

ҒАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ

**ҲАЛОЛЛИК БОЗОРДА
СОТИЛМАЙДИ**

Тошкент
«Адолат»
1998

Бировлар ҳақида гапирганда, «у катта ҳаёт йўлини босиб ўтди», деймиз. Аслида, яшаш бу кафтдай текис, чароғон йўлни, ораста шоҳ қўчани босиб ўтиш, сайри-боғ дегани эмас. Унинг ўз ўнқир-чўнқирлари, тор, боши берк, ёлғизоёқ йўлаклари бор. Киши бу йўлда то сўнги манзилга бориб етгунга қадар неча марталаб қоқилади, йиқилади, туради. Кўпчиликнинг таржимаи ҳоли бировикки саҳифага жо бўлади. Лекин шундай инсонлар борки, ҳаёти кўп жилдли китобларга ҳам сиғмаслиги мумкин.

...«Ҳалоллик бозорда сотилмайди». Бозорда сотилмаса, қаерда сотилади бўлмаса, дерсиз? Муаллиф жавоб беради: ҳеч қаерда! Ҳалоллик инсоннинг қалбида туғилади, сайқал топади. Қурашларда, баҳсларда, ғалаба ва мағбулият онларида, изтироб ва таҳликалар остида чиниқади. Адиб хоҳ миллий қомус ва луғатлар яратишда, хоҳ таржимачиликни юксак давлат миқёсидаги катта ишга айлантиришда, хоҳ диний ва дунёвий маслакни тарбиялаш, муаллимлик ва мураббийлик, маънавият мутахассисларини тайёрлаш соҳаларида бўлмасин, ҳалолликни боши узра машғала қилиб кўтаради.

Қўлингиздаги бу китоб ана шу даъвога бир далил.

С 4603000000—013 (52)98
04(000)—98

БИРИНЧИ БУЛИМ

ҲАЁТ ВА ҚОМУС САБОҚЛАРИ

1-БОБ.
ПОЙДЕВОР

*Умр ўтмоқдадир дарё мисоли,
Умр ўтмоқдадир, умр ўтмоқда...
Тўра Сулаймон.*

- Мумкинми?
- ...
- Қирсам майлими, деяпман?
- ...

ИУТАЛИШГА РУХСАТ БОРМИ?

Азиз ўқувчим. Ҳозир мен роса ўттиз бир йил ортга қайтиб, тахайюл тайёрасида парвоз қилароқ, собиқ мамлакат Вазирлар Кенгашининг ўша вақтларда Меҳнат ва маош давлат қўмитаси деб аталмиш дабдабали маҳкамасига, шаҳри Масковга Сизни ўзим билан етаклаб келдим. Марказлашган давлат метиндай мустаҳкам бўлади. Бу минг чандон тўғри. Яна шуниси ҳам нотўғри эмаски, пойтахтдан йигирма-ўттиз минг чақирим буёқда туриб, баъзан эҳтиёж юзасидан йўталиш учун ҳам марказга муте бўлиб қолсанг, салтанатнинг кучи бўлган нарса унинг ожизлигига айланади. Шундай эмасми?

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарида мазкур Меҳнат ва маош давлат қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари Сухаревскийнинг даргоҳида унинг, қабулига рухсат сўраб сарғайиб турган жойим. Хўжайин доақал бошини кўтариб қарамади. Пинагини ҳам бузмади. «Нима бало, қулоғи карми, бунинг?» деб ўйладим ўзимча. Такаббурлик ҳам шунчалик бўладими! Бундай «сукут» иззат-нафсимни қаттиқ оғритди. Мен ҳам худписандликка беписандлик билан, эшикни ланг очдим, шахдам одим ташлаб, унинг рўбарўсидаги юмшоқ ўтирғичга гунгурсдай гавдамни ташладим. Шунда ҳам «Меҳнат ва маош» соҳиби миқ этмади. Оқ мрамардай ранги сур бу одам кўзимга шу қадар совуқ кўриндики, муздай сўхтасидан ҳайҳотдай хона ҳам ҳувиллаб ётибди. Одатда, биринчи таассурот кишини алдамайди. Аммо аҳён-аҳёнда алдайди ҳам. Ҳушёр китобхон, сал фурсатдай сўнгра

мен билан бирга бу фикрга амин бўласиз. Қарасам, у бутун вужуди билан диққатга айланиб нималарнидир ёзиб ўтирибди. Бошлиқни ўзига келтириш учун «ҳе» йўқ, «бе» йўқ, томдан тараша тушгандай, овозимни баралла қўйиб, зарда билан дедим:

— Нима, Ўзбекистон кам беряптими?

Шундагина у, аталадан суяк чиққандай, қороздан бошини кўтариб менга қаради.

— Нима деяпсан?..

— Бизнинг Ўзбекистон Иттифоқ жамғармасига кам улуш қўшаяптими, деяпман!

— Гапни айлантирмай, муддаога ўт. Нима демоқчисан?

НОР ТУЯДАЙ ЧУҚИБ ЁТГАН АРМОН

Мен Сизни, ҳурматли мусоҳиб, огоҳлантирмай-нетмай, гапни қоқ белидан бошлаб юбордим. Камина ҳалоллик ҳақида баҳс юритмоқчиман. Лекин ҳалоллик хусусида ваъз ўқимоқчи, кимгадир уни ўргатиб қўймоқчи эмасман. Аслида-ку, ёшларга панд-насиҳат қилиб қўйиш ёмон эмас, албатта. Бироқ қуруқ гап қулоққа ёқмас. Шунинг учун мен, иложи борича ўнгитдан тинилган ҳолда, ўз бошимдан кечирган, ўзим кўрган-билган воқеаларни сўзлаб бермоқчиман. Тўғрироғи, қалбимда, онг-шууримда, бир шоир деганидай, «нор туядай чўкиб ётган» дард, алам, ҳасрат, тавба-тазарруларимдан сўзламоқчиман.

Фақат огоҳлантириб қўяй. Мен баҳс қилаётган воқеалар узуқ-юлуқ бўлар. Чунки булар «ҳаёт йўли» аталмиш катта, охир-оқибатда чала қолиб кетадиган қасрнинг алоҳида-алоҳида парчалари. Уларни муайян бир тарҳ (план) асосида яхлит ҳолга келтиришга ҳаракат қилмадим. Мақсад шу эдики, айтмоқчийдим:

— Ҳалоллик бизга қанчалик тушунарли ва равшан бўлиб кўринмасин (бир ўйлаб кўринг-а, айнан тушунарли бўлган нарса энг тушуниксиз нарса...), бу жуда мураккаб, зиддиятли, баъзан чалкаш тушунча.

— Ҳалоллик пулга сотиладиган ашё эмас. Унинг мактаби йўқ. Китоб расталарида сотилмайди. Манбаи — ҳаёт.

— Ҳалоллик махсус идишда тинитилган сув, оби замзам эмас. Бу шундай бир қотишмаки, табиатда соф ҳолда учрамайди, балки бошқа ҳар хил маъданлар.

баъзан чиқитлар, заҳарли ва заҳарсиз моддалар таркибида бўлади.

Қуйида баҳарнав равон кетадиган воқеабанд мулоҳазаларим бағрига айрим тафсилотларни қўшиб кетманки, улар биз муҳокама қилаётган мавзунинг турли ҳолатларини ойдинлаштиришга хизмат қилади.

ЧИГАЛНИНГ УЧИ ТОПИЛДИ

— ...Муддаога ўтсам, гап шуки, биз Республикамизда биринчи марта Ўзбек қомусини яратмоқчимиз.

— Қутлуғ ният. Ҳўш, мен нима қилишим керак?

— Ният-ку қутлуғ. Лекин ишлар пачава...

— Нима гап?

Вазиятнинг тизгинини қўлга олгандим, менга худди шу савол керак эди. Ортиқча эзмаланмасдан, бизда бу «қутлуғ ниятга» бошқа республикаларга қараганда жуда кам ўрин (штат) берилганлиги, тўғрироғи, бирорта ҳам махсус ўрин ажратилмаганлиги, академиянинг турли илмий тадқиқот илмгоҳ (институт)ларидан чегириб олинган атиги ўн тўрт киши билан ўз ёғимизга ўзимиз қовурилиб ётганимиз, маошлар ҳаддан ташқари кам эканлигидан куйиб-пишиб, энтикиб гапирдим. Яна айтдимки, биз ҳам овсар кишилар эмасмиз, буёқда Катта Энциклопедияга тўланаётган катта маблағлар, яратилаётган имкониятлар, штатларни талаб қилмаймиз. Тушунамиз: Масков бу Масков. Гарчи ўз маданий ҳаётида биринчи топқир замонавий қомусий нашр тартиб беришга киришаётган миллий Республикалар айнан шундай қулай шароит туғдиришга кўпроқ муҳтож бўлсалар-да...

— Сизларга ким ёки нима халал бераяпти ўзи?

— Бизга Сиз ва сизларнинг марказлашган, тўрачилик (бюрократик) маҳкамангиз халақит қиляпти!

— Епирайе...

— Ҳа-ҳа. Майли, мамлакат Катта Қомуси алоҳида сийлов-имтиёзларга эга бўла қолсин. Лекин биз нега қардош Украина ва Белоруссияга, Болтиқ бўйи жумҳуриятларига ҳам тенглаша олмаяпмиз? «Тенглик» — қани? Украина билан Белоруссияда бир юз йигирматадан мутахассис ишляпти-ку?! Маошлари ҳам туппа-тузук. Масалан...

— Айтаётган гапларингизни далиллар билан исботлай оласизми?

— Мана далиллар. Ҳар битта сўзим учун нафақат далил, бошим билан жавоб бераман.

Шу сўзларни айтдим, ҳужжатлар, маълумотлар, қарорлар билан лиқ тўла зил-замбил папкани унинг олдига суриб қўйдим. Бу ерда Украина билан Белоруссия фирқа марказқўмларининг Қомус тузиш ҳақидаги маҳфий қарорларию, матбаа-маблағ, штатлар жадвали нусхаларигача муҳайё эди. Ҳар бир даъвони рад этиб бўлмайдиган муқобил далил билан миҳлаб келган эдим.

— Ҳим... — чуқур ўйланиб қолди Сухаревский. У менинг ўқдай, заҳарли сўзларим, таъналаримни сабот билан тингларкан, баттар оқариб-кўкариб кетган эди.

— Хўш, шундай экан, нега аввал бўлим бошлиғи Боруховскийга учрамай, тўппа-тўғри менга келдингиз?

— Мен Боруховскийга учрадим. Аммо у одамдан ҳеч қандай натижа чиқмади. Чиқмайди ҳам. Бир йилдан бери бизни алдаб келяпти.

Шу заҳоти у ҳузурига Боруховскийни чақиртирди. Ғўлабирдан келган, тунд, бурни муштдай, ўғитнинг зўридан қўтир бўлиб кетган қулупнайни эслатувчи бу одам — бўлим бошлиғи каттаконнинг хонасига кириб, ҳол-беҳол менинг қаршимдаги курсига чўкди.

— Айтган гапларингизни такрорланг! — амр қилди девон соҳиби.

Мен даъволаримни оқизмай-томизмай такрорлашдан ташқари, Боруховскийнинг ёлғончилигини исботлайдиган янги тафсилотларни ҳам тўкиб солдим. Уртада менга ўша вақтларда тушунарли бўлмаган қандайдир сир бор эди... Кейинчалик билсам, дастлаб тасдиқлаб юборилган барча ҳужжатларимизни ўзимизнинг Вазирлар Кенгашида йўқотиб юборишган экан. Иброҳим Мўмин билан ўша пайтдаги масъул раҳбарлардан бири келишмас эдилар...

— Тўғри айтяптими бу одам? — деди каминага ишора қилиб бошлиқ.

Орамизга ноқулай вазият чўкди. Боруховский бир неча марта менга ва бошлиққа жовдираб қаради. Ёлғон дейин деса — мен без бўлиб ўтирибман. Далил қурғур ўжар нарса. Ростини айтайин деса... Нимадандир чўчийди. Бари бир, энг сўнгги дақиқада у иқрор бўлишдан ўзга чора тополмади.

— Тўғри айтяп...

Сўзини тугатиб улгурмаган ҳам эдики, оғзидаги оғ-

зида, бўғзидаги бўғзида қолди. Сухаревский ҳалиги мен олдига суриб қўйган, ёрилай деб турган оғир қоғоз папкани бўлим бошлиғининг юзига айлантириб солди.

Папка тарс ёрилиб, ичидаги қоғозлар худди варракдай, полга сочилиб кетди...

— Териб ол! — деди «сенлаб» кўзидан ўт чақнаган бошлиқ Боруховскийга. — Йигирма тўрт соат ичида бу одамнинг ишини тўғрилаб бер. Уқдинг-а? Йигирма тўрт соат!..

«Қилғилиқ»ни қилиб қўйдиму, полда худди ёш боладай чўккалаб қоғозларни териб оларкан, бир неча марта кўзойнаги тушиб кетган «қулупнай бурун ошнамга» шу топда нечукдир раҳмим келди. Аммо унга ҳеч қандай ёрдам бера олмасдим. У шафқатсизларча, аммо жуда тўғри жазоланган эди...

ГУМОН ИЙМОНДАН АЙИРАДИ

1966 йилдан тўқсонинчи йилга кўчиб бир воқеани айтиб берай.

Яқинда бир гурунгда профессор Малик Мурод шундай воқеани ҳикоя қилди.

Маликжон домласи (илмий раҳбари), атоқли аллома, шоир Мақсуд Шайхзода билан унинг уйда суҳбатлашиб ўтирганида қандайдир номаълум бир одам ташриф буюради. Шоир ўзининг одатий илтифоти юзасидан «Ўзларидан сўрасак?» деб у билан кўришиб-сўрашганидан сўнг, ундан ёзув машинкасида босилган қандайдир матни олиб, ўқимасдан имзо чекадию, худди қўлини чаён чаққандай, қоғозни дарҳол эгасига қайтаради. Бояги одам чиқиб кетади.

Кутилмаган меҳмон Шайх акани қаттиқ ранжитган экан. Маълум бўлишича, ҳалиги кимса бир вақтлар шаҳарда прокурор бўлиб ишлаган. Эллагинчи йилларда шоирни «миллатчиликда» айблаб, ғирт уйдирма маълумотлар асосида суд қилишганида, ўша қораловчи унга йигирма беш йил муддатга қамоқ жазоси берилишини қаттиқ талаб қилиб чиққан.

— Ҳозир прокурор ишдан четлатилган. Энди ўзини ҳуқуқ илмига урибди. Бундан буён инсон ҳуқуқи мана шу муртаднинг қўлида бўлади! Яқинда диссертация ёқларкан. Шунга мендан... тақриз олишга келибди, — дейди Шайхзода.

— Ие, нега бундай ифлос одамга Сиз тақриз бера-сиз, тақсир?! — даҳшатга тушади Малик Мурод.

— Ҳечқиси йўқ. Шунақаси ҳам бўлади ҳаётда. Гап шундаки, — дейди Шайх ака, — аслида, унга менинг тақризим керак эмас. Аммо у мендан қўрқади, ҳимояга келиб фош қилади, башарамни очиб ташлайди деб. Ҳамма бало шунда. Наҳотки... Наҳотки мен, Мақсуд Шайхзода, келиб-келиб қандайдир иймонсиз бир «хуқуқшунос»нинг ҳимоясига бориб, ундан ўч олиб юрсам? Ахир, бу менга ҳақорат-ку!

Кўриб турибман Сизни, ҳурматли замондошим. Раҳматли Мақсуд Шайхзоданинг қилган ишидан қаноат ҳосил қилмаяпсиз. Нега энди сени ер юзидан супуриб ташламоқчи бўлган бир баттолни «сийлаш» керак? Заҳарли илонни чоҳдан қутқазсанг, бунинг эвазига у сенга заҳар солади-ку?! Душманга кўра-била туриб раҳм-шафқат қилиб бўладими?! Ҳамма гап шунда-да. Сиз билан биз, нари борганда, зукко олим Малик Мурод даражасига етиб борармиз. Аммо жаноби Шайх мавқеига кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Шайх ака вафот этиб кетдилар. Номи халқимиз қалбида абадий қолди. Жойлари жаннатда бўлсин. Бояги собиқ прокурор-олим, эҳтимол, ҳаётдир. Қариб-чуриб, ўрмалаб юргандир... Бироқ уни ким танийди? «Олимлиги» қаёққа ҳам борарди...

ҲАР НАРСАНИНГ ЎЗ ҚУШАНДАСИ БУЛАДИ

Сухаревскийнинг қабулхонасида бўлиб ўтган ҳалиги «ҳангомадан» сўнг, эртасига мен яна Меҳнат ва маош давлат қўмитасига равона бўлдим. Чунки Ўзбек қомуси нашрининг ташкилий-молиявий сарф-харажатлари ҳақида расмий рухсатнома олишим керак эди. Темирни қизигида бос, дейдилар. Совигандан кейин гишт қолипга сиғмай қолади.

Мана, Боруховскийнинг ҳузуридаман.

— Хизмат? — деди у менга лоқайд юзланиб, каминани гўё умрида биринчи маротаба кўриб тургансимон.

— Мен... Хужжатни олишга келувдим.

— Хужжат? Қандай — хужжат?

«Қандай хужжат» эканлигини айтдим.

— Менга қаранг, йигитча, — деди у пичинг аралаш зарда билан. — Кеча ўз «вазифангизни» аъло даражада бажардингиз. Энди уйингизга туёингизни шиқиллатинг. Қоғоз бир ой деганда қўлингизга тегади.

Мен ҳали вазифамни бажармаганим, шу боис «туё-

гимни шиқиллатишим»нинг ҳам иложи йўқлигини айтиб солдим, аччиқни аччиқ кесади қабилда.

— Бир ой эмас, Сизга йигирма тўрт соат вақт берилган. Муҳлатингиз тугади.

— Э, қанақа хира одамсиз ўзи?! Билиб қўйинг; ҳужжат тайёр. Аммо у қўлга берилмайди. Бу маҳкаманинг тарихида бирон одам бу ердан қўлига бир парча ҳам қоғоз ушлаб чиқиб кетмаган.

Хуллас, маълум бўлишича, бизга тегишли қоғозлар Ўзбекистон Вазирлар Кенгашига, ҳатто почта орқали ҳам эмас, балки махсус чопардан бериб юборилиб, «қўлдан-қўлга» топшириларкан.

— Маълумингизки, олдинги гал ҳам бизни худди шундай важ билан алдаган эдингиз. (Балки алдамагандир, ўзимизда, шу ерда «йўқотилган» бўлиши ҳам мумкин!.. Бу сафар тегишли қарорларни ўз қўлим билан олиб кетаман. Тўғрироғи, олмасам — кетмайман.

— Айтяпман-ку...

— Э, бўлди. Сиз билан мошимиз очилмайди. Бошлиққа учрамасам бўлмаскан.

Шундай дедиму, эшик томон отилдим. Ҳар бир нарсанинг ўз кушандаси бўлади. Билдимки, Боруховскийнинг кушандаси — Сухаревский. Бошлиқнинг номини эшитиши билан кечаги шапалоқ унинг ёдига тушди, шекилли, типирчилаб қолди.

— Эй, азизим, сабр қилинг. Тўхтанг деяпман сизга! — бақирди овозининг борича.

— Хўш?

— Эртага келинг. Бўпти, қўлингизга топширганим бўлсин, — ғудранди у.

— Бугун... Бугун бўлмайдимиз? Тайёр деяпсиз-ку?

У ҳеч нарса демасдан, кўзойнагининг устидан менга шундай «қарадики»...

— Бўпти, эртага бўлса эртага.

Барвақт, соат ўнларда яна маҳкамада ҳозир нозир бўлдим. Анқонинг уруғи бўлган ўша зорманда ҳужжатни, ниҳоят, қўлга олдим.

— Уфф, бўлдимиз?— сўрадим Борухийдан. — Кета-верайми?

— Йўқ, бўлгани йўқ.

Тагин нимаси кам?

Қаранги, Қасаба Уюшмалари Марказий Кенгаши Раёсатининг (ВЦСПС) раиси имзо чекканидан кейингина ҳужжат кучга кирар экан.

ЭЗГУЛИК ЖАЗОСИ

Бахтим шунда эдики, Самарқанд дорилфунунини 1956 йили тугатиб, Ўзбекистон Фанлар академиясига йўлланма билан ишга келганимда, тақдир менга ўн уч йил мобайнида валломат, олийжаноб, беназир инсон, покдомонлик тимсоли бўлган Иброҳим Мўмин назари остида бўлишни насиб этган эди. Ҳаётда арзигулик нимага эришган, бирон эзгу иш қилган бўлсам, даставвал шу алломага, унинг сўнмас хотирасига бурчдорман.

Одам боласи абадий яшамайди. Аммо яхшилар вафот этиб кетганларидан кейин ҳам, орадан йиллар ўтар, биз сўнгги нафасимизгача уларнинг меҳри, қаҳри, руҳи, хотираси, ҳаёт тарзи билан яшаймиз. Биз ҳам ўз ҳаётимиз, фаолиятимиз, хулқ-ахлоқ ва одобимиз билан уларни гўё давом эттиргандай, умрларини чўзгандай бўламиз. Шогирдлар ўз устозларининг умр боқийлигидир.

Устоз Иброҳим Мўминнинг жонли тимсоли, қиёфаси, феъл-атвори, ишлари, токи шеvasигача менинг кўз ўнгимда гавдаланиб туради. У том маънода маънавий бузургвор эди. Мен бу одамга ўзимнинг муносабатдошлигим, беш йил мобайнида унинг муозини ва ишончли одамларидан бири сифатида, домла билан елкама-елка меҳнат қилганлигимдан хурсандман.

Афсуски, умрининг сўнгги йиллари жуда оғир кечди. Водариг, тақдир ундан ўзининг энг эзгу ишлари учун олгандай бўлди.

Эссизки, устоз шафқатсиз таъқиб ва қувғинларга учраб, сурилиб қолганида, мен у билан ёнма-ён бўла олмадим. Чунки ўзим ҳам сурилиб кетган эдим...

Бу ҳам тақдирнинг ҳукми эди чоғи.

ТЕЛБА ҚУНГИЛ

Асли ўзбек тилида қомус тартиб бериш гоёсини атоқли фан арбоби, дунёга таниқли маъданшунос (геолог) олим Муҳаммад ўғли Ҳабиб Абдулло илгари сурган. Шу мақсадда дастлабки амалий қадамни қўйган ҳам академик Ҳабиб Абдулло эди. У узоқ йиллар давомида Мәсковда Катта энциклопедия даргоҳида хизмат қилган иқтисодчи олим Нурулла Муродни (домла урушдан олдин Урта Осиё давлат дорилфунунинида ректор ҳам бўлган) Тошкентга чақиртириб олган. Академиянинг Тил ва адабиёт илмгоҳида очилган Қомус бўлимини та-

ниқли фольклор олими, инсоншунослик (ҳуманитария) соҳасида кенг билимга эга бўлган алломайи Ҳоди Зариф бошқарар эди.

1966 йилга қадар бўлимда бор-йўғи етти-саккиз киши хизмат қилар, кейинчалик ходимлар сони ўн тўрт нафарга етказилганди. На етарли маблағ, на куч бор. Шу боис мазкур кичик илмий жамоанинг хизмати бор-йўғи фаннинг айрим соҳалари бўйича атамалар йиғиш, сўзликлар рўйхати тузишдан нарига ўтмади. Иш шу қадар хароб эдики, олтмишинчи йилларнинг биринчи ярмида «қомус» деса ҳамма зиёлиларнинг кўнгли беҳузур бўладиган бўлди.

Ниҳоят, Обид Содиқ президент бўлган академиямиз Раёсати жуда қалтис ва бирдан-бир тўғри қарор қабул қилди. Фавқулодда оғир иш ёшлар зиммасига юкландиган бўлди. Бунинг қалтис деганимнинг сабаби, биз ёшларда куч, ғайрат, шижоат, ташаббус катта, аммо тажриба йўқ эди.

Олдимизда жиддий ташкилий тўсиқлардан ташқари, тилимизнинг ишланмаганлиги, миллий атамачилик соҳасининг парокандалиги, айрим табиий ва қисман ижтимоий фан соҳаларининг ривожланмай қолганлиги билан боғлиқ чигалликлар юзага қалқиб чиқа бошлади...

Аммо хайрли иш бир бошлангунча. Бошлангандан кейин юришиб кетади. Хайрли ишнинг қаноти бўлади, дейдилар-ку.

Мен ўзимнинг муаззам қомусчилик ҳаракатида тутган ўрнимни билар эдим. Қомус мен учун ҳаётий зарурат, умримнинг мақсади, халқимнинг ўзини ва дунёни таниши, дунёда ўзининг тутган мавқеини англаши, уни дунёга танитиш воситаси, улкан маданият, давлат байроғи, тамга (герб), конституция билан бир қаторда турувчи улкан маънавий қадрият эди. Ана шундай улкан хайрли ишни амалга оширишда бошимдан кечираётган сарсон-саргардонликларимдан ўзимдан бошқа яна кимдир қисман бўлса-да воқиф бўлишини истар эдим.

Ўзбек қомуси Бош таҳрир ҳайъатида узоқ йиллар давомида Мираҳмад Абдулло деган файласуф (ҳозир фан доктори) фирқа ташкилотининг котиби бўлиб турди.

Шу зақтларда Бош муҳаррир Иброҳим Мўмин билан муовин, яъни камина ўртасида муносабатлар ниҳоятда таранглашиб кетди. Сабаби... 1966 йилнинг охири эди-да, чамамда. Мен Ўзбек қомуси нашри ҳақидаги масаланинг ҳуқуқий-молиявий муаммоси мамлакат Вазир-

лар Кенгашининг Меҳнат ва маош қўмитасида ҳал бўлганлиги ҳақидаги хушхабарни суюнчи тарзида дарҳол домлага етказган эдим. Аммо орадан нақ бир йил ўтибди ҳамки, расмий ҳужжатдан дарак йўқ. Масала, чиндан ҳам, ҳал бўлган, тегишли расмий қоғозлар ўзимизнинг Вазирлар Кенгашига юборилган, бироқ ҳукумат маҳкамасида... йўқолган эди. Бунинг «йўқолиши» (тўғрироғи, йўқотилиши) сабабларини мен тақрибан билардим. Бу асло менинг эмас, балки Иброҳим Мўминнинг юқоридаги айрим мўътабар мансабдор шахслар билан муносабати ёмонлигидан юз берган эди. Буни юқорида бир карра писанда қилдим.

Домла буни сезганми ёки сезмаганми, билмадим. Хойнаҳой, билган бўлса керак, деб ўйлайман. Лекин нима бўлгандаям мен балога қолгандим. Отим ёлғончига чиқди. Утирсам ўпоқ, турсам сўпоқ, ўт билан сув ўртасида ёнардим. Лекин чидашдан ўзга чора йўқ. Негаки, Бош муҳаррирга ҳам қийин эди-да. Қомус нашри ҳақида Марказқўмнинг қарори чиққан. Хизматчилар сони қирқ кишига етказилган. Иш кечаю-кундуз жадал давом этмоқда. Едимда, ҳар бир таҳририят хонаси эшиги тепасига: «УЛУҒ МАҚСАД ОЛДИДА ТУРГАНИНГДА, МЕҲНАТНИ — РОҲАТ БИЛ» деган араб мақолини ўз қўлим билан катта ҳарфларда ёзиб қўйгандим. Қўйингки, бутун таҳририят аҳли эрталаб соат тўққиздан буёғи ўн икки-бир тунгача тинмай меҳнат қиламиз. Ит ётиш, мирза туриш, дегандай.

Ана шундай азамат, беминнат меҳнатнинг самараси, ўлароқ, фаннинг эллик икки соҳаси бўйича беш жилдлик сўзликлар ҳамда ўн саккиз кун деганда тўқсон икки босма табоқ ҳажмда биринчи жилднинг қолип-намуна нусхаси (макети) босилиб чиқди!

...Бироқ ҳамон Масковдан расмий рухсатнома йўқ. Буёғи дўзахий меҳнат азоби, баъзан орамизга сукулиб кириб қолган айрим шум, даққоқ, ишбузуқи шахсларнинг амал талашиб қилаётган фисқ-фужурлари, одамларнинг тажрибасизлиги, ҳасад, иғво, тамагирлик. Бари қўшилиб кетган. Балким ҳаммасига ҳам чидаса бўлармиди. Аммо ўша кезларда домланинг тамомила асоссиз ҳолда каминага ишонмай қўйганлиги дард устига чипқон эди.

Гоҳо у киши мени чақириб: «Нима учун фалон ишни ҳозиргача бажармадингиз?» — деб зуғум қилардилар. Ҳаммасига чидагандан чидар эдим. Тушуниб турардим.

Бош муҳаррирга қийин. Зеро, янги нашр у кишининг ўзи учун ҳам янги иш эди-да. Шунинг учун ҳам дардимни ичимга ютар, бетгачопарлик қилмасдим. Ёшман. Асабларим мустаҳкам. Вазминлик қилар эдим. Фақат бир марта, тўйиб кетиб:

— Ахир, ўша, «фалон ишни» қаёқдан бажарайин, ўзингиз буюрмаган бўлсангиз! — деб юбордим.

Шундай десам, нима дейдилар денг:

— Гап шунда-да. Буюрсам — ҳамма ҳам бажаради. Сиз ўзингиз, фаросат билан, кўнглимдагини топиб бажаринг.

У! Телба кўнгил-а... Бировнинг дилида нима кечаётганини қандай топасан?

Ҳа, домла донишманд инсон эди. У ўзининг ҳар бир ҳаракати, гап-сўзи, дашноми билан бизнинг тарбиямиздаги кемтикларни тўлдирадди. Назаримда, унинг бутун ҳаёти ҳикмат билан суғорилган бўлиб, бизни қаттиқ «ушлар», ҳаддан ташқари қаттиққўллик қилар, баъзан шафқатсиз эди. Нопоклик, нафси бузуқлик, айниқса фаҳшни кўрган жойида сира-сира муроса қила олмасди. Назаримда, бу сифатлар фақат Иброҳим Мўминга эмас, балки бу зоти шариф хонадони ва унинг сулоласига мансуб барча кишиларга ҳам хос эди. Ҳалоллик, тўғрилик, поклик барча мўминовларга хос авлоддан-авлодга ўтиб келган ирсий аломат бўлса керак, деб ўйлайман.

ТАРИХГА ЖОНЛИ ГУВОҲ КЕРАК

1967 йилда бир ҳафта муддатга Масковда, Катта Энциклопедия Бош таҳририятида чақирилган миллий жумҳуриятлар қомусчиларининг маслаҳат машварати (семинари) бўлди. Домла Иброҳим Мўмин, фирқа ташкилотининг котиби Мираҳмад Абдулло, барча шўъба мудирлари билан бирга собиқ пойтахтга борганмиз. Мен йиғинга чап бериб (буёқда ўзимнинг «машваратим» чиқиб турибдию!), бош муҳаррирдан ҳам яшириниб, Давлат ва маош кўмитасига чопиб юрган кезларим. Бир марта қаттиқ оғзим куйганидан бўлса керак, бу гал устоздан мутлақо хуфя ҳолда ишни «енг учида» битказишга, ёшлик гурури ҳам бор эмасми, ишни бир карра чинакамига қойил қилиб қўйишга рағбатим баланд эди. Айни вақтда, қилаётган ишларимдан кимдир биров воқиф бўлишини ҳам истар эдим.

Меҳмонхонага қайтиб келгач, фирқа котибини яна огоҳлантирдим.

— Мираҳмад оғайни, эртага барвақт Касаба Уюшмасига боришимиз ёдингиздан чиқмасин-а.

Мираҳмад Абдулло менга эргашиб юравериб ҳолдан тойган эди. Яна бир жиҳати, унинг юраги хаста бўлиб, икки гапнинг бирида кўкрагининг чап томонини силаб туради... (Орадан мана ўттиз йил ўтибди ҳамки, ҳалиям аҳвол шу!..).

— Ғайбулла ака, юрагим...

— Биламан. Аслини олганда, иш манфаатини, ўйласак, Сизнинг менга ҳамроҳ бўлишингизга ҳожат ҳам йўқ. Лекин унутмангки, биз том маънода тарихий иш қиляёмиз. Биласизми, замони келиб, ҳали биз қомуснинг ўзигина эмас, балки қомусчилигимиз тарихини ҳам яратамиз. Ана ўшанда бугунги машаққатли, долзарб кунларни кузатиб турган жонли шоҳид керак менга. Илтимос, юракни яна бир кунга қўя турсангиз. Ҳозир миллатнинг юраги ҳақида гап борапти, ошна. Мана мени айтди дерсиз, бугун овимиз бароридан келиб, ёрлиқни тасдиқлатиб олсак, худо хоҳласа, юрагингиз ҳам юришиб кетади.

Эрталаб соат тўққизларда Касаба кенгаши раисининг қабулхонасида ҳозир у нозир бўлдик. Ишни хушбинчим, кўҳликкина, чехраси кулиб турган котиба қизга «московча муомаладан» бошладик. Ҳамма нарса муомалага боғлиқ, десам муболага бўлару, ҳар қалай муомалага кўп нарса боғлиқ. Хуллас, ўзбек қомусчилигининг тақдири шу топда касабачилар раисининг имзосига боғланиб қолганини тушунтирдик.

— Борингки, Фалончи котиба хоним, ўзбек халқидан ўз муҳаббатингизни дариг тутмасангиз...

Баландпарвоз гапларимиз, шарқона таъриф, ташбеҳ, муболагаю сифатлашлар қизни «эритиб» юборган бўлса-да, аммо у бу ишнинг «ҳозир» сира иложи йўқлигини айтди. Сабаби, бахтимизга чечак чиқмаса, келиб-келиб айни ўша кунларда касабачилар анжумани (съезди бўладими!) Тўғрироғи, анжуманга бир кун қолган, раис ўз хонасининг эшигини ичкаридан бекитиб, ҳатто ҳар қандай эҳтиёж юзасидан ҳам ташқарига чиқмас экан.

Биз котиба қизга раис ҳузурига қайси тешикдан, қандай киришнинг турли-туман йўл-йўриқлари, чора-тадбирларини ўргатган бўлдик. Йўқ, бўлмади. Алқисса, имзо съезддан кейинга қоладиган бўлди.

Қизиқ. Ҳазимда неча марта лаб синаб кўрганман. Агар бирор нарсага эришишни астойдил истасам, кўнглим сезади, ўша нарса амалга ошмай қолмайди. Мана ҳозир ҳам кўнглим шундоқ сезиб турибди. Ишимиз битади. Чунки бутун вужудим, руҳий қувватим билан шуни истаяпман. Ҳазимни бусбутун ниятим амалга ошишига сафарбар этганман...

Аммо йўқни йўндириб бўлмайди. Эҳтимол, ҳаётимда биринчи мартадир, жон-жаҳдим билан ҳаракат қилган орзу-ниятим амалга ошмайдиган. «Майли, начора, ҳозир бўлмаса, бир ҳафтадан кейин бўлади-да, шунгаям ота-гури-қозихонами», деб ўзимни-ўзим овута бошладим.

Қасабахонадан Мираҳмад икковимиз, оғир жазога мустаҳиқ қилинган кишилар сингари, зўрға судралиб чиқиб кетдик.

Майдонни кесиб ўтиб, троллейбус бекатига яқинлашган ҳам эдик, не кўз билан кўрайликки, ортимиздан кимдир биров овози борича биз томонга қичқириб чопиб келарди:

— Ҳой ўзбеклар, ҳой ўзбеклар деяпман! — энтикиб чопарди қиз бизлар томон қўлидаги қоғозларга ишора қилиб. — Бўлди, ҳал бўлди. Тўхтасаларинг-чи!..

Масковнинг катта кўчасида бизни ким танийди дейсиз. Бошқа бировни чақиринишга чикар, деб ўйладик атрофга аланг-жалаңг қараб. Шу орада ҳалиги хоним ўпкасини қўлтиқлаб етиб келди. Қарасак, «ўзимизнинг» бояғи котиба жувон!

Мана шу манзара кўз ўнгимдан сира кетмайди. Одамлар бир-бирларини тушунганларида, бир-бирларининг қорига яраганларида қандоқ яхши.

Маълум бўлишича, биз маҳкамадан чиқишимиз билан раис, қандайдир бир ҳожат юзасидан бўлса керак, хонасидан чиқиб қолибди. Шу заҳотиёқ барака топгур қиз, хиралик қилиб, ҳужжатга имзо чектириб олибдию, ортимиздан ташқарига отилибди!..

ҒУЛУВ

Ой.. Ҳзбек қомуси менинг қўлимда турар эди. Бу шундай бир хазина эдики... Назаримда, шу бир парча қоғозда ўзбек тилида қомус нашрини орзу қилган, унинг тамал тошини қўйган атоқли давлат арбоби, ёзувчи Шароф Рашид, Ҳабиб Абдулло, Обид Содиқ, Иброҳим Мў-

мин, Аҳмаджон Ёқуб ва бошқаларнинг сиймоси ёришиб тургандай эди. Камина баайни шундай улуғ инсонларнинг орзу-умидларини рўёбга чиқарувчи қурувчи-меъмор ўрнида кўрардим ўзимни. Лев Толстой таъбири билан айтганда, бахт ришталари мени бўғаетгандай энтиқардим. Юрагим ҳаприқарди.

Қарасам, Мираҳмад ҳам қўли кўксидан...

Биз суюнчини етказиш учун Бош муҳаррир истиқ-болига ошиқардик.

Юқорида айтдим шекилли, домла Иброҳим Мўмин шу бир парча қоғоз важдан мени кўрарга кўзи йўқ. Шундоқ хушxabар билан бораяпмизу, у киши тагин қандай хархаша қилар экан, деган бир гулув ҳам юрагимда йўқ эмас. Сабаби, бу одамга ёқиш, унинг кўнглидан чиқиш, таҳсинига сазовор бўлиш, бай-бай, жуда-жуда қийин эди. «Шу кунларда» у кишининг чирок ёқиб ҳам кўнглини ёритиб бўлмайди.

Қасабачилар маҳкамасидан «Москов» меҳмонхонасигача анча йўл. Сизни зериктириб қўймаслик учун, ҳурматли ўқувчим, мен мавлоно Иброҳим домланинг баъзи шахсий фазилатлари ҳамда, улуғ одамларнинг тийнатидан, айнан улуғлигидан келиб чиқадиган... қурсурлар ҳақида гап очмоқчиман.

ОТ ТЕПКИСИНИ ОТ ҚУТАРАДИ

Нафсоният деган гап бор. Инсон борки, унга билиб муомала қилинмаса, гоҳи вақтларда арзинмаган учқундан катта ёнғин чиқиб кетиши ҳеч гапмас.

Умуминсоний қадриятлар бўлади. Агар жаҳон халқларини бир-бири билан ушлаб турувчи муштарак тушунчалар, ахлоқий қадриятлар бўлмаса, «инсоният» деган нарсанинг ўзи ҳам бўлмасди, деб ўйлайман. Ер юзиде одамзод насли ва уни ўраб турувчи маънавий иқлим қанчалик хилма-хил бўлмасин, ягона, умумбашарий мантиқ мавжуд. Масалан, барча халқларда ҳам ватан ва ватанпарварлик, одамгарчилик, меҳмондўстлик, муҳаббат, меҳнат, саховат ҳақида муайян умумий аломатлар бор. Шу жумладан, ҳалоллик ҳақида ҳам.

Шуниҳи ҳам борки, ҳаёт тарзи, хулқ-ахлоқ, одоб ва одобсизлик ҳақида ҳар бир халқнинг ўз тасаввури, ақоиду таомиллари, урф-одатлари, расм-русумлари ҳам бўлади. Олайлик, ҳалол ва ҳаромнинг ўзини ҳам баъ-

зан ҳар бир халқ ўзича тушунади. Бир хил халқлар ҳалол, деб билган нарсани бошқалар ҳаром деб қабул қилиши мумкин. Ва аксинча. Бировга ҳалол бўлган нарса бошқасининг наздида ҳаром. Худди мана шу хилма-хиллик жаҳон халқларининг бирлигига монелик қилувчи омиллардан саналади.

Аслида ундай бўлмаслиги керак. Халқларнинг ахлоқий, маънавий хилма-хиллиги, уларнинг бирлиги «умуминсонийлигига» шак келтирмаслиги даркор.

Фалсафа доктори, профессор Саид Шермуҳаммад менга бир воқеани сўзлаб берган эди.

Бир куни (Саид ака у вақтларда илмий ходим бўлиб ишлаган) академиянинг президенти Муҳаммад ўгли Ҳабиб Абдулло вице-президентлик лавозимида хизмат қилаётган Иброҳим Мўминга жаҳли чиқиб, қаттиқ дашном берган. «Ҳабиб ака менинг ҳузуримда домлага илон пўст ташлайдиган нохуш гапларни айтди, — дейди Саид Шермуҳаммад. — Аммо домла миқ этмади. Сукут сақлади».

Учрашувдан сўнг дили оғриган Саид ака устози Иброҳим Мўминга юзланиб: «Сизни у одам шунчалик ҳақорат қилдию, нима учун Сиз ўз қадрингизни ерга уриб, жим ўтирдингиз?» деб сўраганида, домла қизиқ жавоб қилганлар: «Биринчидан, менга дашином бераётганида у ҳақ эди. Иккинчидан, у олим киши».

Бундай қалтис вазиятда сукут сақлай билиш кишидан жуда катта ирода, ботиний маданият ва одобни талаб қилади. Бу шарқ одоби дейилади. Зотан, ҳақоратга ҳақорат билан жавоб қайтарган эмас, ўрнига қараб, ҳақоратни ютиб кетган одам ютиб чиқади.

Ҳар икки аллома: Ҳабиб Абдулло ҳам, Иброҳим Мўмин ҳам ёруғ дунёдан ўтиб кетдилар. Ҳозир уларнинг ҳаракатини таҳлил қилиш қанчалик ўринли бўлишини билмадим, лекин бу ерда томонлардан бирининг ўзини тутишини қоралаш ниятида эмасман. Уша топда президент ҳақ бўлган бўлса бордир. Лекин камина хулқ-ахлоқ ва одобга доир икки масалани ўртага қўймоқчиман.

Биринчи масала. Раҳбар ўзига тобе бошқа раҳбарни унинг шогирди олдида таҳқирлаши одобданми?

Энди менинг Сухаревскийга Боруховскийдан шикоят қилганим манзарасини эслайлик. Ушанда мен тўғри қилган эдимми? Ҳа, тўғри қилганим. ~~Чунки мен бир кишининг шахси устидан бирон хуш~~

важдан эмас, балки унинг қилмишидан, қитмирлигидан жиддий ижтимоий зарар етаётганидан зорлангандим. Мен Сухаревскийдан минбаъд розиман, унинг инсоний даҳоси қаршисида таъзим қиламан. Негаки, у ўша заҳотиёқ Борухийни ҳузурига чорлаб, мени у билан юзлаштириш орқали каминани хижолатдан, виждон азобидан қутқазди. Акс ҳолда мен гўё чақмачақарлик қилиб ишни битказиб кетган бўлардим. Сухаревскийнинг қилган иши, ўзидан ташқари, ҳар иккала довлашувчи томон учун ҳам ибратли сабоқ бўлган эди.

Албатта, бу сабоқ бўлим мудирига қимматга тушди: унинг иззат-нафси оғриди. Начора, сабоқ ҳамма вақт ҳам силлик, оғриқсиз кечавермас экан-да.

Энди мавлоно Ҳабиб Абдулло — Иброҳим Мўмин муомаласига қайтсак. Бу ерда президентнинг ҳаракати тўғрисида бир нима деёлмайман. Аммо Иброҳим домланинг сукутини тушунаман. Албатта, ўша муомала бизнинг устозга ҳам жилла хуш ёқмагандир. Бироқ ҳамма гап шундаки, у киши ўзидан юқори турган раҳбарнинг ноўрин танбеҳини ўз шогирди кўз ўнгидан жуда ўринли томонга қараб йўналтирган. Бу нарса шогирд Саид ака учун кўрғазмали сабоқ бўлганига шубҳа йўқ.

Иккинчи масала. Бу одоб нуқтаи назаридан жуда муҳим. Академик Иброҳим Мўмин жуда ҳам сиркаси сув кўтармайдиган одам эди. Битта сўз кам, иккита сўз зиёд, бир яримта сўз топиб айтиш керак эди, аллома ҳузурида. Қизиғи шундаки, бу одамнинг ўзи ҳам фозиллар олдида, катта маърака ва анжуманларда муддаони охиригача эзмаланиб айтмас, одатга кўра, мудом «бир яримта сўз» қилар эдилар. Қолган яримта сўзнинг тингловчининг ўзи фаросат билан топиши керак бўларди.

«Бас, қил, Иброҳим!»

Шу ўринда, мавзудан чиқиб бўлса-да, бўлган бир воқеани айтайин. Самарқанд дорилфунунида ўтаётган нуфузли бир кенгашда вице-президент, академик Иброҳим Мўмин қандайдир муҳим бир фалсафий мавзуда маъруза қилиб турган экан. Акалари, зукко инсон, Мусо Мўмин, таниқли ҳикмат (физика) олими, пастда ўлтирар эдилар.

Маърузачи белгиланган вақтдан тўрт-беш дақиқа

«ташқарига чиқиб», гапни сал чўзиб юборганида, буни башқа олимлар ва тингловчиларга нисбатан ҳурматсизлик, одобдан эмас, деб тушунган Мусо ака минбарда турган укаларига шапалоқдаккина хат чиқаздилар. Қорозда «Бас қил, Иброҳим!» деб ёзилган экан. Домла дарҳол нутқ ирод этишни тўхтатиб, пастга тушади...

Президент Ҳабиб Абдуллога нисбатан айтилган «Олим киши» деган истиҳола: олимларни ҳурмат қилиш бизда, Шарқда алоҳида чуқур маънога эга. Шуниси борки, домла ҳар қандай олимни ҳам олим, деб ҳисобламамас эди. Гоҳи вақтларда биз кечагина фан номзоди илмий даражасига мушарраф бўлган кишини ҳам «олим» деб таъриф-тавсиф қилганимизда, домла бизни койир эди: «Мен кўп академикларни ҳам Олим деб билмайман», дерди.

Аслида, «илм» билан «олим» сўзлари бир ўзакдан. Халқ ҳар иккаласининг ҳам баҳосини яхши билади. «Илм игна билан қудуқ қазиш» деб, таърифланади. Тасаввур қилинг-а игна билан қудуқ қазиб, унинг сувидан баҳраманд бўлган, илм аҳлини, одамларни баҳраманд қилган киши олимдир. Айни вақтда халқ яна дейди: «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин». Эътибор қилинг:

**Олим бўлиш осон,
Одам бўлиш қийин.**

Бу ерда гап «олим бўлиш осонлиги»да эмас (игна билан қудуқ қазиш осон эканми!), балки «одам бўлиш қийинлиги»да. Демак, шундай тушуниш керакки, олим бўлиш қанчалик қийин бўлса, одам бўлиш ундан ҳам чандон-чандон қийин.

Олим бўлиш билан одам бўлиш бир нарса эмасми? Йўқ: ҳар зукко одамлар борки, олим эмас, ҳар зукко олимлар борки, одам эмас. Нияти бузуқ илм кишиси (билимдон) баъзан миллионлаб оддий, гуноҳсиз одамларнинг шўрини қуритиши мумкин.

Бас, Иброҳим Мўминнинг наздида олим кўп, аммо улар орасида одам кам. Олим бу шунчаки «билағон», зеҳни ўтқир киши эмас, айни вақтда одамохун, ҳар томонлама баркамол Инсон ҳам бўлиши керак. Бундай олимлар эса бармоқ билан санарли, бинобарин, ана шундай олимларгина чинакам ҳурматга сазовор.

«Ҳаммамиз ҳам вақтинчамиз»

1967 йилдан бошлаб академиянинг Тил ва адабиёт илмгоҳи ҳузурида ташкил этилган ўзбек қомуси Бош таҳрир ҳайъатига мутахассисларни ишга қабул қилиш қизиқ кетди. Бизда нима кўп, олий маълумотли васиқа-сига эга бўлган одам кўп. Бироқ бирон жиддий ишни уддалайдиган чинакам ҳунарманд мутахассис қидир-сангиз, тополмайсиз...

Ишларимиз юришиб кетганидан сўнг талабгор одамлар ёғилди. Кўплаб яхши мутахассисларни йиғдик. Тўғри, шу орада ўзимнинг тажрибасизлигим орқасида бир қанча қаллоб, фирибгар, товламачилар ҳам орамизга суқулиб кириб қолди («мол оласи ташида, одам оласи ичида», дейдилар-ку). Гап шундаки, кейинчалик мен ишни ташкил этиш борасидаги саъй-ҳаракатим, шогирдлик садоқатим ва меҳнатим билан Бош муҳаррир олдида чекланмаган «ҳокимият»га эга бўлиб қолган эдим. Жанобингизга шундай туюлар эдики, домла менга салкам ўзига ишонгандек ишонадиган бўлди.

Хуллас, биз айрим адашишларни ҳисобга олмаганда (бу кейинчалик дастлаб менинг ўзимга қимматга тушди), асосан, ишбилармон, ғайратли, фидойи ёшларни атрофимизга тўплаб олган эдик. Рисолага кўра, ҳар бир шўъба мудирини академиянинг Раёсати тасдиғидан ўтиши керак. Бир куни катта йиғилишда Ҳасанбой Жамолхон, Тўхта Бобо, Пўлат Тўра ва бошқаларни Раёсат муҳокамасига қўйганимизда, қайсидир бир академик уларни синаш шартин билан вақтинчалик тасдиқлаш лозимлигини айтиб қолди. Бу эса бизнинг номзодларимизга қандайдир ишончсизликдай туюлди. Рост-да. Хизматга вақтинча тасдиқланган одамда муваққатлик кайфияти ғолиб бўлади. Мен саросимага тушиб қолдим. Шунда Бош муҳаррир ҳеч қандай эътироз билдирмади, «лов» этиб ёнмади ҳам. Фақат нечукдир хомуш тортиб, эшитилар-эшитилмас, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай, «ҳа-а, ҳаммамиз ҳам вақтинчамиз», деди.

Э, садағанг кетай: ҳаммамиз ҳам вақтинчамиз!

Президент Обид Содиқнинг ниҳоятда одамшинаванда олим эканлигини ўшанда билиб қолдим. У киши Иброҳим аканинг ишорасини зум ўтмай илғаб олдилар. «Ҳа-я, вақтинчамиз, вақтинчамиз» деб овоз чиқазиб таъкидлади ва «тавсия қилинган одамлар бир йўла муқим тасдиқлансин» деб юборди.

Биз то биров туртиб гапирмагунча бирон нарсани ўзимизча илғаб ололмаймиз. Кўпинча пешонамизга чертиб айтилган гапни ҳам укмаймиз. Боринги, пешонамиз гурра бўлса ҳам, шўр босиб юраверамиз. Ваҳоланки, одамларни бир оғиз луқмасидан, истеҳзоли жилмайишидан, имо-ишорасидан, йўталидан, иложи бўлса, боя айтгандай, кўнглидагини топиб, тушуниб, фаҳм-фаросат билан сидқидилдан ўз бурчини бажарганларнигина ҳушёр, бамаъни одам деса бўлади.

ЁЛҒОН ГАПИРИБ БУЛАДИМИ?

Бўлмайди. Чунки энг чучмал ёлғондан кўра, ҳар қанча аччиқ бўлса ҳам, рост гапирган яхши. Мендан «дунёда жининг суймайдиган нарса нима?» деб сўрасалар, бу — ёлғон, деб айтган бўлардим. Ҳар қандай қусурни (ўрнига қараб, албатта) кечирса бўлар, аммо ёлғонга, риёкорликка сира-сира тоқат қилолмайман. Айниқса, яқин кишиларим ёлғон гапирсалар, асло чидаёлмайман.

Баъзан шундай бўладики, хизмат юзасидан атрофимдаги одамлар шундоқ кўзимга қараб ёлғон-яшиқ гапларни айтганларида, уларнинг ожизликларига раҳмим келади. Эзиламан (ёлғон сўзлаётганлари учун). Одамлар мени алдар экан, буни уларнинг кўзларидан шундоқ билиб тураман. Уялиб кетаман. Уларни хижолат қилмайин, деб ўзимни ишонгандай кўрсатишимга ҳам тўғри келади. Кошки буни улар тушунсалар эди! Бировни, айниқса ўзига яқин кишини, хусусан, ўз устозини алдаётганлар даставвал ўзини алдаётганини, бундай риёкорлик айнан ва даставвал уларнинг ўзига қимматга тушишини билишлари даркор-да. Ҳа, бошқани алдаяпман, деб ўзини-ўзи алдаётган одам, охир оқибатда, чиндан-да, ўзи алданиб қолади.

УЛГҲРДИМИ? ҲА. УЛГҲРДИМИ? ИУҚ

Аммо ҳаёт мураккаб.

Дунё ўзи ёлғончи экан.

Ҳаёт ҳар қандай мукамал рисолага ҳам сиғмайди.

Ҳаётнинг ўз ёзилмаган қонунлари бор.

Шўро ҳокимияти ҳукм сурганига етмиш йилдан ошди. Келиб-келиб энди... ҳуқуққа асосланган жамият тuzмоқчи бўлиб ётибмиз. Ундай бўлса, биз етмиш ёш-

гача қандай ва нимага асосланиб яшадик? Ота-боболаримиз айнан гулгуладан, бошбошдоқ ҳаёт тарзидан сўлақмондай ҳақсизликдан қутулишни бир умр орзу қилган эмасми эдилар?

Бу дардли саволларга бир хилда, сидирға жавоб қайтариб бўлмайди.

Раҳматлик Иброҳим Мўминга туриб-туриб раҳмим келади. Домла, хумдонда пишган кўзадай, катта ҳаёт-тий тажрибага эга, биз ёшлар бўлсак ғўр эдик. У киши бизга ҳамма вақт ҳам дилидаги гапини тушунтира олмас, гапирганида ҳам, ажабмаски, биз уни тушунмас эдик. У нимагадир жуда шошилар ва бизни ҳам шоширар эди. Нимадир қилиб улгуришга ҳаддан ташқари ошинқарди. Назаримда у бошқа шундай қулай фурсат келмаслигини сезган кўринади.

«Улгуриш керак!», «Улгуриш керак!» деб ўйларди у ва бутун вужуди билан шунга интиларди.

Улгурдими?

Ҳа.

Улгурдими?

Йўқ.

Нимагадир улгурди.

Нимагадир улгурмади.

Улгуриб-улгурмади.

Ҳаёт ўзи шундай.

Чорак аср кейин «ўз замони» келишини — мустақиллик саеси эсишини у билармиди экан? Билмадим. Аммо бир кунмас бир кун мўйсафид Шарқ тарихи, Мовароуннаҳр тарихи ҳам ўз ўрнига тушиб кетишига имони қомил эди. Шунинг учун ҳам умрининг сўнгги палласи, ўн йилни иккита улқан иш — Амир Темур салтанати тарихини илмий асосда баҳарнав тўғри ёритиш, уни ҳар хил уйдирма, сохтакорлик, оврўпомарказчиликнинг «янғича» мунофиқона бидъатларидан тозалаш ва ўзбек қомусини яратишга жаҳд қилди.

Иброҳим Мўминга раҳмим келарди. Йўқ, у раҳмшафқатдан кўра ўз замондошларининг уни тушунишига муҳтож эди.

Менимча, олимни олим қиладиган учта сифат бор. Биринчи, у олдиндан кўриш, башорат қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Иккинчиси, холис, илмий тўғри фикр-ни айта олиши, далиллар ҳатто ўзига зид келган тақдирда ҳам, далилларни эмас, ўзини енга олиши ва

бирдан-бир тўғри йўлни ихтиёр қилиши лозим. Учинчиси — фидойилик. Фақат ўзини ўйлаб иш қиладиган олим (бундайлар жуда кўп) нафақат олим, яхши одам ҳам эмас.

Булардан ташқари, олим маънавий тоза, ахлоқий покиза инсон бўлмоғи даркор.

Мана шу сифатларнинг барчаси, назаримда, устоз қиёфасида тўкис эди.

Давр шамоллари, замона зайли, турган гап, унга ҳам таъсир қилмай қолмасди.

Ҳаётда ва ишда ҳамма вақт бирдан-бир тўғри йўлни ихтиёр этишни тайинлар, ўзи бунга оғишмай рия қилар эди. Ҳолбуки, ҳамма замонларда ҳам тўғри йўл энг қийин, машаққатли йўлдир. Агарда муайян тузумнинг ўзи ижтимоий адолатга асосланган бўлмаса, у шоён этган ва жорий қилган барча тартибот — тенглик, биродарлик, тинчлик, халқпарварлик, ошкоралик ва ҳоказолар ё бирёқлама, ёки сохта бўлиб чиқади. Бу арқонни узун ташлаб, калта тушовлаш, олди тор, орқаси кенг бир нарса бўладики, бундай аҳвол муқаррар равишда яшашни қийинлаштиради, афкор оммани сиқувга олади, ҳар қандай ижодий ташаббусни бўғади.

Ишга раҳнамо бўлиб турган киши ҳалол, тўғри, танги ва собит бўлса, яшаш ва қуриш ҳам ўнғай бўлади, албатта.

Мен Иброҳим Мўмин билан ҳаёт ўртасида қийналар, ўз ёғимга ўзим қоврилган вақтларим кўп бўларди. Чамамда, у кишининг ўзлари ҳам ҳаёт билан менинг ўртасида сиқилган вақтлари кам бўлмаса керак эди. Бир кун гап орасида домла каминага ўгит қилдим ёки танбеҳ бердим, айтиб қолдилар:

— Ғайбуллово, сиз ҳамма вақт ҳар бир ишни рисолада ёзилганидай қиламан дейсиз. Йўқ, ҳаёт бошқа, китоб бошқа.

Илло, ҳозиргача ўйлайман: бу менга сийловми ёки танбеҳми? Билолмадим. Энди ўйласам, ўша вақтларда, ажабмас, китобларни билган бўлсам билгандирман, аммо ҳаётни, одамларни чуқурроқ билмаганим кейинроқ маълум бўлиб қолди.

Ойна сени тиниқ кўрсатсин учун у, ойна, тиниқ бўлиши керак. Лекин ойнадан ҳам олдин сен ўзинг тиниқ бўлишинг керак. Зеро, ҳар қандай ойдин ойна ҳам рўдапо турқдан пари-пайкар «ярата» олмайди. «Башаранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама», дейди мақол.

Кўпинча биз, ҳаммамиз ҳам қозондан муштдай-муштдай гўшт чиқишини талаб қиламиз. Дуруст. Аммо унутамизки, қозонда бўлса чўмичга чиқади-да. Асли тагида йўқ нарса ҳеч қачон рўёбга чиқмайди.

Рисоладагидай яшаш учун ўша рисоланинг ўзи ҳаётга мос, уни тўғри акс эттирмоғи лозим.

ЖАСОРАТ

Домлайи киром тарих илми сиёсатнинг зуғуми натижасида бусбутун унинг измига тушиб қолган жуда оғир бир даврда яшади. Сиёсат Ўрта Осиё халқларининг ўтмишини ўзи истаганича, ўз андозаларига қараб қайта ёзишни қатъий талаб қилар, йилт этган ёруғликка, ҳаққоний эркин фикрга ўрин қолдирмаган эди дегарли. Чунки тарихни ғолиблар тўғрилиқ қаламида эмас, балки зўравонлик ханжари билан ёзиши азалдан маълум.

Ҳар бир даврнинг ўз мафкурачилари бўлади. Давр сиёсати нимани талаб қилса, бу талаб тарихий ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслигидан қатъий назар, тарихнинг эмас, сиёсатнинг раъйига қараб иш кўрадилар.

Устод Иброҳим Мўмин умрининг сўнгги палласида, айниқса кейинги ўн йил ичида чор Россиясининг Ўрта Осиё халқлари тарихида ўйнаган босқинчилик сиёсатининг ифлос башарасини тўғри кўрсатиш, буюк Амир Темурнинг салтанати тарихи ва унинг тақдирини бир-ёқлама, бузиб, сохталаштириб, меъёрсиз маҳобат қилиб ёритишга чек қўйиш бораларида илмий холислик билан иш кўришга амру қарор қилди.

Ана шу мақсадда у қўлида мавжуд маълумотлар асосида соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати ҳақида бир рисола чоп эттирди ҳамда уни Республика Фанлар академиясининг Раёсати аъзолари олдида ўқиб, бу соҳада йирик олимлар жамоаси билан баҳамжиҳат бўлиб, батамкин ва бамаслаҳат бир тўхтамга келинаётганини намоён этмоқчи эди.

Буёқда рус тилида «Темур тузуклари» чоп эттирилди. «Тузуклар»ни ўзбек тилига ўгиришга киришилди.

ТАЖОВУЗ

Қомуснинг биринчи жилдида «амир» негизида ясалган қуйидаги сўзлар ва номларни учратамиз: Амир,

Амир Абдуллоҳ, Амир Абдулғаҳад, Амир Али Акбар Самарқандий, Амир мадрасаси, Амир масжиди, Амир Масти Қобузий, Амир Олимхон, Амир Темур дарвозаси, Амир Темур мақбараси, Амир Темур ғори, Амир Тўра мадрасаси, Амир ул-умаро, Амир Умархон, Амир Хисрав Деҳлавий, Амир Шоҳмурод, Амирзода мақбараси, Амири, Амири лашкар, Амирий, Амиробод маданияти...

Булар орасида икки номга гал келганда, уларни «Амир» нисбаси тамойили билан бериш бузилган. Бир — буюк шоир, иккинчиси — буюк салтанат соҳиби.

«Амир Хисрав Деҳлавий (1253—1325) — улуғ ўзбек шоири, мутафаккири (Қ. Хисрав Деҳлавий)».

«Амир Темур (1336—1405) — темурийлар империяси номи билан машҳур бўлган йирик феодал давлат асосчиси (қ. Темур ибн Тароғой Баҳодир)».

Амир Хисрав Деҳлавийнинг нима сабабдан «Амирликдан» (I жилддан) маҳрум этилиб, «Хисрав Деҳлавийга» (XII жилдга) ўтказиб юборилгани сабабини ҳозир айтолмайман. Аммо қабул қилинган умумий тамойилга зид ўлароқ, «Амир Темур»ни — «Темур...»га (XI жилд) кўчирилганидан хабарим бор. Бу Амир Темур ҳақидаги мақолага, унинг муаллифи Иброҳим Мўминга хиёнат эди. Биринчи жилд нашрга тахт бўлган жойида, иш босмахонада қолипдан олиб ташланиб, ўрнини тўлдириш учун кўп керак-нокерак мақолалар тикштириб юборилган.

ТАРИХГА ХИЁНАТ

Мен муаррих эмасман. Бинобарин, академик Иброҳим Мўмин Соҳибқирон Темур ҳақидаги рисола билан мазкур қомус мақоласини ёзганида ўзимизда ва хорижда мавжуд тарихий манбалардан қанчалик мукаммал истифода этганини ишонтириб айтолмайман. Фақат шуни биламанки, жуда кўп манбалар ҳатто мўътабар мутахассислар, ишончли лавозимларда ўтирган амал қишилари учун ҳам тақа-тақ берк эди. Манбалардан фойдаланган тақдирда ҳам, уларни кенг оммавий нашрларга чиқозишга имдод берилмасди. Соҳиби салтанат, шавкатли Амир Темурни шахс сифатида ҳам, буюк саркарда ва жасур, тадбиркор амир мақолаларида ҳам нуқул таҳқирловчи — «ланг» (оқсоқ), «босқинчи», «қонхўр», «ваҳший» деб тасвирланадиган бирёқлама, акса-

рият, уйдирма, сохтакор нарсаларгагина йўл очиқ эди. Уни ижобий томондан талқин қилинадиган ишларга дарҳол таъқиб тамғаси босилар, уларнинг муаллифларига миллатчи, ўтмишни идеаллаштирувчи, пантуркист, панисломист, космополит деган «сифатлар» бериларди.

Вазият фавқулодда нозик ва тарафг эди. Аксарият, тарихий ҳақиқатга хиёнат қилганларгина юқори даргоҳлар ва амал шоҳсупасидан фахрли ўринларни банд этишган.

Мен бир фикрни яна такрорлайман. Иброҳим домланинг ўша олтмишинчи йилларнинг ўрталарида ёзиб чоп эттирган ишларини биз бугун, ошкоралик даврида, нечоғлиқ тўлиқ, мукаммал, деб қабул қила олишимизга кафолат беролмайман. Ҳеч шубҳасиз, домланинг ўзи ҳам, агар ҳаёт бўлганида, ўзининг буюк Темур ҳақидаги илмий тадқиқотларини тубдан қайта кўриб чиққан, унда бизнинг миллий қадриятларимизни таҳқирловчи чеклашлар туфайли киритилган баъзи бир «сифатлардан» воз кечган бўларди, деб ўйлайман.

У киши ҳаёт бўлганида, нима қилишини ўзлари биларди. Менинг билганим шуки, олимнинг буюк фотиҳ ҳақидаги тадқиқотлари ўз мураккаб даври учун кўпчилик тарихчи олимлар кутмаган хатарнок ўктам сўз эди. Эҳтимол, соҳибқирон жаҳонгирни Иброҳим Мўминдан кам билмаган «билагонлар» ўша вақтларда ҳам бўлгандир. Бу аниқ. Бироқ ўзгармас илмий ва ижтимоий-сиёсий тамойилга айланиб қолган расмий қарашларга мувофиқ келмайдиган, ёки тескари (аслида — тўғри!) фикрни биринчи бўлиб бошқа биров эмас, балки Иброҳим домла айтдилар. Худди шу журъатли қарашнинг қурбони бўлган ҳам бошқа биров эмас, балки даъфатан шу олимнинг ўзи эди.

Бугун биз учун энг муҳими шу.

АЙТИШ ОСОН, БАЖАРИШ ДУШВОР

Бош муҳаррирни айрим ихтилофли Шарқ кўлёмаларида ҳамда улар орқали кўчиб ўтган Ғарб манбаларида «Темурланг» деб аталиши ниҳоятда газаблантирар эди. Сўнгра таниқли ўрис (антрополог) ва қадимшунос (археолог) олими М. М. Герасимовнинг жаҳонгир қабридан (Гўри Мирдан) қазиб олинган бош суягига қараб чизган ҳайкал-тасвири (скульптура-портрети)

устознинг гашини келтирарди. Бу улуғ бобокалонимиз Амир, Темур хотирасига тухмат, ўзбек халқига ҳурматсизлик, деб қарар эди. Чунки домланинг айтишича, шавкатли бобомиз Темурбек Герасимов чизганидай даҳшатли бадбашара эмасди. Аксинча! Қиёфаси кўркам ва бениҳоя файзли зот бўлган. Шу боис, мен бир неча даъфа устознинг ўз оғизларидан эшитганманки, Амир Темур Кўрагоннинг сувратларини янгидан, Ибн Арабшоҳ тасвири асосида чиздириш нияти борлигини. Бунинг учун ҳозирги ўзимизнинг ўзбек рассомлари орасидан бирон диёнатли кишини сўраб-суриштириб юрганларидан ҳам хабардорман.

Гоҳида ўйлаб ҳам кетаман. Иброҳим Мўминнинг 1941 йилда, қонли уруш арафасида Самарқандда, Гўри-Мирда улуғ фотиҳ Амир Темур қабрининг очилишига муносабати қандай бўлган экан, деб. Умуман, Темур, Шоҳруҳ, Улуғбек ва бошқаларнинг мўътабар қабргоҳларини оёқости қилиб очиш, сўнгра уларнинг суякларини ва тобутларини ҳар қаёқларда қаровсиз қолдиришга кимдан рухсат сўралган? Бунга кимнинг маънавий ҳаққи бўлган? Ва, умуман, бу кимларга ҳамда нима учун керак бўлиб қолган? Наҳотки уларнинг бош суякларига қараб қандайдир бадбин, сохтакор, уйдирма суратлар чизиш учун шундай қилинган бўлса? Бу тарихга ва ақлга зуғум эмасми?..

Биринчи ўзбек қомуси ва унинг ўн беш жилдлик тўла нашри ҳақида гап кўзгалганда, бир-бирига зид икки хил мулоҳазанинг шоҳиди бўламан. Бир талай кишилар унда ўтмиш маҳобат қилиб юборилган, деган гапни айтишади. Бундай нуқтаи назар, айниқса, барчага отнинг қашқасидай таниқли бир хоним жумҳурият марказқўмида мафқурани бошқарган йилларда кенг тарқалган эди.

Ошкоралик даври бошлангандан кейин жамоатчилик ўртасида билдирилган фикрларга кўра, қомусда халқимизнинг қадимги ҳаёти, мозий маҳобат қилиниши уёқда турсин, билъакс, камситилган, ўз тарихимиз, миллий ҳаёт тарзимиз ва маданиятимиз унда кўнгилдагидай ёритилмаган.

Албатта, ҳар бир нарса ёки ҳодисага баҳо берганда, илмий холислик ва давр талаби, ҳукмрон вазияту, шарт-шароитларни инобатга олиш лозим. Бунда биринчи қомусимиз жуда оғир йилларда, не ҳасратда бунёд этилганини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Ишнинг истиқболи учун ўнгдан ва сўлдан бўлаган бундай танқидлар орасидан меъёрни, таянч нуқтасини топиб иш кўришга тўғри келади, деб ўйлайман.

БУРОМАДИ СУХАН

Қизиқ. Ўз тарихимизни муносиб бир тарзда кўрсата олмай туриб, минг хил «изм», «чилик»лар тузоғида сиқилган ҳолда, уни қандай қилиб.. маҳобат қилиш (идеаллаштириш) мумкин?

Дунё адабиётларида жумлайи жаҳонга маълум бўлган гапларни ўзбекча «эркин» таржима қилиб бериш билан эмас, балки Ўзбегимнинг тарих алғов-далғовларида кўпинча беному-бенишон йўқолиб кетган, тинимсиз йўқолиб кетаётган, йўқотиб юборилган қадриятлари, ашъёлари, тамғалари, каломлари, эътиқоди, урф-одат ва удумлари, шаъну шавкати, қўйинги, ҳар битта тошини топиб, уни муносиб тарзда ўз жойига қўя билиш билан баҳоланади замонавий қомусимизнинг қадр-қиммати.

Аввало биз мантиқсизликдан қутулишимиз керак. Чунончи, ўтмишнинг бўрттирилиши эмас, балки ўша «бўрттириш» мумкин бўлган ўзбек миллий онг ва турмуш тарзининг ўзини, унинг тарихини яратишга киришиш ҳақида ўйлаш керак бугун.

ХУШНУДЛИКНИНГ АВЖ ПАРДАСИ

Хурматли ўқувчим. Мен воқеаларни тезлаштириб юбордим. Ортга қайтишга тўғри келади. Едингизда бўлса, ўзим билан Мираҳмад Абдуллони Масковда, йўлда қолдириб кетган эдим. Едингизга тушгандир: биз троллейбус бекатида Қасабачилар уюшмасининг райси котибасидан тасдиқланган, имзоланган, муҳрланган ҳужжатларни олганимиздан сўнг, «Масков» меҳмонхонасида яшаб турган Бош муҳаррир ҳузурига шошилаётган эдик. Йўлда бораётиб Мираҳмадга мен домланинг ҳузурида «чурқ» этиб оғиз очмасдан, сукут сақлашини илтимос қилдим. Домлани бир «боплайлик», деб тайинладим.

Каттакон шинам хонага кириб борганимизда, ҳазрат қандайдир китобни ўқиб ўлтирган эканлар. Бизнинг ҳорғин кириб боришимиз у кишида ҳеч қандай таассурот туғдирмади. Авзойи бузуқ, тамом лоқайд, хомуш бир кайфиятда. Менга бутунлай маъносиз кўз билан кинояомуз, зарда аралаш қараб деди:

- Ҳим... Нима қилиб юрибсиз?
- Шундай...
- Юраберасиз...
- Шундай.

Бусиз ҳам кайфи сўник бир ҳолда ўтирган устозни умримда биринчи топқир калака қилаётган эдим. Ҳўш, сурункасига мени қийнаб, эзиб келган одамдан нега мен атиги бир мартагина ўч олмаслигим керак? Мираҳмаднинг сабри соф бўлди. Унинг ҳаяжон аралаш типирчилаб ураётган юраги менга эшитилиб турар эди: гул-гул-гул... Шу заҳоти қўлимдаги ҳалиги ҳужжатларни домланинг олдидаги стол устига қўйдим. Секингина.

— Бу нима?

— Билмадим, — дедим мен ҳам содда-муғамбирона ўзимни интиҳойи вазмин тутиб.

Қоғозни шундай олиб қарадию, парво қилмасдан четга суриб қўйди.

«Оббо!» деб ўйладим ўзимча. Наҳотки бу нима эканини тақсирим тушунмаган бўлса?

Шу пайт кўзлари қоғоз бетидаги «Вазирлар Кенгаши» ҳамда «Қасабачилар уюшмасининг Марказий Кенгаши» сўзларига тушдию, ойнагини тақиб, ҳужжатни ўқиб чиқди. Кўзларига ишонмади шекилли, яна бошқатдан ҳижжалаб ўқиди: вазирлар Кенгаши... Қасабачилар, Меҳнат ва маош қўмитаси. Тасдиқлайди!

Бир зумда домланинг юзидан булут тарқаб кетди. Ойнаги остидан менга баттар синовчан, аммо бу гал бениҳоя меҳрибон назар билан боқдию, ёш боладай қувониб деди:

— Файбулловой! Зўр-ку!

— Нимайди?

— Э қўйинг-е... Содда-муғамбир. Иш битибди! Қани туринглар, кетдик...

Мен умримда домлани бу қадар мамнун ва масрур ҳолда биринчи марта кўраётган эдим. Билардим. Қомус бул инсон умрининг мақсадига айланганини. Ўзим учун ҳам энг хушнуд дақиқалар бўлганлиги аниқ. Бир тарафи, юзим ёруғ. Ишончни оқладим. Яна: эл-юртим, одамларнинг корига яраганим. Юз йигирма ўрин — бу юз йигирма кишининг, оғир меҳнатига яраша, қора қозони тўлиб қайнайди, деган сўз. Сўнгра олийжаноб одамларни хушнуд, мамнун ҳолда кўриш ўзи бир бахт.

Хуллас, домла Мираҳмад билан мени ресторанга таклиф қилди. Ўзимизча айтганда — «эриди». Ярим

литр оқ ароқ олиб, қиррали стаканларга уч бўлиб қуйди-да, «олинглар!» деб амр қилди. (Устоз қанд диабети билан оғришини билардик. Бундай оғир дардга дучор бўлган киши ҳар замонда жиндай ароқ ичса шифо бўлади, деб айтишарди).

Хуллас, заҳри қотилни бараварига кўтариб юбордик...

Бир вақт қарасам, Мираҳмад ичишга ботинолмай, дудмал бўлиб турибди. Домладан уялаётган бўлса керак, деб ўйладим.

— Олмайсизми! — деб тиқилинч қилдим қулоғига пицирлаб.

Мираҳмад ўзига содиқ ва собит эди. Кўкрагини силай бошлади:

— Юрагим...

Вой, юрагингдан акаси! Кейинги ўн йил ичида менинг юрагим икки марта қоқ ёрилиб, оғир инфарктга чалиндим. Қимирлаб турибман. Мираҳмад иним бўлса ҳалиям отдай юрагини қўлтиқлаб юради...

ЯНА БИР АРМОН

Камина эллик еттидан то олтмиш тўққизгача, ўн икки йил мобайнида академик, вице-президент Иброҳим Мўмин назари остида бўлдим ва ундан кўп рўшноликлар кўрдим. Айниқса, 1965—1969 йиллар орасида бевосита унинг қўл остида хизмат қилдим. Алломанинг менга таъсири жуда катта бўлди.

Мана орадан ўттиз йил ўтиб кетибди... Тоғнинг салобати узоқдан кўрингани сингари, йиллар ўтиши билан менинг унга бўлган ихлосим, миннатдорчилигим, ҳатто соғинчим ортгандан ортиб боради. Қандай мўътабар инсон билан ёнма-ён бўлганлигимни хусусан уни йўқотганимдан сўнг чуқур ҳис эта бошладим.

Афсуски, мусаввир эмасман. Агар мусаввир бўлганимда, ҳар хил ҳолатлар: иш устида, одамлар орасида, ёлғиз қолганда, ғазаб ва умидсизлик, баҳс ва сукут, мамнуният ва паришонлик онларида Иброҳим домлани тасвирлаб, бир туркум суратлар чизган бўлардим. Ҳамон унинг сеҳрли кўзларини кўриб, нафас олишини яққол эшитиб тураман.

Устознинг табиатидаги ҳар бир хислат, продаси ва тийнатиининг кучли томонлари, худди шу олийжанобликдан келиб чиқадиган айрим заифликлар менга яхши

аён. Йўқ, бузи заифлик, деб ҳам бўлмас. Заифлик деб бўлган тақдирда ҳам, бу устоздан ҳам кўра, у кишининг ишончига кириб олган айрим нокасларнинг баъзи бир субутсиз, имони суст, ўта шуҳратпараст шогирдларнинг заифлиги деса бўлар.

Менимча, устоз учун энг оғир жазо ўзининг юзига оқибатсиз шогирдларининг оёқ қўйишини кўришдир. Баъзи бир мунофиқ шогирдлар эса устозини кўзи тирик-лигида ҳам, вафот этганидан кейин ҳам хор қилди. Вафотидан кейин-ку нима бўлса бўлди, аммо айрим шахслар домла ҳаётлиги вақтида ҳам унга қаттиқ панд берди.

ҲАЁТ НОТЕКИС

Ким билсин, текис бўлса, эҳтимол, қизиғи ҳам бўлмас. Ясси ва тўмтоқ бўлиб қолади-да. Силлиқ нарса ҳамма вақт ҳам яхши бўлавермайди.

Иброҳим Мўмин беназир одам эди. Ўз йўриғида тенги ҳам, қиёси ҳам йўқ. Асл инсон.

Беш йил ёнма-ён ишладик. Мен сираям ўзимни устоз билан қиёсламоқчи эмасман. Қиёслаб бўлмайдиган нарсаларни қиёсга келтириб бўлмайди. Биз бошқа-бошқа одамлар эдик. Бош муҳаррир — коммунист. Камина муовин — партиясиз...

Гап шундаки, мен эгаллаб турган Ўзбек қомуси Бош муҳаррири муовини вазифаси Ўзкомфирқа Марказқўйининг маҳрига (номенклатурасига) тушган ўрин экан. Мен буни қаёқдан билибман!

Хўш, шунинг аҳамияти борми, деб сўрасиз бугун. Ҳеч қандай аҳамияти йўқ, аслида. Чунки бировни бирон хизматга тайинлаганда, унинг фирқавий мансублигидан кўра, ишчанлик қобилияти, иқтидори ва истеъдоди минг марта муҳим. Шундай эмасми?

Қайдам...

Иброҳим Мўмин ўз даврининг одами бўлиб қолмади. У мен билганлар орасида энг комил, закий, ҳар жиҳатдан етук инсон, мутафаккир эди. Аммо дилимга иштибоҳ соладиган бир нарса бор эдики, у вақтларда бу менинг идрокимга ва мантиғимга сиғмасди. Ҳозир ҳам.

Аввал ўзим ҳақимда икки оғиз гапни айтмасам бўлмас. Менинг муҳокамам жуда ўзига хос. Расмий варақаларга сиғмайди.

Жанобингиз фирқасиз одамман. Умуман, нега одамларни бу «хил»лар — ишончли ва ишончсизларга ажратишаркан-а? Баний инсон ягона вужуд. Уни «тўдаларга», «гуруҳларга», «тоифа», «табақаларга» бўлиш керак эмас.

Аслида, менинг «фалсафамни» ҳам янги деб бўлмайди. Майли, унинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ўз виждонимда қолсин. Лекин бир нарсани яхши билар эдим: агар орадан юз йил ўтса ҳам, бир кунмас бир кун шундай айём келадики, фирқа ичида парокандалик бошланганда, танглик юз берганда, унинг илдизини қирқадиганлар ҳам кимдир бошқа биров эмас, балки фирқанинг ўз одамлари бўлади. Унга садоқатдан қасам ичганлар, кўзининг ёғини еганлар, унинг устунлари саналган, элнинг илигини қуритган аксар фирқачиларнинг ўзлари чипталарини ёндириб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб ундан чиқиб кета бошлайдилар. Уша оғир кунда уни бадном қилиб, бошқа бирон «имтиёзлироқ», «ёғлироқ» фирқа қидирадилар..

Ижтимоий тенгсизликнинг минг хил жабру жафосини тортган, тўкилган ва сўкилган биз фирқасизлар қавми бўлсак ўз этиқодимизда қолаверамиз. «Фирқасиз» деган шарафли номга иснод келтирмаймиз.

Аммо булар барчаси кейин, қачонлардир ўша «бир кунмас бир кун» келганда содир бўлади. Ҳозир ортга қайтайлик.

Бўёқларни сал қуюқлаштириб юбормаяпманми? Йўқ. Аслида, биз одамларни, ҳатто ўз-ўзимизни ҳам Оллоҳ хоҳлаган қадар биламиз. Ундан ортиғига ақлимиз етмайди. Домла ҳам, шубҳасиз, ўз даврининг ўғли эди. Агар бошқача бўлганида, ўз лавозимига сифмасди.

Хуллас, бир мақсад йўлида уюшган, бир-бирини ботиний бир туйғу билан қадр-қиммат қиладиган икки киши: устоз ва мен, маслақ этибори-ла, чиндан ҳам, бошқа-бошқа одамлар эдик.

Билмадим, у киши ҳозир ҳаёт бўлганларида менга нима деган бўлардилар? Айтолмайман. Негаки, бошқаларнинг, алалхусус марҳумларнинг номидан гапириш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган.

Унга қараб мен қанчалик ажаблансам, шунчалик ҳайратланардим. Агар фирқага, ҳар қалай, қудратли ижтимоий куч деб ишонсам, уни дунё қиёфасини ўзгартиришга қурби етадиган учкун деб билсам, чиндан-да, ер юзида адлу адолатни барқарор қилишга ўзини са-

Зарар этган ягона куч булиб уюшган бўлиб, сам, бу унинг сафларида фидоий иймони басаломат, балки айни шу важдандир, баъзан адашган, ўз халқининг бахти, аҳволи руҳияси, нафсонияти, қадр-қимматини омон сақлаш йўлида энг қийин, қиёмат қойим кунларда ҳам бардош қилган, курашган Иброҳим Мўмин сингари зотларнинг борлиги туфайли деб биламан.

ИККИ ЗИДДИЯТ, ИККИ ТУЙҒУ

Коммунистик фирқа, унинг аҳволи ва тақдири ҳақида менинг, фирқасиз бир кишининг, муҳокама юритишга маънавий ҳаққим борми?

Бор. Икки сабабга кўра маънавий ҳаққим бор. Бир — айнан фирқасизлигим боис (буни юқорида ҳам айтдим) ижтимоий ҳаётда мени муттасил камситиб келдилар: «Мен» деганим фақат мен эмас. Фирқа сафида бўлмаган минглаб, миллионлаб одамларга нисбатан шундай йўл тутишди. Бундай тамойил оқибатида фирқасизлардан фирқанинг ички сирларини, кўпинча мамлакатнинг, халқнинг аҳволига алоқадор анчайин, оддий гапларни ҳам яширмоқчи бўлишди, сир тутишди.

Аслида нима бўлди? Агар хорижий мухолифлар, жаҳонгирлар (империалистлар), сармоядорлар (капиталистлар)дан давлат ва фирқа «сирларини» яширмоқчи бўлишган эса, бундай хуфявийликни ҳаммадан бурун хорижий давлатларнинг овознигорлари (радиоси) дунёга ошкор қилиб юборарди. Бундан ташқари, фирқа мажлисларида етти қават муҳр остида сир сақлашни лозим бўлган гаплар аввало Олой бозорида, кўча-кўйларда дув-дув гап бўлиб кетар эди. Оломон фирқанинг ички ҳаётига оид энг қалтис, нодир сир-асорини ҳам, аксар ҳолларда, коммунистларнинг ўзларидан ҳам олдин билиб оларди. Неча марталаб шоҳид бўлганман. Уша собиқ СССРнинг ички ва ташқи сиёсатига дахлдор энг махфий сирларни партия аъзолари айнан фирқасиз кишилардан сўраб-суриштириб билишарди!

Иккинчи маънавий ҳаққим шуки (гарчи бу хусусда гапириш ҳозир таомил эмас), хоҳ шахсий ҳаётда бўлсин, хоҳ ижтимоий ҳаётда бўлсин, хоҳ илмий ҳаётда бўлсин, ўзимнинг ёхуд бошқаларнинг бошимизга қандай қиёмат кун, таҳқир, ҳақорат ёки бирон тухмат тушган бўлса, мен энг сўнгги дамда мамлакат ёки жумҳурия Марказқўмига мурожаат этганман ва бирон марта

...душманмон булиб келмаганман. (Бир марта, 1982 йилда, Георгий Максимиланович Маленковга, икки топ-қир, олтишинчи йилларнинг бошлари ҳамда 1982 йилда Шароф Рашидга мурожаат этганман).

АГАР ДУШМАН ТАСЛИМ БУЛМАСА, УНИ НИМА ҚИЛАДИЛАР?..

Фирқакашларнинг фирқасизларга ишонмаслиги даставвал коммунистик жамоанинг ўзига қимматга тушди. Бунинг асосий сабаби нимада?

Эҳтимол, мамлакат тараққиётининг муайян даврида (илк йигирманчи йилларда, очарчилик ва уруш паллаларида) шунга эҳтиёж бўлган бўлса бёрдир. Бироқ фақат коммунистик уюшма эмас, балки ҳар қандай фирқа ҳам ўзининг ўз таянч нуқтаси бўлмиш халқ оммасига бўлган сиёсатини ўзгартириб бормасдан, бир мавқеда қотиб қолса, унинг чуқур инқирозга ёки ҳатто синишга, касодга учрашга маҳкум этилиши муқаррар. Бу ерда анойилик кетмайди.

...Афандидан бир киши сўрабди:

— Тақсир, ҳозир неча ёшдасиз?

— Қирқдаман, — жавоб қилибди мулла Насриддин. Орадан ўн йил ўтгач, улар яна учрашиб қолишибди.

— Ҳозир неча ёшга бордингиз, тақсир?

— Қирқ, — дебди Афанди қирқиб.

— Ие, олдинги гал ҳам қирқ ёшдаман, деган эдингиз. Ун йилдан кейин ҳам қирқда тураверасизми? Ул-раймас экансиз-да?

— Йигитнинг гапи битта бўлади, — деган экан хўжа Насриддин Афанди.

Турган гап, эътиқод либос эмаски, уни ҳар гал алмаштириб кетаверса, киши. Ҳали у шохда, ҳали бу шохда қўним билмай юрган одамда эътиқод нима қилади. Бироқ ҳар қандай ишонч, ихлос ва эътиқодда ҳам мантиқ бўлиши керак. Мантиқсизлик эътиқод ёки сиёсатга асос бўлолмайди.

Коммунистик фирқа ўзининг бутун тарихи давомида динга қарши изчил кураш олиб борди. Узини собитқадам моддийунчилар (материалистлар) деб эълон қилган кишилар, фирқасизларнинг доҳийси деб танилган одамлар бошқаларни — «иккинчи нав» шахслар, коммунистларни эса «махсус маъдандан ясалган» деб даъво қилди. Қанақа — «махсус маъдан»?... Ана шу «махсус-

даъвоси компартияни оммадан узилиб қолдириб келди.

Диннинг даъвоси эса оддий, ҳаммабон ва ҳатто аниқ-аниқ моддий негизга эга. Инсон тупроқдан ясалган, деб гарғиб қилади.

Ҳуш, кимнинг даъвоси моддий ва мантиқий кучга эга?

«Доҳийларнинг» фирқа амалий фаолиятига устуворлик қабул қилинган бош тамойиллари жуда антиқа. Нишонки:

Мимда-ким биз билан бирга бўлмаса, у — ёт.

Балки инсониятга ўзимиз ёт бўлиб қолгандирмиз? Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар.

Нега?

Аввало, нима учун энди ҳар бир киши қайсидир бир фирқа аъзосидай (борингки, у доҳийларнинг даҳоси бўлган тақдирда ҳам!) ўйлаши ва шунга кўра ҳаракат қилиши керак?

Ҳеч қандай коммунистик мафкура эмас, айриинсоний қараш бу.

~~«БИЗ» ВА «УЛАР»~~

Бизнинг жамият тараққиётига асос қилиб олган мафкурамиз аввалиюн охирин дунёни «биз» ва «улар»га ажратишдан иборат бўлиб келди.

— «Биз» ким? Бу — камбағаллар, ялангоёқлар, мулкисизлар, йўқсиллар, қизиллар, фирқакашлар ва ҳоказо.

— «Улар» ким? Бойлар, сармоядорлар (капиталистлар), жаҳонгирлар (империалистлар), фирқа аъзоси бўлмаганлар.

Шу тариқа бутун инсониятни икки қисмга бўлдилар: бойлар ва камбағаллар, оқлар ва қизиллар, сармоядорлар ва ишчилар, фирқалар ва нофирқалар...

«Бизнинг» назаримизда, муайян тоифа ёки синф — муқаррар яхши, унинг зидди — муқаррар ёмон, деб таърифланди. Бу мантиқсизлик эмасми? Агар биз яхши бўлсак, бизнинг яхшилигимиз уларнинг муқаррар ёмон бўлиши кераклигини англабмайди-ку? Ёки аксинча.

Умуман, «биз» ва «улар» тушунчалари дунёни пақ-қос икки бўлакка парчалаб ташлади. Инсониятни, кўпроқ бизнинг ўзимизни жар ёқасига келтириб қўйди. Чун-

ки мазкур синфийлик ақидаси дунёнинг биздан ажралиб қолишидан ҳам кўра, бизнинг дунёдан ажралиб берилишимизга сабаб бўлди, деб ўйлайман.

Энди соф мантиқий тарҳ (план) асосида масалан таҳлил қилиб кўрайлик.

Биз — бизмиз. Улар — улар.

Биз қанчалик — биз бўлсак, улар шунчалик — улар.

Биз киммиз? Улар ким?

Улар биз учун — «улар».

Биз ҳам улар учун — «улар»миз».

Биз учун улар қанчалик — «биз» бўлмасак, улар «биз» биз ҳам шунчалик — «биз» эмасмиз.

Юқорида айтилганидай:

Уз назаримизда биз — «дўстмиз», улар — «душман».

Уларнинг назарида ҳам улар — «дўст», биз — «душман».

Бас: «душман» — нисбий тушунча. Демак, ҳар қандай ҳолда ҳам «ғаним» тимсолни яратиш ўзини оқламайди.

~~«Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар». Б раббий! Бундай калондимоғ, ғайриинсоний, чиркин фалсафа мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам миллионлаб гуноҳдор одамларнинг ёстиғини қуритди. Бундай синфийлик мафкура (агар буни мафкура деб бўлса) башариятни охир-оқибатда қирғинга олиб келиши мумкин эди. Пировардида шундай бўлиб чиқди ҳам.~~

«Биз» ва «улар» ғояси мамлакат ичкарасига, аҳолининг ички қатламларига нисбатан ҳам қўлланилгани ижтимоий-сиёсий мантиқсизликни янада чуқурлаштиради.

БИЗ ҲАМ БИЗ БУЛМАГУНЧА, БИЗ ЭМАС ЭДИК

Домла Иброҳим Мўмин мени фирқага киришга даъват эта бошлади. Аввало, расмиятчилик шуни тақозо этарди. Зотан, Узкомфирқа Марказқўмининг маҳрига тушган ўринда... фирқасиз бир киши ишласа! Бу мантиққа, «уларнинг» мантиғига мутлақо сизмас эди. Бундан ташқари, каминани фирқага киришга ундар экан, устознинг нияти тўғри, биринчи навбатда, менинг манфаатимни ўйлаётганини тушуниб турардим.

Бу қандай манфаат?

Юқорида айтдим: камина қанчалик фирқасиз бўлсам, шунчалик ғайрифирқавий шахс ҳам эмасдим. Бу-

ни у, киши яхши тушунган. Аммо масаланинг жуда но-
зик жиҳати бор эди. Қомусчилигимиз маҳкамасида иш-
лар қанчалик юришиб кетган бўлса, тонг қоладиган жо-
йи шундаки, одамлар ўртасида зиддиятлар шунчалик
кучайиб борди. Менинг муҳолифларим (улар орасида
ашаддий ғаламис шахслар ҳам пайдо бўлди) Бош му-
ҳаррирнинг қабулхонасини қарийб доимий «ижарага»
олиб, турли йўллار билан раҳбарнинг ишончини қозо-
ниб, унинг пинжига кира бошладилар.

Мен қийин моддий ва маънавий иқлим шароитида
жамоанинг асосий соғлом қисмини қабатимга олиб, эр-
таю кеч иш билан банд эдим. «Сиёсий курашга» бир да-
қиқа ҳам вақтим йўқ. Домла тепадан туриб буни ўз кў-
зи билан кўриб турар, аммо ўз муовинини қора ивво ва
хусуматлардан ҳимоя қилишга тобора ожизлик қила
бошлаган эди.

Худди шу вазиятда мен партиясизлик боис, ўзимни
ўзим кераксиз азоб-уқубатларга маҳкум этардим. Фир-
қага кира қолайин десам, нафсониятим йўл қўймасди.
Ўзимнинг асл, «туғма фирқасизлигимни» («онам мени
фирқасиз қилиб туққан», деб ҳазиллашиб юраман) сох-
та обрў, лавозим, мартаба, имтиёзларга алмаштиргим
келмасди.

Бундай олганда, ходисанлиллоҳ, ўшандай қалтис
вақтларда партия менга тоғдай таянч бўлар эди-ку. Шу-
нинг учун ҳам менинг қайсарлигим Бош муҳаррирга сира
тушунарли эмас, ҳойнаҳой, нодонлик, ҳатто гумроҳлик
бўлиб туюлган бўлса керак.

Иккинчи мулоҳаза шуки, агар фирқавийликка қадам
қўйсам, мени балким қўл остида ортиқ ушлаб ҳам ўтир-
май, ўз ғайрат ва қобилиятимга кўра, юқори даргоҳлар-
га узатиш нияти ҳам йўқ эмас эди.

Хуллас, домла шунчаки «шама» қилиб қолмай, жуда
эҳтиёткорона одоб билан, менинг коммунистик партияга
аъзо бўлишим кераклигини... тушунишимни сўрадилар.

Бу мавзудаги сўнгги суҳбатимиз шундай кечган эди.
Бош муҳаррир ўз ишхонасида тарихчи олим Ҳамид Ша-
роф ўғли Иноят домла билан бир «ҳийлайи шаръий»
суҳбат уюштириб, каминани ҳузурларига таклиф этиш-
ди. Суҳбат орасида, гўё бехосдан, шундай муҳокама
бўлди.

— Шарофжон, бизнинг муовинимиз мулло Ғайбулло
иш билан банд бўлиб, фирқага киришни унутиб қўй-
ган-да...

— Мен бу кишини яхши биламан, ўзлари ҳам тушунадилар... ҳалигидай... фирқага аъзо бўлиш лозимлигини...

— Ҳа-я, дарвоқе, ўзимиз ҳам то фирқага киргунга қадар фирқасиз бўлганмиз-да!..

Бу одоб, ҳурмат, мантиқ ва эҳтиёткорлик, бунчалик меҳрибончиликдан ниҳоятда мутаассир бўлдим. Нима бўлгандаям йнсофга келишим керак эди. Бироқ фирқасизлик мен учун шунчаки «ўжарлик», «мартаба» ҳам эмас, бошқалардан ажралиб туриш, ўзгалардан ўзимни «ақллироқ» эканимни намоиш этиш учун дастак ҳам эмас, балки эътиқод эди.

Ўзини ғирт нодон деб ҳисобламаган ҳар қандай киши ҳам масалани бир ёқли қилиш кераклигини тушуниши лозим. Мен ўзимни койиб кетдим: «Ҳар қандай ўйиннинг ҳам шarti бўлади. Ана шу шартга риоя қилмасанг, ўйинга тушиб нима қиласан? Нега қийнайсан сенга яхшилик қилиб турган шундоқ улуғларни? Кўрнамаклик ҳам эви билан-да. Афлотун эмассан-ку, ахир...»

Жон-дилимдан севган, ўзимни бус-бутун бағишлаган ишимдан кетишга қатъий қарор қилдим. Бунинг устига, 1969 йилнинг бошларида бир қанча ишлар бўлиб ўтдики, улар менга ўз қароримни амалга оширишим учун туртки бўлди. Аммо бу қандай «туртки» эканини айтишдан олдин, хотирамда бир умр чуқур ўрнашиб қолган айрим тафсилотларни эсламасам бўлмас.

С О В Ё А

Бизнинг кўзимизни очган бўлдилар ва кўр қилдилар. Бизнинг қаддимизни ростлаган бўлдилар ва букир қилдилар.

Бизни одам қилган бўлдилар ва одам бўлганимизга пушаймон қилдирдилар.

Зулмдан озод қилган бўлдилар ва абадий қийноққа маҳкум этдилар.

О, мактаб ва мадраса, муаллим ва мударрис, диним ва мазҳабим, эътиқод ва матлабим, усталар ва устозлар!

О, Маккайи мукаррама! Мадинайи мунаввара! Байтул муқаддас!

О, ҳабибларим, ёру дўстларим!

О, дорилфунунлар, муаззам академия, ёзувчи-қалам-

кашлар даргоҳи, адабиёт ва санъат, ойнаи жаҳон, овоз-нигор, матбуоту, нашриёт!

Нима қилиб қўйдингиз?

Тўғри бўл деддингиз: бўлдим. Бировнинг ҳаққига жабр қилма деддингиз: жабр қилмадим. Дуруғ сўзлама деддингиз: ёлғон гапирмадим. Алифдай тўғри бўл деддингиз: қотиб қолдим.

Энди буёғига нима қилайин?..

1967 йилда қомус ташвишлари билан Белоруссияга, Минск шаҳрига бордим. Белорус ҳамкасабаларимиз энциклопедия нашрига онд жуда муҳим, ҳатто махфий ҳисобланган ҳужжатлар, ўзларининг фирқа Марказқўми чиқарган қарор ва бошқа молиявий-ташкилий ишларга онд «мутлақ махфий» қоғозларни ҳам каминага ишониб топширишди.

Хушнудлик эпкинисида Тошкентга қайтар эканман, дўконга кириб уйдагиларга майда-чуйда совға-саломлар олдим. Бир вақт қарасам, чинниворлар дўконисида донаси бир сўму олтмиш тийиндан зирҳига зарҳал сув югуртирилган ўзимизнинг пиёлага ўхшаш чиройли идишлар турибди. Ушайдан домлага совға деб олти донасини, харид қилдим.

Қайтиб келгач, Бош муҳаррирга қилган ишларим юзасидан батафсил ҳисоб бердим ва қоғозга ўроғлик ҳалиги совғани узатдим.

Устоз ҳайрон бўлди.

— Бу... нима?

— Совға. Арзимаган...

Домла қанчалик ҳайрон бўлса, у кишининг ҳайрон бўлганини кўриб ўзим ҳам ҳайрон бўлиб қолдим. Зотан, буни одатий бир нарса деб билган бўлсам-да, ҳеч кимга ҳеч қачон ҳадя, совға-салом бериб кўрмаган эдим. Орага бир зум қандайдир ўнғайсизлик чўкди. Сўнгра мен совғамни столнинг тортмасига солиб қўйдим-да, елкамдан тоғ тўшгандай, чиқиб кетдим.

Эртаси куни иш юзасидан кирганимда, кутилмаганда сўраб қолдилар:

— Кечаги олиб келган нарсангиз нима эди?

— Сов... сов... совға!

— Биляйпман. Нима эди у деб сўрамоқчиман.

— Ҳалиги... Чинни... Олтита идиш. Ғалати. Ўзи қиммат эмас, бир сўму олтмиш тийиндан. Ун сўмга борар-бормас.

— Ушани тортмадан олсангиз (домла унга қўлини

ҳам урмаган эди). Ишонасизми, Ғайбуллоевой, шу денг, умримда ҳеч қачон ҳеч кимдан совға олиб кўрмаганман, ўйлаб қарасам.

— Мен ҳам...

— Тушунаман. Одамгарчилик. Буёғи ўзбекчилик. Бу ҳам керакдир балким. Лекин мени хижолат қилмасангиз-да, ўша нарсани олиб қўйсангиз.

Жуда хижолат тортдим. Ичимда ўзимни чунонам койирдимки... «Ҳе, совғанг бошингни есин. Ҳар нарса бўл. Биров сендан сўрабмиди...»

Аммо — кеч.

Қизиқ. Устоз, ҳадяни олгиси ҳам йўқ, мени хафа қилгиси ҳам. Шу пайт у ўзини ҳам, мени ҳам ноқулай вазиятдан чиқаришнинг жуда мақбул йўлини топди.

— Гап бундай, — деди у. — Бу совғани мени қабул қилди, деб ҳисоблайсиз. Фақат сизнинг уйингизда туриш. Тайин бир жойда. Мен сизни фан доктори қиламан. Ана ўшанда, зиёфат чоғида шу қадаҳда менга ўз қўлингизда шароб қуйиб узатасиз.

Бу шунчаки, мени юпатиш учун, йўлига айтилган гап эмасди. Чунки домланинг менга илмий раҳбар бўлишга раъйи бор, у менга тўла хайрихоҳ ва раҳнамо бир инсон эди. Агар мен нимадандир, бирон нарсадан афсуслансам, ўша вақтларда бу табаррук зотнинг каминага раҳбар (илмий маслаҳатчи) бўлиш хусусидаги розилигидан фойдаланмаганимдан пушаймонман.

Энди гапнинг индаллосини айтайин. Устози калон совғани мендан қабул қилмай тўғри қилдими? Билмадим. Бу кимнинг қандай тушунишига боғлиқ.

Одамларнинг ўзаро мураккаб муносабатида ўртага тушган, айтайлик, юз сўм пул совға деб қабул қилиниши ҳам мумкин (агар самимият ва бегаразлик бўлса). Айни вақтда атиги бир сўм — пора бўлиши ҳам мумкин (агар бунинг остида ғараз, хусумат, мўлжал, тама ётган бўлса).

Совға, тортиқ, ҳадя билан поранинг ораси бир қадам. Аслида, агар муносабатлар текис, самимият ва одамгарчилик голиб бўлса, совға-салом деганингиз кишиларнинг ҳурмат ва оқибатини кучайтиради. Бу ҳам бир соғлом инсоний ҳодиса. Бироқ агар бунинг тагида қандайдир мажбурият ёхуд «мўлжал» бўлса, бундай совға — ҳаром.

Зотан, ўйлаб кўринг-а: бир киши бошқа бир одамга ҳамма вақт ҳам ўзидан-ўзи мукофот беравермайди, тор-

тиқ қилавермайди. Қанчадан-қанча ажойиб одамлар машъум «совғалар» тузоғига илиниб, бекбурд бўлгани, обрўсидан айрилгани, жиний жавобгарликка тортилганини эшитмаганмисиз?

Домла билан менинг ўртамизда бўлиб ўтган гапнинг тамомила ўзгача маъноси бор. Аввало, башарти, у киши менинг ҳадямни қабул қилганида, бу одатий, ўзимизнинг ўзбекона бир таомил («мозорбости») маъносида аллақачон унутилиб кетган бўларди. Буни эслаб ҳам ўтирмасдим.

Аmmo! Устод тақдим этилган ўша арзимас матоҳни самимият юзасидан қабул қилиб, мени хушнуд этгандан кўра, худди шундай, балки бундан ҳам зиёдроқ самимият билан уни рад этиб, бениҳоя катта марҳамат билдирди. Негаки, бу менга бир умрга татигулик жонли сабоқ бўлди.

ТОШБОЛТА ОШИҚ

Бош муҳаррир Иброҳим Мўмин ҳар икки маънода ҳам нафси бузуқлар: қўли қинғирлар ва бадбинларни ҳаддан ташқари ёмон кўрар эди. Аксига олиб, унинг бу одатини билган айрим мубҳам шахслар ўз рақиблари устидан худди шу нозик масалада ҳар хил қабиҳ тухмат ва уйдирмалар уюштириб туришарди. Гарчи домла кимнинг кимлигини билса-да, иссиқ жон эмасми, баъзи бир гапларга ишонарди ҳам. Бундай олийжаноб содадиллик, надоматлар бўлсинким, ўша ҳалол кишиларга ва охир-оқибатда, устозининг ўзига жуда қимматга тушди.

Феълимдаги жиддий бир нуқсон шундан иборатки, камина ўз умримнинг мақсади деб билган, бутун ҳаётимни бағишлаган илмий ва ижодий фаолиятимга доир энг майда тафсилотларни ҳам хотирамда аниқ сақлаганим ҳолда, турмушнинг минг хил икир-чикирларига доир нарсаларни мутлақо эслаб қололмайман. Буларни миям учун ортиқча юк, чиқит деб биламан. Агар мени Биров ҳар қандай даҳшатли гуноҳда айбласа, боринги, ҳаётим, тақдирим хавф остида қолса ҳам, бунга парво қилмай кетаверишим мумкин. Негаки, ҳаёлим доим иш ёки бирон ғоя билан банд бўлиб, сеҳрланиб, муайян бир муаллақ ҳолатда яшайман. Бошқа нарса миямга сиқмайди. Иш учун бу яхши, аммо ўзим учун ёмон. Фикрловчи ҳар бир кишининг қисмати шундай бўлса керак.

Умуман, жамиятда одамларни икки тоифага бўлиш мумкин. Меҳнат қилувчилар ва уларнинг меҳнат самарасини истеймол қилувчилар. Ижтимоий фойдали меҳнат, яратувчилик фаолияти билан банд кишилар ва гап билан машғул, бошқаларни маломат қилиб тирикчилик қилувчилар.

Бир куни Бош муҳаррир ҳузурига чорлаб, менга синовчан кўзларини тикдилар.

— Эшитишимга қараганда, аёлларни яхши кўрар эмишсиз-а?

Кутилмаган (ҳеч бир асоссиз) дашномдан қизариб кетдим. Бор-йўқ эътирозим шу бўлди:

— Йўғ-е...

Домла далил ҳам келтирди:

— Узингизга биркитилган хизмат машинасида бир хонимни олиб юрар экансиз.

— ?..

Шу билан гап тугади. Аммо бу менга қўйилган жиддий айб эди.

Орадан бир ҳафталар ўтгандан кейин даҳшат аралаш эслаб қолдим. Чилонзордан хизматга келаётганда, ҳар куни эрталаб, йўл-йўлакай машинада рафиқамни ишхонасига, академиянинг Фалсафа ва ҳуқуқ илмгоҳига қўйиб ўтардим. Уйласам, мен хуштор бўлган хоним... ўзимнинг шахсий хотиним экан.

Ҳар қалай, домлага ҳалиги чақувнинг «нимадан иборат» эканлигини айтиш керак эдию, хижолат тортиб, индамай қўя қолдим. Қайдам, «нима қилиб давлат машинасидан шахсий ишда фойдаланиб юрибсиз?» деб қолмасликларига ким кафил бўла олади? Ке қўй, бир пасткашнинг чақуви билан «Тошболта ошиқ» бўлсам бўлибман-да, деб индамай кетдим...

БЕРИЛМАГАН САВОЛГА ЖАВОБ

Бу жон ўртагувчи шундай савол эдики, бир неча йилдан кейин (1970), ҳар қалай, бу саволни менга бердилар. Ҳар эҳтимолдан, олдиндан жавоб ҳозирлаб, ҳурматли ўқувчим, Сизни ҳам унга тайёрлаб қўяверайин.

Бош муҳаррир пул, маблағ, сарф-харажатлар йўригида ниҳоятда эҳтиёткор, қаттиққўл бўлиб, икки гапнинг бирида, «давлатнинг чўнтагидан бойваччалик қилманглар», деб бот-бот огоҳлантириб турарди.

Иброҳим Мўмин оилада қандай бўлганини яхши бил-

майман. Аммо ҳаётда, қомусчилар оиласида темир про-
дали, ўта интизомли ва бениҳоя меҳрибон раҳбар ҳам
ота тимсоли бўлиб қолди. Бу инсон ҳақида бўлмағур
гапларни айтадиган, унинг пок хотирасига соя ташлай-
диганларнинг тўғри одамлигига ишонмайман.

Қомус ўша ўтган кунлар довуғи иқлимида биз ёш-
лар учун қандайдир махсус, муқаддас бир рамзга ай-
ланганди. Биров бехосдан исмиimizi сўраб қолса ҳам,
дафъатан «Қомус номи билан» жавоб қайтарадиган бўл-
гандик. Бу шунчаки шараф, бурчгина эмас, балки кўп-
чилигимиз, ўша олтмишинчи йилларнинг қомусчилари
учун тақдир ҳам бўлиб қолди.

Эҳтимол, такроран айтаётгандирман. Билмадим. Агар
қомусхонада ўша олтмишинчи йилларнинг ўрталаридан
етмишинчи йилларнинг бошларига қадар ўтган давр
меҳнат интизомини ҳозир қўлланадиган бўлса, ҳамма
дод деб юборса керак. Лекин меҳнат жамоаси ичида
ўша оғир кунларда ҳеч ким дод солган эмас. Эрталаб
тўққиздан буёғи ўн бир, ўн икки, бир тунгача, аксарият
дам бўлиш кунлари ҳам барча ёшу қари мижду қоқмай
ишлаган. Гап шундаки, мен бошқаларни зуғум қилиб
оғир меҳнатга солмасанман, балки уларнинг қалб кў-
рини аланга олдирганман, ўзим ҳам одамлар билан
бирга ёнма-ён туриб ёнганман, юкни ~~баравар~~ тортиш-
ганман, ҳамма уйига қайтгандан кейин ҳам қолмоқчи
тиб ишлаганман.

Эслаёлмайман, ўша суронли, долзарб кунларда ажой-
иб, мушфиқ, сабр-қаноатли халойиққа ўз номидан ёл-
читиб ташаккур айта олганманми ёки йўқми. Ўтган кун-
ларни хотирга олар эканман, дунёдан ўтиб кетганлар
қаршисида тиз чўкиб таъзим қиламан, ҳаёт бўлган ҳар
бир кишига чин инсоний ташакуримни айтаман.

Турғунлик даврининг меҳнат қонунлари чалкаш ва
адл-инсофга асосланган эмас эди. Утмишда бунёд қи-
линган кўпчилик йирик иншоотлар, ҳавзалар, қурилиш-
лар, корхоналар асосан ташаббусга, ҳашарга, «худойи-
га» асосланиб қад кўтарган. Меҳнатга ҳақ тўлашга кел-
ганда, бизнинг қонун, низом, шартномаларимиз аксарият
зиддийтли ва номатлуб бўлиб қолганди. Айниқса, меҳ-
натга устама ҳақ тўлашга келганда, зиёлилар меҳнати-
нинг хусусияти ҳисобга олинмайди.

Оддий ишчи, корхона меҳнатчиси, ўзининг асосий иш
вақтидан ташқари дастгоҳ олдида қолиб юмуш бажар-
гани учун устама ҳақ олади. Дуруст. Қандини урсин.

Хўш, ўша олтмишинчи йилларда қомусчилар меҳнат жамоаси қонунда белгиланган етти соат ўрнига икки барабар кўп, боз устига, дам олиш кунлари ҳам тер тўккан бўлса, уларнинг зарурий қўшимча меҳнатига ҳақ тўланганми?

Иўк, Аксинча, ҳатто қалам ҳақи олишда ҳам ҳуқуқлар чеклаб қўйилганди.

1967 йилнинг охирига келиб, академия Раёсатида каттагина миқдордаги пул (ўттиз-қирқ минг сўм бўлса керак) фойдаланмай қолган. Бу маблағ қомус Бош муҳарририятига ўтказилиб, муаллифлар — олимлар ва мутахассисларга қалам ҳақи (гонорар) тарзида, аванс тариқасида олдиндан тўланадиган бўлди. Ушанда уймай юриб пул тарқатганмиз. Едимда, риёзиюн Қори Ниёзий, файласуф Карим Маҳмуд, табиатшунос Ғанижов Комил, шоҳмот устаси Мамажон Муҳиддин ва бошқа қирқ-эллик кишига ёзилажак мақолалар юзасидан олдиндан ҳақ тўлаганмиз. (Ишнинг жадаллашиб кетиши, дастлабки тўрт-беш жилднинг вақтида ёзиб берилишида бу анча таъсирли тадбир бўлди). Бироқ жуда кўп мақолалар билан қатнашган ўз қомусчи мутахассисларимизга бир тийин ҳам ҳақ тўланган эмас. Қизиқ, ҳеч ким буни талаб ҳам қилмаган. Жумладан, ўзим ҳам мустасно эмасман. Умумий иш учун ўз маошимдан ҳар қанча сарфлаган бўлсам сарфлаганман (буёғи ўзимга аён), аммо «давлатнинг чўнтаги ҳисобидан бойваччалик» қилган эмасман.

РОКИРОВКА, ПИНГ-ПОНГ ЕХУД ЧУЛИЛИ

Оббаҳолам, 1968 йил бўлса керак. Бош муҳаррирнинг топшириғига кўра, қомус жамоаси ва фаолларнинг катта йиғинига тўпландик. Тўрда (президиумда) икки киши: домла билан мен. Иброҳим Мўмин энди мажлисини очиб, ҳали кун тартиби муҳокамасига ўтилмаган ҳам эди, кутилмаганда одоб ва ахлоқ (педагогика) шўъбасининг мудирини Муҳаммад Шариф шарт ўрнидан туриб, чамаси, кун тартибига янги масала киритмоқчи бўлди.

— Енингизда ўтирган одам, яъни ўринбосарингизни ишдан олмаса бўлмайди, — деб қолди у.

Домла ҳайрон бўлиб, менга қаради. Мен худди бирон гуноҳ иш қилиб қўйган одамдай, асабий, елкамни қисдим.

— Сабаб?— деди домла унга юзланиб.

— Сабаби, сабаби, — чайнала бошлади Муҳаммад Шариф...

— Хўш?

— У рокировка қилади.

— «Рокировка» нима?

Мен устознинг шоҳмот ўйнаганларини сира кўрмаганман. Шунинг учун шоҳмот ўйинига оид атамаларни билмаган бўлишлари ҳам мумкин. Ёки атайин «эзманландиларми», билолмадим.

— Рокировками? — Муҳаммад ака буни қандай тушунтиришни билмай, фикри чувалашиб кетди. — Бу, яъни шоҳ билан рух ўрин алмашади. Пинг-понг.

— Тушунмадим. Қандай қилиб ўрин алмашади?

— Алмашади-да. Ҳа, бу чулили.

— «Чулили»?!

— Ҳа-да, чу-ли-ли.

Аломат инсон эди-да бу Муҳаммад Шариф. Дунёдаги энг «теша тегмаган» гапларни шу одамнинг тилидан топардингиз. Ҳозир ўша манзараи эслар эканман, кулгим келади. Аммо ўттиз йил бурун, ўша вазиятда ё кулишни, ё дод солиб йиғлашни билмай, тараша бўлиб қолгандим. Домланинг бўлса ранги қув оқариб кетди.

— Хўш, яна нима қилади?

— Яна... Ҳаёт қозонида қайнамаган.

Бу гал у менинг энг оғриқли, нозик жойимга беҳато урган эди. Ҳаммадан кутилмагани шу бўлдики, бундай айбномадан домланинг баттар жаҳли чиқиб кетди.

— Йўқ, — деди у киши чўрт кесиб, қатъий. — Сен муовинимнинг ҳақиқий гуноҳини билмас экансан. У ҳақиқатан ҳам айбдор. Гуноҳи катта унинг, — дея мен томонга бошини ирғади. — Буни мен биламан.

Шу пайт Муҳаммад аканинг юзига сал қон югурди, жонланди, чала йўталиб, атрофга маънодор қараб қўйди.

— Гуноҳи шуки, — дея гапини давом эттирди домла, — у сени, «партия қозонида қайнаган» бир шахсни анови пединститутдан қувиб юборганларида, раҳмдиллик қилиб бу ерга ишга олиб келувди. Умуман, ишлаш кўнглингда борми ёки кетмоқчимисан?..

Ҳамон жойида донг қотиб турган менинг «танқидчим» ўзини тамомила йўқотиб қўйди ва пойма-пой узр сўраб, минбаъд бундай қилмасликка қасам ича бошлади...

ҚАНД КАСАЛИ НИМА?

Ийгин бошланмай туриб бузилиб кетди. Бош муҳаррир «тамом!» дедию, мени кафти билан чорлади-да, йўлакка қараб «гурс-гурс» одим ташлади...

Хонасига кириб борганимда, каминани бетоқат кутиб турган экан.

— Дарҳол академия Раёсатининг буйруқ лойиҳасини тайёрланг. Ишдан бўшатмасак бўлмайди, — амр қилди менга.

— Бўлмайди, — дедим мен қатъий.

Иброҳим Мўмин тушунмай қолдики, мен унинг фикрини тасдиқлаяпманми ёки рад этаяпманми?

— «Бўлмайди?...»

— Ҳа, ишдан ҳайдасак бўлмайди, домла.

У баттар ҳайрон бўлди. Улкан бошини сал қиялатиб, истеҳзо аралаш ўйчан сўради:

— Нега... бўлмайди?

— Бир қанча мулоҳазаларга кўра мақсадга мувофиқ эмас. Биринчидан, гап бўлади. Танқид учун таъқиб деган. Бунинг Сизга ҳам, менга ҳам фойдаси йўқ.

→ Ҳим...

— Иккинчидан, Сиз унга жуда қаттиқ танбеҳ бердингиз. Шунинг ўзи менга етарли.

— ...

— Учунчидан, оғиз уники бўлса ҳам, сўзлар — бошқаларники. Ўзи ёмон одам эмас, бир-иккита галамиснинг гапини айтаяпти-да.

— Шундай денг?

— Тўртинчидан, агар академиядан, шундоқ даргоҳдан ишдан ҳайдалса, бошқа хизматга олмайдилар. Оила, бола-чақаси бор.

— Ўзидан кўрсин.

— Тавба қилди. Тавба гуноҳни кесади.

— Э-э... Тавба-я! Биринчи марта эмас.

Устоз бирмунча шаштидан тушган бўлса-да, ҳали-бери қарори қатъий эди. Шунда энг сўнгги чорани қўлашга мажбур бўлдим.

— Иннайкейин... касал. Дарди оғир, шўрликнинг.

Нуқтага урган эдим. Изтиробдан домланинг лаблари хиёл қийшайиб, паст овозда аранг сўради:

— Қандай касал?

— Бой касал. Қанд диабетига чалинган.

Устознинг ранги қув ўчди. Овози ичига тушиб кет-

ди. У синган эди. (Гап шундаки, домла ўзи қанд билан оғришини эшитгандим.)

— Мана шунингиз бор-да сизнинг... Ғайбулловой!— деди у ҳаяжон аралаш.

Бу менга катта мукофот эди. Нега десангиз, ўзим учун энг нохуш, танг, ўсал вазиятдан жазава-жиззаклик билан эмас, вазминлик ҳамда жўяли мулоҳаза билан чиқиб кетгандим. Зеро, ўша аснода енгилтаклик, ишбузуқилик қилгани учун бир кишининг «думини тугиб юбориш»дан осони йўқ. Ўзи қўлга келиб турибди. Аммо бунинг учун катта ақл керак эмас. Жарга қулаб бераётган бир одамни ушлаб қолиш эса қийин. Мени изза қилди, эл ўртасида тириклай ўлдирди. Начора, Булар иш бўлди-да, энди. Кейин ўзи пушаймон қилади барибир.

Бу дунёда ҳар бир инсоннинг ўз ўрни бор. Мана шу Муҳаммад Шарифнинг ҳам. Мен уни дев деб ҳисоблар эдим. Девдай кучли, тадбиркор, фақирпарвар, улфат, оқибатли ва девтабиат.

Бу одам қилиши мўмкин бўлган ишни бошқа бирон киши қила олмасди. Яхшилигига, валломатлигига ҳам, бир хил ярамақ қилиқларига ҳам тараф йўқ. Тўғриси, уни ниҳоятда ёқтирар эдим. Бундай одамларсиз ҳаётнинг қизиги йўқдай туюларди менга.

Ҳа, одамларни асраш керак. Ҳар қандай тангу тор, зиқ вақтларда ҳам. Бировнинг умрига завол бўлиш аблаҳлик. Э-э, ҳаммамиз ҳам гуноҳга ботганмиз. Ҳали вақт бор, кўзимиз тирик экан, истиғфор айлайлик, тавбатазарру қилайлик. Гуноҳларни тўкайлик. «Уёқда» ҳисобкитоб қилиш учун «буёқда» тўкилганидан қолгани ҳам етади.

Домла Иброҳим Мўмин билан бўлиб ўтган суҳбатнинг мазмуни то ҳозирга қадар сирлигича қолиб кетди. Муҳаммад Шарифга бўлган яхши муносабатимни кейин ҳам ўзгартирганим йўқ. Мантиқ, ақл-идрок шуни тақозо этар эдики, у ўзининг яхши томони билан менга ўгирилар деб ўйлардим. Афсус, ундай бўлмади. Зимдан «қўпоровчилик» ишларини давом эттирди. Фақат унинг учун нохуш икки воқеа бундан мустасно. Бири, мен ишдан бўшаб кетганимдан сўнг (бу ҳали анча кейин содир бўлади), Бош муҳаррирнинг бошқа муовини Абдулхай Вали Муҳаммад Шарифни дарҳол қомусхонадан қувиб солибди. Ушанда у «кўзи очилгани», менга нима

қилиб қўйганини Абдулхай домлага «ёғлиқ» қилиб айтган.

Иккинчи пушаймон унинг «кўзи юмилиши» олдидан рўй берадики, буни ҳам хонаси келганда айтарман.

УТГАН У КУНЛАР ДОВРУҒИ

Минг тўққиз юз олтмиш саккиздан бошлаб беш-олтита янги қомусчи ходимлар билан менинг орамизда ихтилоф келиб чиқди. Олдинги, кўҳна мутахассисларимиз ҳам, оқимнинг боришига қараб, шундоқ кўз ўнгимда ўзгариб боришарди. Яккаланиб қолдим. Ишбоши бўлган домлани рўйрост чалғита бошлашди.

Ихтилофнинг бош сабабларидан бири академия Раёсати қошидаги қомус Бош таҳрир ҳайъатининг-нашриётга айлантирилиши билан боғлиқ эди. Камина бундай тадбирга қарши эдим. Билардим: қомус бу тадқиқот билан нашриёт ўртасидаги бир нарса, кўп жиҳатдан нашриёт билан боғлиқ. Қоғоз, матбаа, таҳрир, қалам ҳақи (гонорар) ва ҳоказолар билан иш кўришга тўғри келади. Шунинг учун ҳам бутун собиқ мамлакат миқёсида қомусчилик фаолиятига вобаста барча муассасалар Матбуот давлат қўмитаси ихтиёрига ўтказилди. Бас, бирон нарса қилишга, қаршилик кўрсатишга мен мутлақо ожиз эдим. Бундан ташқари, ўзимизнинг буёқдаги «маҳаллий» мутахассислар ҳам, айниқса, молиявий имтиёз ва қулайликларга учиб, илмий тадқиқотчиликдан кўра матбаа-нашриётчилик тамойилига зўр бердилар.

Бундай ғоянинг жиддий камчилиги шунда эдики, қомусни тайёрлаш ва нашр этиш иши аслий (оригинал) бунёдкорликдан тайёр нарсани чоп этишга мўлжалланган қарийб жўн бир ишга, том маъноси билан нашриётга айланиб қоларди.

Бундай бурилишдан, эҳтимол, ўша вақтлардаги марказий энциклопедия муассасалари зарар кўрмагандир. Чунки уларнинг илмий замини мустаҳкам. Илмий таъриф-тартиблар ишлаб чиқилган, тил-терминология-атамачилик муайян изга тушган. Бизда бўлса ҳаммаси пала-партиш, ўлда-жўлда, баъзан рўйрост кўчирмачилик ва тақлиддан нарига ўтилмайди. Шунинг учун ҳам менинг фикрим шундай эдики, қомусни академия бағрида қолдирган ҳолда, унга мустақил илмгоҳлик (Институт) мақомини бериб, матбаа-нашриётчилик негизи мустаҳкам-

ланса. Бошқача айтганда, Қомусгоҳ илмий тадқиқотчилик ва нашриёт-матбаачилик мақомига эга бўлса, деб даъво қилар эдим.

Қомусни нашриётга айлантириш шунчалик муқаррар бўлгани тақдирда ҳам, уни, лоақал, вақтинча академиянинг «Фан» нашриётига кўчирилса ҳам ёмон бўлмасди. Бундай қилинганда у ўзининг илмий-академик қиёфасини сақлаб қолган бўларди.

Аmmo мен бу иккинчи таклифни ошкор айтишга журъат этмадим.

Бир гап. Беш йиллик давр орасида ўзбек Қомусгоҳи Академия заминида туғилиб фаолият кўрсатган бўлса, кейинги ўттиз йил мобайнида мустақил нашриёт сифатида мавжуд бўлиб турибди. Соғлом фикрли ҳар қандай киши ҳам ҳаёт ҳақиқати билан ҳисоблашмай иложи йўқ.

ТУҒРИ ГАП ТУҚҚАНИНГГА ЕҚМАС

Партияга мансуб бўлмаганим билан бирга, қомусчилик ҳаракатининг бошқа изга кўчиб бораётганлиги менинг сина бошлашимни ташкил этган икки асосий омил бўлди.

Бунинг устига, одамларни кун сайин таниб бўлмаётган эди.

Дунёда нима ёмон, ёлғизлик ёмон. Нима ёмон, сени тушунадиган зотнинг йўқлиги ёмон.

Жанобингизни чинакам тушунадиган бир инсон — Бош муҳаррир қалин қуршов ичида қолди. У кишига учрашишнинг ўзи амри маҳол бўлди. Мен учун ҳамма ёқда эшиклар тақа-тақ берк. Ҳамма «даҳоликка» даъвогар бўлиб чиқди. Амал қурсин...

Осмон узоқ, ер қаттиқ.

Олтмиш саккизнинг охирида штатлар жадвалида бўш турган Бош муҳаррирнинг яна бир уринбосари вазифасига Абдулхай Вали деган бир зот, файласуф олим тайин бўлди.

Кейинги вақтларда мен Бош муҳаррирдан оёғимни тортдим. Рост-да, нега энди биз домланинг кўнглидаги гапини топиб иш қилишимиз қерагу, у киши бизнинг кўнглимизга қарамас экан.

Шу орада Абдулхай аканинг ташаббуси билан Қо-

мусгоҳга яна бешта номатлуб ходим қабул қилинадиган бўлди. Башарти булар ҳам сафимизга келиб қўшилса, иш бутунлай барбол бўлиши аниқ. Нима қилиш керак? «Агар то» Муҳаммадга келмаса, Муҳаммад тоққа боради» деб нақл қилишади. Мен қандай бўлмасин домлага учрашга қарор қилдим.

ҒИШТ ҚОЛИПДАН КЎЧГАН ЭКАН...

Якшанба куни бўлса керак. Домланинг уйига бордим. Ҳовлида, очиқ ҳавода ўтирдик. Мижғовланишни у киши ёқтирмасди.

— Бизга янгидан беш киши ишга олинадиган бўлибди. Айтиб қўяй: уларсиз ҳам буёқда ишлар хуржун.

Рад этиб бўлмайдиган мулоҳазаларни айтдим. Масаланинг жиддийлигини Бош муҳаррир тушуна бошлади. Фақат гал Абдулхай Валига келганда, эътироз бийдирди.

— Абдулхай менинг шоғирдим.

— Шоғирдингиз бўлса ҳам, қомусий салоҳиятга эга эмас.

— Мен уни сизнинг ўрнингизга олганим йўқ. Тушунинг.

— Мени «менинг ўрним» ташвишлантираётган эмас. Сиз ҳам тушунинг.

Иброҳим Мўмин жуда оқибатли, ворисийликка қаттиқ роя қиладиган инсон. Қанчалик қаттиққўл бўлмасин, ҳар қандай оғир вазиятда ҳам ўз одамларини ҳимоя қила оларди. Эшитгандим: Абдулхай Валиев таниқли ижтимоюн олим, катта мутаржим, бир вақтлар Самарқанд дорилфунунида дарс ҳам берган ажойиб инсон Саидгани Валининг ўғли. Шу ҳамкасб дўстига чуқур ҳурмати юзасидан, ўғлига илмий раҳбарлик қилган, уни фан номзоди, фан доктори, профессор даражасига кўтарган эди. Эвоҳ, дуойи пир кетганми дейман, нима учун шоғирдлар ўз устозларининг юзига оёқ қўяди. Улар ҳазар қилмайдимики, устоз қарғиши — ота қарғиши-ку.

Бош муҳаррир менга қарши биронта ҳам далил келтира олмади. Бошини қуйи солиб, хомуш тортиди. Сукўтга кетди. У изтироб чекаётган эди. Кейинроқ маълум бўлдики, бу янги тайинлашларнинг бари мен тугул.

домланинг ўзи билан ҳам бемаслаҳат бўлган. У кишини роса чалғитишган. Хуллас, ғишт қолипдан кўчган экан.

УМИД УЧҚУНЛАРИ

Шундан сўнг ҳайрон қоларли бир ҳодиса рўй берди. Абдулхай Вали таниб бўлмас даражада ўзгариб қолди. Менга нисбатан алланечук ҳалим, хушмуомала, хуштавозеъ бўлди. Иззат-ҳурмат жойида. Ҳатто меъёридан ҳам ортиқ. Баъзан хизмат юзасидан биркитилган енгил машина бирон сабабга кўра бўлмай қолганида, ўзининг шахсий «Волга»сини ҳам уйимга юборган ҳоллари кўп бўлди.

Епирай, тушимми, ўнгимми?

Иброҳим домла одамлар бир-бири билан келишмасдан, ўзаро ғиди-биди қилиб юришини ниҳоятда ёмон кўрарди. Ўзаро мураса қилдолмаганларни кўрганида, ўзини қўярга жой тополмасди. Ҳар хил келишмовчилик, ҳасад, ифво, хусумат, гап ташишлар унинг мантиғига сиғмасди. Елгон сўзлаш, тухмат нима эканлигини билмасди. Агар ўзи ҳам гоҳида бировларнинг устидан уюштирилган фишқ-фасод тузоғига илинса, бу унинг айби эмас. Чунки одам боласининг бўҳтон қилиши мумкинлигини хаёлига сиғдиролмас, одамларга ишонар эди.

Менимча, каминанинг ҳурматимни жойига қўйиш зарурлигини домла Абдулхай акага тайин-бартайин қилиб айтган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Нима бўлгандаям яхши-да Агар дилингни оғритган бир киши ўзгариб, сен билан моши очиладиган бўлса, бунинг савобига нима етсин.

Эзгулик эзгуликни чақиради. Аввало, мен жуда-жуда изза бўлдим. Нега энди тузук-қуруқ билмай-нетмай, аниқламай, тушунмай туриб, мен уни устозга «номатлуб шахс» деб айтдим. Умримда бировни ёмон отлиқ, бадном қилмаган одам, нега ундай қилдим. Ахир, бу зот ҳам туппа-тузук инсон экан-ку.

Қўйингки, шундан сўнг ишга ҳам, хизматчиларга ҳам кўнглим исиб, яна қомус ташвишларига кўмилиб кетдим.

Бироқ!..

БИРИНЧИ ТААССУРОТ АЛДАМАЙДИ

Минг афсуски, яхши биродарлик муносабатларимиз бир ойна ҳам чўзилмади. Беғубор, беғидир бўлиб кўринган Абдулхай акамиз тез орада тагин айниди-қўйди.

Менда уч маротаба шундай ҳол юз берган. Аввал ҳеч бир сабабсиз, ўз-ўзидан жиним ёқтирмай юрган одамлар кейинчалик менга жуда яхши муомала қилганларида, ўзимнинг «алданганимдан» хижолат тортиб, ҳатто виждон азобига тушганимда, улар охир-оқибатда риёкорлик ниқобларини ечиб, ўзларининг чин мунофиқона башараларини кўрсатишганида имон келтирганманки: биринчи таассурот алдамайди.

Мана бу гал ҳам шундай бўлиб чиқди.

Афсус ва наҳоматлар бўлсинким, яна алданган эдим...

Шу орада вице-президент Иброҳим Мўмин ўн кунлар чамаси Италия сафарига жўнади. Бу ерда яна тафтишбозлик, таҳқир, асабийлик авжига минди. Академиянинг Раёсат аъзолари, таҳрир ҳайъати жамоасининг кенгайтирилган йиғилиши чақирилиб, ҳамма қилинган ишлар бир пул бўлди-қўйди. Назаримда, юқорида кимгадир Бош муҳаррирлик ўрни жуда керак бўлиб қолган эди.

Турган гап, камина эгаллаб турган вазифа тақозо этардики, ҳақиқий аҳволни, бизни маломат ва калака қилишаётганини, юқоридан атайин уюштирилаётган фитна қурбони бўлаётганимизни, ортиқ чидашнинг иложи йўқлигини Бош муҳаррирга тушунтириш керак. Такрор айтаман: бу менинг бурчим эди.

Йўқ, туфладим бундай «бурчга» ҳам, «вазифага» ҳам. Бу ерда иш қилишнинг ўрнига, қандайдир шухратпараст шахсларнинг иъволарига қарши исён қилиб умр ўтказгандан кўра, кўча супурган яхши эмасми.

Домлани бир марта огоҳлантирдим. Бас. Яна чиқиб гап дастурхонини очсам, нима дейди? Гап тинглашдан бошқа иши йўқми у одамнинг? Менсиз ҳам, турнақатор бўлиб чиқиб, гап ташиб, бири ўзини — «куёв», бири ўзини — «шогирд», яна аллаким — «жиян», «маслаҳатдон» кўрсатиб ётганлар сон-саноксиз...

Бу орада ҳалиги беш киши ҳам орамизга суқулиб кирган эди.

Бир вақтлар Қомус менга сиғувди, энди ўзим Қомусга сиғмай қолдим...

НИДО

Асаблар таранг. Ишдан кетиш ҳақида Бош муҳаррир номига устма-уст икки маротаба ариза ташладим. На-

тижа йўқ. Ниҳоят, учинчи дафъа домланинг номига жуда қаттиқ мазмунда телеграмма-ариза йўллаб, ўзимнинг узил-кесил ишдан бўшаганимни, ўша кундан бошлаб хизмат вазифамни бажаришга чиқмаслигимни билдирдим.

Иддаони қаранг! Оҳ, хом сут эмган осий банда. Ҳали кўргиликларинг олдинда. Кошкийди буни ўшанда тушунсам. Оқимга қарши сузиш қанчалар оғир. Лекин чўкиб кетмайин десанг, сузишинг керак.

Эртаси кун ишхонага келишим билан, дарҳол Бош муҳаррирга учрашим кераклигини хабар қилишди.

Қабулхонада котиба аёл безовта. Мени шу ондаёқ ичкарига киритиб юборди.

Домланинг авзойи бузуқ. Рангида қон йўқ.

— Нима бу?.. — бармоғи билан кўрсатди телеграммани.

— Ариза.

— Нега ундай қилдингиз?

— Қандай?

— Шикоятми бу?

→ Йўқ, арзи ҳол.

— Йўқ, шикоят!

— Майли, шундай ҳам бўла қолсин. Лекин мен шикоят қилган бўлсам Сиздан... Сизга шикоят қилибманда. Бошқа бировга эмас.

Иброҳим Мўмин интиҳойи сирқаси сув кўтармайдиган, нозиктаъб инсонлигини айтувдим. Ҳар қандай одам ҳам унинг олдида юрак ютиб гапира олмасди. Суст босарди кишини. Бироқ шуниси борки, мантиққа зўравонлик қилмасди. Асло. Агар бирон муаммони мантиқан асослай олсангиз, ў жим қоларди. «Сукут — аломати ризо» деган сўз эди бу.

СУНГГИ УЧРАШУВ

Эртасига барвақт соат тўққизларда у тагин ҳузурига чақиртирди. Бу олтмиш тўққизнинг куз кунларидан бири.

Шахдам кириб бордим. Тажангман. Ҳар бир ғишти-ни ўз қўлим билан қурган қадрдон Қомус диёри билан хайрлашиш учун. Устоз билан бу сунгги дийдор кўришиш экани тушимга ҳам кирган эмас ўшанда. Дарвоқе, мен бу алп алломани яна уч-тўрт маротаба кўраман, дуч келаман унга... Бири.. Водариг! Тобут узра.

Бу беш йилдан кейин содир бўлади. Яна ва яна дуч келаман унга... Тушимда! Бир неча бор ҳар хил ҳолатларда у билан «учрашиб», дил армонларимни «айтаман». Баъзан — йиғлайман. Бу ҳол ҳанузгача давом этади...

Не кўз билан кўрайки, Бош муҳаррир, орадан ҳеч гап ўтмагандай, очиқ чеҳра, табассум билан қарши олди мени.

— Гайбулловой, кетасизми шундай қилиб?

— Ҳа.

— Иложи йўқми?

— Йўқ.

У салмоқдор ўнг кафтини авайлаб елкамга қўйди.

— Шунча меҳнатингизни ташлаб кетасизми? А?

Домла шу қадар эзилиб, ич-ичидан қийналиб, худди ўзи билан ўзи баҳслашаётгандай, дунёдаги энг яхши сўзларни қидириб, оғир гапирар эдики, ўзимни тутиб туролмадим. Беихтиёр, ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим.

— Ҳамма меҳнатларимни ташлаб кетаман. Бўлгани бўлди.

— Озгина муддат сабр қилганингизда... Ишлар бошқача бўларди.

Мен ўзимдан ўзга ҳеч кимдан хафа эмаслигим, докторлик ишим кечикаётгани, бу ердан тезда кетмасам бўлмаслигини важ қилиб туриб олдим. У киши таклиф этган янги «ёғлиқ» вазифалар, мартабаю асъасалар менга минбаъд керак эмаслиги, чарчаганимни пеш қилиб, ҳеч нарсадан ва ҳеч кимдан мутлақо шиква-шикоят қилиб ўтирмадим. Нима қиламан ўзимни ерга уриб...

Устозни таниб бўлмас эди. Бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларни танасига обдон ўйлаб, виждони қийналаётганмикан ёки кимдир биров камина тўғрисида холисаниллоҳ гапирганмикан? Балким ҳар иккаласи ҳам содир бўлгандир.

Кўрдик, менга ҳеч нарса кор қилмагач, домла ўзини-ўзи қойишга ўтди. Қаршимда турган одам ўзига ҳаддан зиёд ишонган, иродаси метиндай мустаҳкам раҳбар, қатъий бир сўзлик инсон Иброҳим Мўмин эмасди. Бир муддат ота-бободай гаплашиб ўтирдик.

— Меҳнат таътиллари ҳам қолиб кетгандир?

— Икки йиллик...

— Бўлмаса етмиш икки кун дам олинг. Аттанг. Ўтган йили Гаграга дам олишга бораётганингизда, йўланмани қайтариб топширишга мажбур қилган эдим.

Чакки бўлган экан... Ҳалол меҳнат қилдингиз, Гайбул-ловой. Институтга ҳозирча катта илмий ходим қилиб ўтказаман. Иложи бўлса, яна такрорлайман: таътилдан сўнг шу ерга, қомусга, ўз вазифангизга қайтинг. Кутаман.

Лоақал индамай чиқиб кетсам ҳам бўларкан. Лекин Бош муҳаррир «сукут — аломати ризо» деб тушуниб, кўз тутмасин, алдаб нима қиламан, деган мулоҳаза билан дедим:

— Ташаккур. Бироқ, хафа бўлманг, мен энди бу ерга қайтмайман.

Ҳа, уйдан илон чиққан кишининг аҳволида эдим.

Сира ёдимдан чиқмайди. Урнимдан туриб эшик томон отланар эканман, у сўнгги бор тайинлади:

— Эсингизда бўлсин, қаерда, қандай қийинчилик рўй берса, менга маълум қилинг. Яна: бу ердаги муовинлик ўрнингиз, шу бугундан бошлаб, бир йил мобайнида бўш туради. Бир йил. Истаган вақтда қайтишингиз мумкин.

Фақат ўзини, ишни ўйлайди, қўл остидаги одамларнинг кўнглида нималар кечаётганини домла билмайди, деб ўйлаб хато қилган эканман.

ЭҲ, ОДАМЛАР, ОДАМЛАР...

Шундан кейин... бошланди!

Тез орада маълум бўлдики, ишни, илмни, китобни, қомусу луғатни, қўйингки, ҳар нарсани билган бўлсам билгандирман, одамларни билмаган эканман. Ўзимни ҳам. Мен анойи билмабманки, хизмат вазифалари пиллапояларидан кўтарилиб бориш бошқая, тушиш бошқа нарса экан. Ҳар қандай чиқишнинг тушиши ҳам муқаррар.

Ҳечқиси йўқ. Одамларни мен билмасам, одамларнинг ўзлари ўзларини билдириб қўйишди. Куттириб ўтиришмади.

Ҳозир менга, хусусан, эндиги мажруҳ, қанотим қайрилган ҳолатимда у йилларни, дарбадарлик, хўрлик, таҳқиру ҳақоратларни эслашнинг ўзиёқ қўрғошиндай оғир. Ҳа, қийин. Уша йилларда қандоқ бўлган экан... Ортга қайтиш, хотиротни кавлаштириш осон эмас. Аммо ноумид бўлиб, лоқайд яшаш ундан ҳам душвор. Эслаш керак. Ўзимга бўлмаса, бошқаларга керак.

Дарвоқе, ўзимга ҳам. Қомусий бунёдкорликнинг ўша

дастлабки суронли беш йилида Иброҳим Мўмин ким бўлганлиги, ўзим ким бўлганлигимни ўзимдан бошқа ким билади?

Вазият одамнинг ўзидан ҳам кучлироқ, дейишади. Кишининг инон-ихтиёри ўзида бўлмас экан. Устозни — буёқда, мени — уёқда..

Сотдилар.

Сотиб қўйдилар.

Сотиб юбордилар.

САМАРҚАНДГА СИҒМАГАН БОШИМ

Академиянинг қадрдон Тил ва адабиёт институтида бир ойлар чамаси хизмат қилдим. Қомус ташкил бўлаётган дастлабки вақтларда бошқа институтлар қатори Тил ва адабиёт илмгоҳидан ҳам уч-тўртта ўрин қисқартирилиб, бизга ўтказилган эди. Уша ўрин (штат)ларнинг «эгалари» роса аламзада бўлиб юришган экан, буёққа тушганимдан кейин ҳар қадамда йўлимни тўсиб, сурбетларча «ҳолинг қалай энди?» деб хархаша, пичинг қила бошладилар.

Ҳолим яхши эмас эди. Ҳамма савобларим гуноҳга айлана бошлади.

Ҳеч кимдан омад кетмасин. Бу ёмон нарса. Худораҳмати юз ёшга кирган падари бузургворим Мулла Тожи Салом буни шундай таъбир қилардилар. Давлат икки қисмдан таркиб топади: дов ҳамда лат. Келиши — дов, кетиши — лат...

Хуллас, дунёнинг буқаламунлиги, дўстларнинг хиёнати, ўзимнинг бу қадар ношудлигимдан тўйиб кетиб, ҳайё-хуйт деб... Самарқандга жўнадим. Чилонзор даҳасидаги уйим (квартира)ни ўша ёққа алмаштириб, хотиним, учта болам билан, томдан тараша тушгандай Самарқанд заминида пайдо бўлдик.

Эҳ-ҳе, илгарилари, амал кишиси эканман, Тошкентдаги хонадоним доим самарқандлик дўстлар билан лиқ тўла, ўзим уёққа борсам — жанобингиз гўё осмондан тушардим, улар ерда кўтариб олишарди. Мен, ишонинг-ишонманг, худди энг зукко, нодир, ақли расоларнинг ҳам расоси эдим.

Нотавон кўнгилга қўтир жомашов. Бу гал мени, Воҳид Абдулло, Улуғ Турсун, Ҳамдам Бердиёр, Нуриддин Шукур, Жўравой Ҳамдам, Раҳмонқул Орзибеклардан бўлак ҳеч ким танимади. Энг содиқ дўстлар орасида ҳам...

Билмаган эканман, ўша етмишинчи йилларда академик Иброҳим Мўминга куёв, қариндош, мулозим бўлган одамлар бу ерда жуда кўп экан. Улар ўзларича бичиб-тўқиб, домлага «яхши иш қилмаганим» (ёпирай), тавба-тазарру қилишим кераклигию, буёғига энди ўзимни мулла мингай эшакдай мўмин, сипо тутишим кераклигини маслаҳат беришарди. «Бу ер сенга Тошкент эмас, эркалигинг кетмайди» деб дағдаға қиладиганлар ҳам топилиб қолди.

Гоҳо алифни калтак деёлмайдиган айрим нодонлар, илм-маърифатни маишатгоҳга айлантирганлар мен нотавабонга ақл ўргатадиган, қомус илмидан «дарс» берадиган бўлди. Кимки иши бўлмаса, ёки зерикиб қолган бўлса, мени йўлда тўхтатиб, соатлаб насиҳат қилади...

Эй онагинам, неча бир ўлимлардан омон қолган мен якка-ёлғиз фарзандингни нега бундай қилиб туғдинг? Тошкентдай шаҳри азимга сиғмасам, қомус ва академия менга торлиқ қилса, мана энди Самарқанд билан қадрдон дорилфунуним ҳам бундай қилиб ўтирибди.

Менга қолганда ҳамма ивирсигани ивирсиган, имиллагани имиллаган. Ўзлик ўзидан хавотир.

Уч ой мобайнида менга ўрин топилмади. Факултетга борсам, декада қабулхонасида соатлаб қолиб кетаман. Уйга қайтиб, хонамни устимдан бекитаману, тўйганимча, гоҳо уввос тортиб йиғлаган вақтларим бўлган.

Хатирчи туманидан ота-онам билан қариндош-уруғлар келишиб, тезда бу ердан кетиш, ўзимнинг ўша «катта» ишимга қайтишимни талаб қилишди. Қизиқ мантиқ: барчага ўзим эмас, менинг... ишим керак эди. Ахийри бўлмаганда кейин, хотинимга: «Тегманглар у кишига, мияси айниган», — деб овоза қилишини ялиниб-ёлвориб сўрадим. Аввалига, «Э нафасийгиз кўкнорхонага урсин, топган гапингизни қаранг. Қўйсангиз-чи!», — деб хархаша қилдию, ноқлож кўнди.

Ўзим ҳам битта-яримта одамни кўриб қолсам бекинадиган бўлдим ёки ғирт ўхшовсиз, телбанамо «ғалати» қилиқлар қила бошладим...

Е тавба, ҳеч ким ишонмайди.

Муҳаммад Шариф айтмоқчи, ҳаётимдаги ўша кемтикни тўлдираётган: тагиға шахт олов қаланган ҳаёт қозонида биқирлаб қайнаётган эдим...

ИСТИФОР

«Гўрингни азоби шу бўлса, бизнинг қишлоқдан ҳеч

ким келмайди», деган экан қабристонга янги келган ўлик.

Тоғнинг салобати узоқдан кўринади.

Шоир (Мақсуд Шайхзода) хўб айтган, «Тириклар борким, тириклигида ўлик; ўликлар борким, ўликлигида тирик», деб.

Устоз Иброҳим Мўмин «бир йилгача ўрнингни сақлайман, истаган вақтда қайтишнинг мумкин» деб бежиз айтмаган экан-да. Одамларни билган, у. Мен учун ҳозир ундан-да меҳрибон, ундан-да қадрдон ва яқин, ундан-да буюк орқа тоғ йўқ эди бу ерда. Мен, эси оғиб қолган девоға янглиғ, уззукун у билан ғойибона суҳбатлашардим, маслаҳатлашардим, баҳслашардим... Гинахонлик ҳам бор эди. «Эҳ домла, дер эдим ўзимча, шунча буюк инсонсизу, майда, пасткаш одамларнинг тузоғига илинасиз баъзан. Мен-ку буёқда бўлганимча бўлдим, Сиз-чи? Сизнинг ҳолингиз қалай... у ёқда? Бирини маҳраим дедингиз, бирини малҳамим дедингиз. Шогирдларингизга ишондингиз. Худди ўша «Афлотун», «Суқрот», «Файсоғурс»ларингиз пайингизни қирқмаса эди...»

Ўзим ўта ночор, танг аҳволдаману, тағин фикрикрим устозда эди. Олдинда ул валломат зотни қандайдир хунук воқеалар кутаётганини кўнглим сезиб турарди. Аммо бунга ҳали бир неча йил бор...

«Ҳозир» эса... Нима қилайин? Балки қайтиб борсаммикан? Иброҳим домла билан менинг муносабатимиз сираям одамлар ўйлаганчалик ёмон бўлган эмас. «Эй, нокасу ножинслар! Тушунсангиз-чи: домлага менсиз қийин бўлади. Мен у кишининг ёнида бўлишим керак, ахир!» деб бақиргим келарди.

Буни исботлашнинг бирдан-бир йўли — қайтиш эди. Уз қадрдон Тошкентим, одамларим, қомусхонам, ёру биродарларим, дўсту муҳолифларим ёнига қайтишим керак. Биламан. Бош муҳаррир мени кутяпти. «Таълим берган устозингдан айрилма» деган Махтумқули.

Бир куни тўлиб кетдим. Устозга хат ёздим. Қисқаргина. (Ақлли одамлар эзмаланмаслиги даркор. Урганиш керак. Иброҳим Мўмин кўп гапириш уёқда турсин, кўпинча сукут сақлаб... бийрон сўзларди.)

Хат ёзишдан мақсад ундан узр сўраш. «Кечиринг мени, домла, адашган шогирдингизни. Сизни хафа қилдим. Гумроҳлик ўтди мендан. Далингизни оғритгандирман. Буёқда ҳаётим яхши эмас. Лекин чидаса бўлади.

Ҳамонки Сиздан узрхоҳлик қилаётган эканман, бу фақат ўзимизнинг Шарқ одоб-ахлоқи юзасидан, холос. Кичиклар катталарни хафа қилмаслиги лозим. Сизнинг олдингизда менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ. Хиёнат қилган эмасман. Биласиз. Айбим: тўғри йўлдан бораман, деб қоқиндим.

Эшитдим. Мана бир йилдан буён ўрним бўш турибди экан. Минг раҳмат Сизга, устоз. Лекин мен энди у ерга қайтиб... бормайман. Айбга буюрмангиз. Ўзингизнинг Ғайбулловойингиз».

Оқимга қарши сузиб, вақт измидан бормадим. Мутлақо ноимконий бир нарса: вақтни ўз измимга солмоқчи бўлдим. Шунинг учун ҳам вақт мендан шафқатсиз ўч олди.

Лекин, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг мен қилолмаган ишни Бош муҳаррирнинг ўзи қилди. Қомусгоҳ арининг уясидай говлар кетибди. Бир йилга бориб-бормай ҳалиги «номатлуб» шахсларнинг бештасидан тўртини ишдан бўшатибди. Бешинчиси-чи? Сабр-тоқат билан кутиб турардим. Қани буниси нима бўларкин деб, Иброҳим Мўмин қолганларнинг ҳам жавобини берибди. ва катта бир йиғинда дебди:

— Э-э, ўша муовиним тўғри айтган экан-ку...

Билмайман, тарбиям қандоқ бўлган менинг. Ўзимга тушунмайман. Камина одам боласидан қўрқмайман. Унинг арвоҳидан қўрқаман. Баний одам бир сиқим тупроққа айланади. Аммо унинг руҳи барҳаёт. Бутун жаҳон бўйлаб кезади... Инсон хотираси олдида биз тирикларнинг ҳисоб-китобимиз тўғри бўлиши керак.

Ҳаётда думла Иброҳим Мўминнинг даргоҳига, тириклигида, қайтиб бош уриб бормадим. Балким шаккоклик қилган дирман. Аммо унинг барҳаёт руҳи олдида ҳамон ва тоабад ўша-ўша — «Ғайбулловойман».

Дарё ўз ўзанидан ортга қараб оқолмайди...

...УША САВОЛ БЕРИЛДИ

Балким одамлардан ҳам хафа бўлиш керак эмасдир. Ҳамма ҳам кўриб турган нарсасини кўради-да. Оқимнинг остки қисмини ҳамма ҳам кўра билмайди. Баъзан оқилу зукколар ҳам.

Оддий, жўн мантиқ қандай?

Бу одам юқоридан келибди, деб ўйлашган. Ёғлиқ жой, ёғлиқ иш, ёғлиқ маошларини ташлаб... Эс-ҳуши

жойнда бўлган киши бундай қилмайди. Демак, бу ерда «бир гап» бор! «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур».

Оҳ, бу машъум «бир бало». Бир балоси бўлмаса...

Яхшиси, ундан эҳтиёт бўлиш, у билан орада «масофа сақлаш» жоиз.

Бир куни таниқли тилшунос олим, менинг дорилфунундаги яқин устозларимдан профессор Ҳамдам Бердӣёр (ўша вақтларда у мудир бўлган умумий тилшунослик минбаргоҳида доцентлик вазифасида ишлаётган эдим) мени чойхонага таклиф қилди. Кўк чой ичиб ўтирибмиз. Ҳамдам ака, гап орасида сўраб қолди:

— Сиздан бир нарсани билмоқчийдим, иним.

— Марҳамат.

— Фалон жойда Фалон вазифада ишлагансиз.

— Шундай.

— Шу... Боягидай... Молиявий масалалар қандай бўлган?

Аввалига тушунмадим.

— Қандай бўлган? Яхши бўлган.

У кулди, сўнгра саволини бироз «тушунтирган» бўлди.

— Қўлингиздан пул ўтганми?

— Ўтган. Пулсиз чиқмайди-ку китоб/ Муаллифларга қалам ҳақи тўлаганмиз.

У қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Яна тушунмадингиз.

— Тушунтиринг бўлмаса.

— Ҳамма иш текис бўлганми, демоқчиман. Те-кис?

Э-ҳа. Гап буёқда экан-да. Агар энг ишонган одамим, каминага раҳнамо бўлган бир инсонки, қандайдир шубҳага борган экан, мен нодон, бу ёқларда «олим» бўлиб савлат тўкиб юргандан кўра, Тошкентнинг кўчаларини супуриб тирикчилик қилганим, ўша ёқларда ўлиб кетганим яхши эмасми...

Кейинги саволга жавоб ҳам қайтармай, ўрнимдан туриб кетдим.

Масала узил-кесил равшан бўлган эди.

Самарқанддан кетиш керак. Қанча тез бўлса, шунча яхши.

Аммо қандай қилиб?

ЧУВАШ ДУСТИМНИНГ... «УЗБЕКЧИЛИГИ»

Александр Николаевич Лихонов деган тилшунос

олим дўстимиз бўларди. Асли самарқандлик, дорилфундуношмиз. Ҳозир анов шимол тарафларда қайсидир марказий илмий муассасалардан бирида тилшунослик қилади. Катта қобилият эгаси. У билан жуда қалин борди-келдимиз ҳам бор эди.

Кунларнинг бирида Саша билан дўстлар даврасида учрашиб қолдик. У ҳам гапни эзма «насиҳатдан», таъна-дашномдан бошлади. Узим тўйиб юрибману...

— Энди нима деган одам бўлдинг.

— Нима қипти?

— «Нима қипти»...

— Ие, марказда ишласанг — одамсан, чеккага чиқсанг...

— Ҳа, ҳозир ҳам «одамсан», албатта. Аммо «ўзига яраша» одамсан энди.

— Ана холос. Ҳозласам, — марказда яшайман, хоҳласам — Хўжайи жаҳонда, Олтиариқда ёки Бешкентда юраман. Сенга нима?

— Жоним ачишганидан гапиряман сенга, галварс. Э-э...

— Мен сендай дўстга муҳтож эмасман. Доғули экансан. Подлец. Дарвоқе, бизда-ку бир «ўзбекчилик» деган гап бор. Бу тушунарли. Демак, «ўзбекчилик» ҳам байналмидал ҳодисами, дейман. Сен-ку бир туппа-тузук ўрис мардумсан...

— Мен ўрис эмасман, билсанг, чувашман.

— Э-ҳа... Энди тушундим.

— Нимага тушундинг?

Ундай-бундай деймизу. ~~Ҳозир~~ билсанг — ўшани.

Ҳозир сенга нохайрихоҳ кишилар билан гаплашиб турган ҳам эмас. Инчунин, шу топда менга қизиқ бир маълумотни бериб қўйдим. Саша хумпар. Унинг айтишича, Тошкент дорилфунунида, матбуот (журналистика) факультетида таржима назарияси минбаргоҳи очилаётган эмиш. Агар, ўпкамни қўлтиқлаб, «бу томонларда» тентираб юрмасам, мени Наримон Ҳотамов ўша минбаргоҳга мудир этиб тайинлаган бўларкан. Гўё! Шўрлик чуваш билмайдик, бояги Наримон Ҳотамий деган зот ўзи пойтахт Тошкентга мен поччасининг этагимдан ушлаб бориб қолган қариндошимиз бўлади. (Бу довдирнинг гапини қаранг).

— Хўш, башарти, Самарқандда туриб, шаҳри Тошкентда очилаётган ўша таржима минбаргоҳига бошқа кимдир эмас, мен мудир бўлиб қолсам нима дейсан?

— А? Тушингни сувга айт. Сен бўладиганингни бўлиб бўлдинг. Буёғига — маъна сенга! — дедию, икки бармоғи орасидан бошмакдөгини чиқариб кўрсатди.

— Шундайми ҳали? Қараб тур бўлмаса...

Гапимга фаришта «оин» деб юборганми, билмадим. Ишқилиб, кутилмаганда омадим юришиб кетди. (Ҳали, худо хоҳласа, Саша Тихонов билан яна бир бор, сўнги марта Тошкентда учрашамиз...)

САИД ШЕРМУҲАММАД

Нияти бузилмасин экан инсоннинг. Ўзинг буқри бўлсанг ҳам, ниятинг тўғри бўлсин. Ана ўшанда ҳар қандай мушкулот чил-чил синади.

Кечаги нохуш «суҳбатнинг» эртасига Самарқанд дорилфунуни хиёбонида хомуш, ўйча кетиб бораётган эдим. Бир вақт, не кўз билан кўрайки, шундоқ қаршимдан Саид ака келаяпти. Ёнида филология факультети декани Сайдулло Мирзо, Нуриддин Шукур, Худойберди Дониёр, жўрғобия факультети декани Мардонқул Умар ҳамроҳ бўлиб юришибди. Улар мени кўриб қолишди.

Одам «исидан» безор бўлганман. Аммо ўзимни панага олишнинг иложи бўлмади.

Саид Шермуҳаммад ўша вақтларда Ўзкомфирқа Секрасида Маданият бўлимининг мудирини бўлиб ишларди.

— Хўш, мулла, бахайр? Бу ерларда нима қилиб юрибсиз? — сўради у мендан.

— Шундай... «Гулят» қилиб

— Хизмат юзасидан...

— Йўқ, хизмат ўзи шу ерда.

— Бола-чақам билан кўчиб келганман. Шу ерда ишлаяпман.

— Лаббай? «Шу ерда ишлаяпман»?.. Қочоқман денг? Сиз ғалати одам чиқдингиз, оғайни. Билмаган эканман. Эсиз. Бемаслаҳат, кенгашмай-нетмай... Ўзбошимчалик ҳам эви билан-да.

Бу энди бадбахт Тихоновнинг кечаги «дашноми» эмас, чин инсоний самимий тинахонлик эди.

— Утган гапга саловат. Қандай келган бўлсангиз, шундай қайтиб борасиз. Нуқта.

Шу ўртада Мардонқул ака изоҳ бера бошлади. У киши билан ҳамшаҳар, мактабдош ва эскидан қадрдон-

~~типини билмагани эмасми, менинг хатти-ҳаракатларимни~~
мендан бошқа фарзандлари йўқ эканлиги боғлиқлигини,
бўлди.

Саид ака бу жўяли мулоҳазаларга қулоқ солиб турди-да, ён берган бўлиб хулоса қилди:

— Бўпти ундай бўлса, келишдик. Бугундан бошлаб лаш-лушларни йиғиштиринг. Қайтиб борасиз, вассалом. Хизмат масаласини ўзим ҳал қиламан.

Ие, бу одамни шу топда худо қаёқдан етказди, а? Битта-яримтаси менинг аҳволимни секин қулоғига шипшитганмикан ё? Еки ўзи шунчалик Одамохунми?

Мийг бўлсаям, Тошкентга қараганда Самарқанд кичик шаҳар-да. Уша кунни, ўша заҳотиёқ бу гап яшин тезлигида ҳаммаёққа тарқалди деяверинг. Мен нотавоннинг атрофимдаги ҳамма гумонлар, миш-мишу уйдирмалар чиппакка чиқди. Булут тарқади-кетди. Мени кўрарга кўзи йўқ одамлар юз саксон даража ўзгарди-қўйди. Энди каттаю-кичик ҳамма Самарқанд «ўз Ватаним» экани, бу ердан қайтиб кетмаслигим кераклигини маслаҳат бера бошлашди. Айниқса, профессорлардан Сайдулло Мирзо билан устозим Ҳамдам Бердиёр домла менинг Самарқанд заминиде «топилмас матоҳ» эканимни исботлашга тушиб кетишди.

ЖАНОБИ ДУСТ

~~Уша куниеқ кечини Тошкент билан биринчи маротаба~~
таба боғландим. Дўстим Асил Рашидовнинг уйига қўнғироқ қилдим. Ҳол-аҳвол сўрашгач, у деди:

— ...Дарвоқе, журналистикада таржима назарияси кафедраси тузилаётган эмиш, деб эшитдим. Ахир, бу сизнинг ўрнингиз-ку. Уйлаб кўринг, келсангиз яхши бўларди. Нима қиласиз, у ёқларда, Ҳамма хафа сиздан, кетиб қолди, деб.

— Борсам борардим, — таранг қилган бўлдим гўё сирни бой бермай, — буёғи қандоқ бўларкин?

— Э, қандоқ бўларди, шундоқ бўлади-да.

Дил лавҳида дўстимнинг бошмалдоғини тикка қилиб тургани «кўринди».

— Биз тезда етиб борамиз, — деди у.

Насиб этса келар Шому Ироқдин,

Насиб этмаса кетар қошу қабоқдин.

«Қошу-қабоқдин» ку кетгани ҳақда қолдирмайди. Ораму Ишқилим келалигига шу йилда биродарим: Асил Радан бир кун ўтиб юз уйимни топиб келишди. Бу гал эвабаройи хурсандлигимдан... пиқ-пиқ йиғлаётган эдим.

ТОШКЕНТ САРҲАДИДА БИРИНЧИ КУН

Едимда, минг тўққиз юз етмишнинг кузи. Олий таълим вазириликдан Тошкент дорилфунуни журналистика факультетининг таржима назарияси кафедрасига мудири этиб тайинланганим ҳақидаги буйруқни ўша даврда вазири ўринбосари бўлиб турган Анвар Аъзамхўжа қўлидан олиб, кайфим чоғ, кўчада кетиб бораётиб эдим... Қарасам, шундоқ Навоий кўчасининг бўйида, Матбуот давлат қўмитаси ёнида бир одам серрайиб турибди-да. Ким деб ўйлайсиз?

Профессор Александр Николай ўғиллари Тихонов! Ана холос. Довлашганимизга ўн кун ҳам бўлган эмас.

— Ҳа?— деди у.

— Ҳа?— дедим мен.

— Нима қилиб юрибсан?

— Ўзинг нима қилиб юрибсан?

— Шундоқ.

— Мен ҳам — шундоқ.

— Командировками?

— Узоқ муддатлик.

— ?

— Ишляяман... Пойтахтда!

— Йўқ-е, қўйсанг-чи!

— Мана.

Вазириликнинг буйруғини унинг қўлига тутқаздим. Ранги кув ўчиб, тараша бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингми?

— Буни сендан сўраш керак.

У Ш А-У Ш А

Қанчадан-қанча дарахтлар кесилиб кетди. Эҳ-ҳе... Илмий ва ташкилотчилик фаолиятининг иккинчи палласи бошланганди. Ҳозир тўқсонинчи йиллар диёридан туриб сўзлаяпман. Уйлайсизки, буёғига силлик, тинчсокин, дорилмомон яшаяпманми? Йўқ. Ҳаммаси ўша-ўша.

Назаримда, менинг эътиқодим, тийнатим билан яшайдиган биронта одам осойишта умр кечирмайди. Чунки ҳаётда ҳеч қачон тайёрга айёр бўлмаганман. Биров ҳозирлаган ўринни эгалламадим. Бошқалар пиширган ошга қўл узатмадим.

Уша-ўша фирқасизлик.

Уша-ўша — «иккинчи нав».

Уша-ўша изланиш.

Уша-ўша..

Бир изтиробга ўн изтироб.

Аммо умид чироқлари «милт-милт» ёниб турибди. Тақдирдан шукроналигим бор.

Яхшиямки ўзимга содиқман. Бировларга ўхшаб қолсам нима бўларди!

Раҳмат онажон, мени шундоқ қилиб туққанинг учун.

Э!..

Устод Иброҳим Мўминни пойтахтда, ҳаётлик чоғида бир мартагина, у ҳам бўлса узоқдан кўриб қолдим.

Сайд Шермуҳаммад академияда фалсафа фанлари доктори диссертациясини ҳимоя қилмоқда эди. Муҳташам бинодаги катта хонада охириги ўриндиқлардан биридаман. Енимга эски қадрдон дўстлардан профессор Мўмин Барот келиб ўтирди. Қуюқ сўрашдик. Ҳамма нарсанинг янгиси яхши бўлсаям, дўстнинг эскиси яхши. Узи оғир-вазмин, бамаъни йигит. Аммо жуда.. ҳушёр! Шамол қаёқдан эсаркан, деб қараб туради.

Ҳимоя бошланиши олдида, нариги эшикдан Иброҳим домла «лоп» этиб кирдилару, ўтирган одамларга бир қарадилар. Юрагим нечुकдир ҳапқиқиб кетди. Тирилиб келган отамни кўргандай бўлдим.

Шу пайт нима бўлди денг? Енимда ўтирган Мўмин Барот «Э!..»-дедию, пусиб бориб, етти-саккиз қатор олдинги ўриндиққа бориб чўкди. У... «Партиявий зийракликни» қаранг-а!

Шу бир «Э!..» билан яна бир дўстдан айрилдим. Тўғрироғи, у мендан ажралиб қолган бўлса ажабмас.

А Л В И Д О !

Эшитдимки, Муҳаммад Шариф оғир касал. Уша «чулиди»дан кейин айтарли учрашмай ҳам кетганмиз. Қандайдир бир соғинч туйғуси пайдо бўлди менда. Ҳаёти уни кўрган-билганлар орасида ҳайратомуз афсона,

миш-миш, ривоятларга айланиб кетган бу одам билан қалин оға-ини эдик. Унинг тўғрисида кўп нарсаларни эшитганман ва шахсан воқиф ҳам бўлганман. Орамизда эслашга арзигулик хушбахт кунлар, ичақ узилди бўлиб куладиган воқеалар, бизни дучлаштирадиган ва ажра-тадиган гаплар кўп бўлган.

Нима дейсиз энди? Ҳазрати одам ўзи бошдан шундай яралган-да? Ҳаёт ҳам, бир қарасанг, қиморга ўхшайди. Бир кам икки. Гардкам. Гоҳ оласан, гоҳ олди-расан. Бир вақт қарабсанки — кўҳи баланддасан, бир қарасанг — шаҳри азимдасан. Инсон ҳаётининг ҳам пасттекисликлари, чўққилари, жарликлари, боғ-роғлари, чўлу-биебонлари, гирдоблари, музликлари бўлади... Кимга қандайлигини билмадиму, менда «муътадиллик» бўлмаган ҳисоб.

Муҳаммад акани бориб кўргим келди. Тўрт оғиз уёқ-буёқдан гаплашиб, кўнглини кўтариш керак бундай вақтда. Бироқ... У қандай тушунаркин? Мен-ку уни тўғри тушунганман. Гина-гудурларим кўтарилиб кетган. Ҳаёт қозонида ҳам мана қайнаб келдим.

Хотиним Шаҳрибону билан бирга бордик эски қадрдон инсонни кўргани. Темирўлчилар шифохонасида даволаниб ётган экан. Қалин кўришиб-сўрашдик. Менимча, бу одамда бошқаларни ўзига жалб этадиган қандайдир сеҳр бор эди. Уни кўриб қанчалик хурсанд бўлсам, шунчалик кўнглим чўкиб кетди. Икки кўзи чарақлаб турибди-ю... Чўп-устихон бўлиб қолган. Совий бошлаган.

Хайрлашиб, ташқарига чиқдик. У бўлса биздан айрилгиси келмасди. Шифохона ҳовлисида чикувдик, тирсагимдан ушлаб тўхтатди.

— Кечир мени, ука, — деди хўрсиниб. — Энди бошқа кўришмаймиз.

Шундай дедию, бурилиб, энгилининг ени билан дув оқаётган кўз ёшларини арта бошлади...

Эҳ, дард ёмон нарса. Филни пашша қилади. Эссиз, ерга урса осмонга сапчийдиган шундоқ азамат, хушчақчақ, бир гапириб ўн куладиган йигит ҳам шунчалик букиладими.

Титраб кетдим. Томоғимга муштдай сўнгарак тиқилгандай бўлди. Аммо йиғлаб юборишдан ўзимни аранг тийдим. Бемор кишининг олдида йиғлаб бўлмайди. Кўнгли чўкади.

— Нега мenden кечирим сўраяпсиз, Муҳаммади ака? Кўйсангизчи.

— Узингни билмасликка солма. Сенга ярашмайди.
Қаршингда гуноҳкорман. Рози бўл.

— Сиз ҳам айбга қўшманг, оға. Розиман.

Бир ҳафталардан сўнг у узилди.

Ҳа, бундай олганда, ҳаммамиз ҳам — осий банда,
«заминдошмиз». Борадиган жойимиз бир. Аммо одам-
лар, бошқа вақт фурсати бўлмаган экан, лоақал шаф-
қатсиз ўлим олдидан бўлса-да, бир-бирларидан рози-
ризолик тилашлари керак экан. Зинҳор-базинҳор, бу
унут бўлмаслиги лозим.

— Ерқин хотираңгиз олдида бўйин эгаман, Муҳам-
мад Шариф! Оллоҳ бандам деган бўлсин Сизни ҳам.
Иссиқ жон экан. Мендан ҳам рози бўлингиз, одамлар.
Қачонлардир, билиб-билмай дилиңгизни оғритган бўл-
сам. Фурсат зиқ.

Камина бир вақтлар иштирок қилган катта қомусчи-
лик ҳаракатининг жанггоҳи совигандек эди. Энди бош-
қа замонлар, ўзга давронлар, бўлак одамлар келди.

Аммо жанггоҳ совидими?

Инсонларнинг тақдир-қисмати, қадр-қиммати, онги,
қалби, маслағи учун кураш, мана, янгидаң бошланди...

ДУНЕ ЭКАН БИР ҚУШИҚ

Дунё экан шунчаки

Бир қўшиқ

Авж пардаси,

Нақароти,

Оҳанги билан.

Дунё экан бир қўшиқ

Ўз завқи,

Ўз шавқи,

Нидоси билан.

Гўдак келар дунёга

Ўз қўшиғин куйлаб:

— Инга, инга, инга...

Тақдирнинг ўйини шу-да —

Инсон ўтар оламдан

Тараб, созлаб, тозалаб,

Қафанлаб танин оққа,

Оқ ювиб, оқ тараб,

Қўярлар қора

Тупроққа —

Мунгли оҳанг оғушида.

Дунё экан карвонсарой
Киройи,
Инсон унинг ҳусн-жамоли,
Чиройи,
Умр экан катта ашула,
Бир лаҳзалик маҳрам
Хиргойи,
Дунё экан
Зафарлар қасидаси,
Замзамаю, асъаса,
Дунё экан телбанамо
Мотамсаро
Марсия.
Сарин еллар эсгани сайин
Осуд дамлар кечар,
Оҳанглар оқар —
Васваса,
Қалблардан қалбларга
Долғали, майин
Ва... тинади.
Сен ҳам оласан
Тин.
Лек бўлма ғамгин.
Дунё янгидан янгиланар,
Тулар ошиққа.
Кўҳна очун туғар
Янги ва янги ишқни.
Келарлар бошқа ҳофизлар,
Дунё зуваласин,
Ишқ ноласин
Йўғириб
Янги қўшиққа.
Дунё экан
Беш кунлик
Келиннинг уйи сингари
Ясоғлиғ бир жой,
Ун беш кунлик ой.
Тошдан-тошга урилиб,
Қўпириб,
Қутуриб оқаётган
Шарқираган сой.
Хоҳ шоҳ бўл,
Хоҳ гадо —
Барибир.

Дунё экан бир нозик адо.
Дунё экан минг йиллик баёт,
Беш кунлик муқтадо,
Нола, афгон, муножот.
Эй жаҳон фуқароси,
Ошиқмисан, маъшук,
Иўксилми, деҳқон —
Қўли қадоқ, бағри қон:
Иқтидо қил, иқтидо —
Жаҳоннинг аввал боши,
Инсон меҳри, қуёши,
Борлиқнинг тамал тоши
Эрур масрур ишқ.
Инсон бўлиб туғилиш бахти
Сенга этибди nasib,
Огоҳ бўл, огоҳ:
Билиб қўй тириклик сирин —
Бу ёруғ дунёда
Яша муҳаббат билан.
Жирлама бировнинг жирин,
Куйла ўз қўшиғингни.
Оҳ, Ғайбулло, аё Ғайбулло,
Бўлсанг-да митти чумоли,
Ўзни чоғлаб фил,
Юрдинг ғофил бўлиб
Неча йил...
Кеч келибсан ёруғ дунёга,
Е жуда эрта.
Панд бермиш
Ҳажр ё фироқ.
Бироқ —
Кеч билиб қолдинг
Дунёнинг сирри асрорин.
Унинг ҳам эканин
Маҳзун
Бир «Чўли Ироқ».
Англаб қолдинг кеч
Ўзинг ҳам эканин
Бир адашган
Сайёҳ...
Ва ғариб
Ошиқ.

ДУНЕ — МЕНГА, МЕН — ДУНЕГА...

Эзгу ишнинг қаноти бор

Кўк муқовасида турли ҳандасавий (геометрик) шакллар нақш этилган салмоқдор китобни қўлимга оламан. Фазо, коинот. Кўк гумбазида юлдузлар... Синиқ чизиқли доира ўртасида зарҳал ҳарфлар билан нашрнинг номи ёзилган.

Мазкур нашрнинг ўн беш жилди китоб жавонимдан ўрин олган. Унинг мен муфассал танишиб чиққан дастлабки етти томи табиат ва жамият, фан ва техника сирлари, маданият ютуқларидан огоҳ этувчи қўлланманинг 4453 саҳифасини гоҳ ҳузур қилиб, гоҳ кўзда ёш билан, ўйга толиб, авайлаб- ардоқлаб варақлайман. Кўз ўнгимда янги ўзбек қомусномаси ижодқорлари, халқимизга ана шу улуғ ва қутлуғ нашрни тухфа қилиш орзусида ёнган алдомаларимизнинг ёруғ сиймолари гавдаланади.

Биринчи жилднинг 25-бетида «Абдуллаев Ҳабиб Муҳаммедович» (Муҳаммад ўғли Ҳабиб Абдулло) деган мақолага кўзим тушади: ўзбек шўро маъданшуноси (геологи), давлат ва жамоат арбоби, геология-маъданшунослик фанлари доктори (1946), профессор (1946), Республика ФА президенти (1956—1961). Совринлар, мукофотлар... 27-саҳифада яна ўқийман: 1960 йилда Фарангистон (Франция) геология жамияти аъзоси ва Буюк Британия қироллик маъданшунослиги жамиятининг аъзоси қилиб сайланган...

Таржиман ҳолга оид мақолалар ёзиш қолипи тор, вазмин, талабни эса қатъий ва аниқ. Агар шундай бўлмаганида, ардоқли марҳум академигимиз Ҳабиб Абдулло ҳақида ёзилган мазкур мақолада жумҳуриятимиз матбуоти ва нашриётида содир бўлган икки қувончли воқеа — урушдан кейинги даврда «Фан ва турмуш» журналининг янгидан чиқарила бошлаши ҳамда ўзбек қомусининг нашр қилинишини ҳам шу табаррук ном билан боғланган бўлар эдим.

Академик Иброҳим Мўмин, академик Қори Ниёзий ҳамда ўзининг бутун ҳаётини ўзбек матбуоти йўлида фидо қилган доно матбуотчи ва ношир-Аҳмаджон Еқубларнинг мўътабар номи ҳам ана шу икки воқеа — «Фан ва турмуш» ҳамда қомусимизнинг яратилиши билан чамбарчас боғлиқ.

Машҳур шоир В. Тредиаковский бир шеърда, жазога маҳкум кишини қийнама, конда кўмир қаздирма, Сибирга сургуи қилма... Луғат туздиргил, зеро, барча азоб-уқубатлар унда жамулжам. Жаҳонда бундан ҳам мушкулроқ иш йўқ, дейди.

Энциклопедия тартиб бериш эса луғатнинг яна ҳам қийинроқ ва мураккаб, олий шакли. Бу ишнинг муҳимлиги фақат унинг машаққати билангина белгиланмайди, албатта. Қомусни «қомусий гап» айтиш қобилиятига ва шундай имкониятга эга бўлган баркамол миллат бино қилади. Уз навбатида, ҳар бир халқ энциклопедиясига қараб, унинг камолот даражаси ҳақида муайян хулоса чиқариш мумкин. У ҳар бир миллатнинг етуклик шаҳодатномаси. Шу боис, тарихда ва ҳозир ҳам, ҳар бир халқнинг доно, маърифатпарвар, етук олимлари, мутафаккир адиллар, буюк файласуф ва шоирлар, баркамол кишилар бундай сермашаққат ишга бош-қош бўлиб келган.

Маданий ҳаётимизда гоят катта воқеа бўлган, тамоман янгича жамоавий (коллектив) тадқиқот — биринчи қомус барпо қилиниши пойтахтимиз Тошкентнинг бошига тушган таҳликали зилзила кунларига тўғри келди. Шунга кўра ҳам ўзбек қомусчилиги ҳаракатини шонли зиёлиларимизнинг ўзига хос бир фидойилиги ифодаси, десак бўлади.

Ҳар қандай қомус — китоб, аммо ҳар қандай китоб — қомус эмас. Олтмишинчи йилларнинг ўрталарида илм-маърифат маскани: академик Обид Содиқ бошлиқ Ўзбекистон Фанлар академияси Раёсатининг аъзолари олдида «Ишни қандай бошламоқ керак?» деган муаммо турар эди. Душворлик кутилмаган тарафдан чиқиб қолди — «ҳар каллада ҳар хаёл» деганларидек, олимлар ва мутахассис ноширлар ўртасида «нуқтаи назарлар» жуда кўпайиб кетди. Энг жиддий муаммолардан бири — ўзбек тилида бундай мўътабар китоб чиқаришга қодир эканимизга ўз-ўзимизни ишонтириш эди. Қизиғи шундаки, ўзбек тилида бундай мураккаб китобни яратишга зарурат бормикин, дейдиган кишилар ҳам топилб қолди.

Бошқа олимлар эса (булар орасида атоқли фан арбоблари ҳам бор эди) масалани кўра-била туриб шундай талқин қилдилар: уларнинг фикрича, биз ҳали кўп жилдли ҳозирги замон куллиёвий (универсал) нашрни барпо этишга тайёр эмасмиз. Тилимизда илмий истилоҳот мунтазам бир тартибга солинмаган, махсус «энцикло-

«лопедик услуб» ишланмаган, бошқа «соф қомусий», матбаачилик негизининг аҳволи билан боғлиқ жиддий масалалар ҳам қараб чиқилмаган... Бас, ҳали биз бундай замонавий нашрга тайёр эмасмиз, деган хулосага келган эдилар.

Бу сингари бадбин фикрларни тарқатаётган олимлар ўша вақтларда биз ёш ўзбек қомусчиларига энциклопедиячилик ҳаракатининг ашаддий муҳолифлари бўлиб кўринишганди. Шу тариқа республикамызда биринчи Ўзбек Қомусини яратиш ташвиши унга ишонч муҳитини туғдириш учун курашдан бошланди.

Интилганга толе ёр: ушбу фаслнинг биринчи қисмида айтилганидай, бош муҳаррир Иброҳим Мўмин, профессор Ҳоди Зариф, профессор Кўчқор Хонназар, доцент Лутфулла Мурод раҳбарлигида иш бошлаган Қомус бўлимининг ходимлари фаолиятида туб бурилиш юз берди. Дастлаб 13 кишилик муваққат кичик бир гуруҳдан иборат қомусчи-ноширлар ихтиёрида на куч, на тажриба, на шароит, на ҳатто дурустроқ сармоя бор эди. Бироқ уларда бу мўтабар нашрнинг тақдирини ҳал қилишда бағоят муҳим аҳамиятга эга бўлган қудратли омил — ўзлари амалга ошираётган ишнинг халқимиз, ватанамиз фани ва маданияти учун нақадар зарур эканлигини чуқур ҳис этиш масъулияти мавжуд эди. Меҳнат тақсим қилинмаган, кези келганда бир киши ҳам мусаҳҳих (корректор), ҳам муҳаррир, иқтисодчи, ҳисобчи (калькулятор) бўлиб кетаверар эди.

1966 йилнинг 19 декабридан 1967 йилнинг 31 январигача — 42 кун ичида фаннинг 52 соҳаси бўйича 132,5 босма табоқдан иборат 5 жилд сўзлик чоп этилди. Сўзликлар 60818 атамани ўз ичига олган эди. 1967 йилнинг 1 октябридан 18 октябригача 2835 мақола ва ахборот мазмунидаги 573 маълумотни ўз ичига олган, 92 босма табоқдан иборат биринчи жилднинг синов-андаза нусхаси (макети) боёилиб чиқди. Бошқача айтганда, ўрта нусхани чиқазишга муваффақ бўлди. Бу, ўрта ҳисобда, 28 кишидан иборат тажрибасиз ёш жамоа ниҳояти ўн ой ичида 224,5 табоқ сўзлик ва андоза-синов киши бошига 8 босма табоқдан нашр қилинган соф маҳсул — китоб, деган сўз. Академия шароитида мисли кўрилмаган, ҳайратомуз воқеа юз берди. Эзгу ишнинг қаноти бўлади, деб шуни айтадилар.

ХАЁЛ СУПРАСИДА ЙЎҒРИЛГАН ЖУРЪАТ

Қомусчилик ҳаракатининг ибтидоси олтмишинчи йилларнинг биринчи ярмида бошланса-да, илк тетапоялар 1966 йилга тўғри келади.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида президент Ҳабиб Абдулло топшириғи билан академиямиз нашриётининг директори Аҳмаджон Ёқуб ўзбек тилида биринчи Қомус яратиш ишини бошлаш олдидан Болтиқ бўйи давлатлари ва Украина пойтахти Киевга бориб келди. Уша йиллари ноширлик соҳасида катта ташкилотчилик иши билан банд бўлишига қарамай, Аҳмаджон аканинг фикри-зикри қомус ташвишлари билан банд эди. Унинг хаёл супрасида биринчи қомусий нашр зуваласи йўғрила бошлади... Ҳатто у ўзича бу улугвор ишнинг бунёдкорларини ҳам қидиришга тушганди.

Мана, қўлимда «Фан ва турмуш» журналининг 1961 йилги сентябр сони. Унда Аҳмаджон аканинг мақоласи берилган. 19-бетнинг устки чап томонида — очилган китоб тасвири: унинг ичида Ер куррасининг шакли солинган бўлиб, ичида бирламчи хаёлий қомусимизнинг қисқартма номи йирик ҳарфлар билан битилган: **ЎзЭ**.

Анойи одамлар эмас, балки аксарият ўқимишли кишилар ҳамда олимларга ҳам ҳали қизиқарли илмий тахайюлот ва ноширлик мўъжизаси бўлиб кўринган бу журъаткор мақолада айтилишича, «Ўзбекистон Энциклопедияси» ўзбек ва ўрис тилларида нашр этиларкан. Ўзбек тилидагиси — 12 жилд, рус тилидаги нашри 3 томдан иборат бўларкан.

Аҳмаджон Ёқубнинг башорат қилишича, ҳар бир жилднинг ҳажми 36—40 босма табақдан иборат бўлиши керак. Мажмуада ҳаммаси бўлиб камида 50—60 минг катта-кичик мақолалар берилади. Ҳар бир жилд 50 минг нусхада нашр қилинади. — Қомусни тайёрлашга киришилди, — деб хабар берганди ўшанда муаллиф. — Энциклопедиянинг 1-жилдини 1963 йилда, 2—3-жилдларини 1964 йилда нашр қилиб, қолганларини 1965 йилдан бошлаб ҳар йили 3 жилддан босиб чиқариш, шу тариқа ҳамма томларни 1967 йилнинг охиригача, шу жумладан, ўрис тилидаги 3 китобни 1965—67 йилларда нашр қилиб тугатиш мўлжалланган.

Сўнгра мақолада биринчи янги қомусимизни тартиб беришда Ўзбекистон Республикасининг ёшу кекса олимлари, турли ихтисосдаги юзлаб, минглаб ходимларнинг

фаол қатнашуви лозимлиги, ҳозирги вақтда Ўзбекистонда бундай кучлар борлиги айтилади.

Мақола сўнгида шундай истак билдирилган: «Ўзбекистон Энциклопедияси бунёдга келиши билан келажакда ўзбек тилида ҳам илм-фаннинг турли соҳалари бўйича махсус қомусларни чиқариш учун мустақкам замин ҳозирланади...»

Дарҳақиқат, олтмишинчи йилларнинг бошларида дастлабки амалий ишлар қилина бошлади: юқорида қайд этилганидай, академиянинг Тил ва адабиёт илм-гоҳида Қомус ва атамачилик шўъбаси тузилди. Бу шўъба профессор Ҳоди Зариф ҳамда Катта Энциклопедия (Масков) ва Украин Энциклопедияси (Киев)да хизмат қилган кекса, тажрибакор иқтисодчи ва қомусчи олим Лутфулла Муродлар раҳбарлигида сўзлик тузиш, унинг тамойилларини ишлаб чиқиш, илмий истилоҳотни тартибга келтиришда бирмунча ишларни амалга оширди. Бироқ, юқоридаги мақолада кўрсатилганидай, 1966 йилга қадар ўзбек тилида 12 жилд қомус босилиши у ёқда турсин, биронта ҳам китоб чоп қилинмади.

1965—66 йилларда академиямиз президенти Обид Содиқ ташаббуси билан Ҳайъат ўз йиғилишларида қомус масаласини бир неча марта сурункасига муҳокама қилди. Фанлар академияси, барча олий ўқув юртраи, тармоқ илмий муассасалар, маориф ва маданият соҳаларида меҳнат қилаётган кўплаб йирик фан арбоблари, олимлар, зиёлиларнинг хайрихоҳлиги ва қўллаб-қувватлаши туфайли ўзбек қомусчи-ноширларининг иши юришиб кетди. Бу даврда соҳа энциклопедиялари, қомусий ҳамда атамачилик изоҳли луғатлар тузиш ва нашр этишда дурустгина тажриба ортирган Тошмуҳаммад Қори Ниёзий (риёзиёт), Теша Зоҳид (зоология), Қодир Зокир (наботот), Елқин Тўрақул (тиббиёт), Ҳалимхўжа Усмонхўжа (техника), Собиржон Иброҳим, Олим Усмон (тилшунослик), Яҳё Фулом (қадимшунослик), Саъдихон Сирожиддин (риёзиёт) Раҳима Амин қизи (тарих), Марат Нурмуҳаммад, Иззат Султон (адабиётшунослик), Обид Ақромхўжа (геология), Шавкат Уразаи, Анвар Аъзамхўжа (ҳуқуқшунослик), Музаффар Хайрулла, Саид Шермуҳаммад (фалсафа), Зарифа Саидносир қизи (кимё) ва кўпгина бошқа олимлар биринчи куллиёвий (универсал) ўзбек энциклопедиясини бунёд этишда фаол иштирок этишдан ташқари, ўзлари муаллиф сифатида унга мақолалар ёздилар.

Ўзбек қомусининг зарварағида, 112 кишидан иборат Бош таҳрир ҳайъатининг юқори қисмида «Бош муҳаррир: Республика Фанлар академиясининг академиги Иброҳим Мўмин» деб ёзилган. У умрининг сўнгги ўн йили ичида қомусчилик ишининг раўнақи йўлида фидойиларча ҳормай-толмай меҳнат қилди. Олимнинг вафотидан кейин Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти унинг номига қўйилди. Башарти, қўп жилдли салмоқдор нашрларга ҳам кишиларнинг номларини бериш таомил бўлганида, илк ўзбек қомуси нашрини Иброҳим Мўмин номи билан аташ лозим бўларди, деб ўйлайман. Негаки, бу инжиқ нашрнинг қоғози, муқоваси, андозаси, ҳарфи, ички безаклари — харита, сурат чизмасидан тортиб («Ўзбек қомусининг ҳар бир китоби ўзининг безак ва жиҳозланиши билан ҳам юксак дид намунаси бўлмоғи даркор», деб ҳисобларди мавлоно), илмий истилоҳот қандай берилиши, имло, услуб ва таҳриргача, йирик мақолаларга муаллифу, муҳаррир танлашдан то ёритилаётган нарсанинг мазмуни-мундарижасигача барча масалалар билан шахсан шуғулланишга вақт топди. Бундан ташқари, фалсафа, тарих, адабиётга ҳамда айрим фан арбоблари, буюк саркардалар ҳаётига доир бир қанча мароқли мақолаларни унинг ўзи ёзган эди.

Бош муҳаррир Иброҳим Мўмин «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журналининг 1968 йил 5-сонида босилган «Давримизга монанд қомус яратамиз» мақоласида ёзган эди: «Шу нарсани албатта инobatга олмоқ керакки, вақт бизни кутиб турмайди, у бизнинг иродамиз ва хоҳиш-истагимиздан қатъий назар, ўзининг такрорланмаслик хоссасини намоён этароқ, олдинга қараб кетаверади. Биз 1831 йилдан то 1889 йилгача «Умумжаҳон фан ва санъатлар энциклопедияси»ни чоп қилмоқчи бўлган, лекин барибир бу мақбул ишни интиҳосига етказолмай қолган Брокгауз фирмасига ўхшаб, вақтни исроф қила олмаймиз. Бизга қомус яратиш ишининг тезкорлик суръати керак». Ана шундай тезкорлик суръатига асосан, муаллифнинг айтишича, Бош таҳрир ҳайъатининг қарорига кўра, ҳар йили икки томдан қомус чиқариш мўлжалланган. 1974 йилга бориб — 14-жилдан иборат ўзбек қомуси нашрини тугаллашга қарор қилинган. Булардан 12—14-китоблар тўлалигича Ўзбекистонга бағишланади ҳамда ўрис ва ўзбек тилларида чоп этилади. Муаллифнинг хомчўтига қараганда, бир-

икки йил ўтказиб (1970 йиллардан бошлаб), фан ва техниканинг турли соҳалари бўйича ҳам энциклопедиялар нашр қилиш ишини бошлашнинг иложи топилиб қолади.

Бироқ ғалвирни сувдан кўтарадиган вақт келганида — 1974 йилда белгиланган долзарб ишнинг учдан бир қисмигина уйданди: қатъий режалаштирилган 15 китоб ўрнига атиги 5 жилд чоп қилинди, холос. Ҳолбуки, эллик минг кишидан иборат обуначилар — қомусчилар, республиканинг илмий жамоатчилиги расмий давлат қарорлари, марказий, вилоят, туман матбуоти, нашриёт ва алоқа идораларининг варақалари орқали 1974 йилга келиб ҳамма томларни қўлга олишлари ҳақида огоҳ қилинган эдилар. Шундай бўлгач, масалага ойдинлик киритишга тўғри келади. Кўп минг кишилик обуначилар ўзбек ноширларини, қомусчи олимлар нима сабабдан ўз ваъдаларининг устидан чиқмаганликларини аллақачонлар билишлари керак эди...

БИЗ УЧУН ҲАММА НАРСА ЯНГИ ЭДИ...

Қомус Бош таҳририяти (нашриёти) одатдаги илмий-тадқиқот муассасаси ҳам, росмана нашриёт ҳам эмас. Тадқиқот илмгоҳи маълум бир фан ва йўналиш, унинг муаммолари устида иш олиб боради. Куллиёвий қомус эса табиий ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳалари, фан, техника, маданиятнинг барча тармоқларини қамрайди. Илмий-тадқиқот институтларининг жамоалари, асосан, ўз кучи ва имкониятлари доирасида иш кўради. Энциклопедия нашриёти эса муаллифларни, асосан, ташқаридан жалб қилади. Масалан, сўзликларни тузиш ва биринчи жилд мақолаларини ёзишда 319 киши иштирок этган бўлиб, булардан 2 киши собиқ СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 18 киши ЎзФа академиги ва мухбир аъзолари, 38 киши фан докторлари ҳамда 261 киши фан номзодлари эди. Дастлабки олти китоб мақолаларини ёзишда жами 4480 муаллиф қатнашган. Урта ҳисобда, ҳар бир жилд 746 муаллиф ёрдамида дунёга келган. Демак, қомус жамоавий (коллектив) тадқиқот. Ҳар бир жилд ҳажми, ўртача олганда, 104 босма табоқни ташкил этади. Бундан чиқадикки, бир муаллиф ўртача 0,14 табоқ ҳажмдаги мақоласи билан қатнашган, бошқача айтганда, 1 босма табоқ 7 киши иштирокида тайёрланган.

Четдан қомусчиларнинг иши осондек, қўлларига тушган материал деярли тайёрдек туюлади. Аслида ишнинг бутун қийинчилиги ҳам шунда. Аввало, 4480 муаллиф — шунча шахс деган сўз. Уларнинг ҳаммаси ҳам бир текисда, қомусий адабиёт ва махсус нашр талабига мос нарса ёза олмайди. Негаки, замонавий қомус — фанимиз, ҳозирги тарихимиз, маданиятимиз, адабиётимиз ва тилимизда янги ҳодиса. Собиқ Шўролар даврида ва ундан олдин ҳам энциклопедия яратиш анъанамиз бўлмаган. Бу биринчи тажриба. Шу боисдан биз учун ҳамма нарса янгилик эди.

1968 йил 26 март кuni илк ўзбек Шўро Қомусини нашр қилишга бағишланган кенгашда атоқли давлат арбоби Шароф Рашидов деган эди: «Энциклопедия — монография ҳам, дарслик ҳам эмас. Унинг, таъбир жоиз бўлса, даҳшатли қонунлари борки, биронта мўтабар зотга ҳам бу қонунларни бузиш ҳуқуқи берилмаган». Қисқаю соз айтилган гап. Ҳар қандай доно ва ўткир олим ҳам қомусбоп иш ёза олмаслиги мумкин. Эҳтимол, у каттакон илмий китоблар чоп эттирган таниқли мутахассисдир, аммо қомусга мўлжалланган мақоланинг ўз талаби бор: шаклан ва услубан илмий рисола ёки дарсликдан тамомила фарқ қилиши, назарий томондан пухта ўйланиши, услубан оммабоп, лўнда ёзилиши, етарли текширилмаган ҳар хил тахминлардан холи бўлиши керак.

Ўзбек энциклопедиясининг яратилиши мутафаннин қомусчи-олимлар, қомусчи-муҳаррирлар, қомусчи-матбаачиларнинг тарбияланиб етишуви билан боғлиқлиги сабабли, унинг таҳририятию, нашриёти олий мақомдаги махсус ноширлик мактаби ҳам бўлиши лозим. Бу мураккаб нашрни барпо этиш жараёнида бузиш, чалкашиш, тузатиш, адашиш ҳамда тўғридаш ҳодисалари юз бериб туради.

РАҚАМ ВА МАНТИҚ

Биринчи жилднинг андаза нусхаси — макети «А» ҳарфидан бошланиб, «Аҳурамазда» сўзи билан тугаган, 1967 йили, нақ ўн саккиз кун деганда, тезкорлик билан босилган эди. Худди шу жилднинг асосий нашри эса («А» — «Аҳқар») орадан тўрт йил ўтгач амалга оширилди. Китобнинг чоп этилиши учун босмахонада 15 ой вақт сарфланди.

Рақамлар вақтнинг шафқатсизларча исроф бўлганини кўрсатади. Бироқ лоқайд ҳисоб-китоблар остидан катта ишнинг истиқболи учун сабоқ бўладиган асосли соғлом мантиқни қидириш мақсадга мувофиқ, деб уйлайман.

Андаза билан асосий жилдлар ўртасида жуда катта фарқ бор. Мақолаларнинг мазмуни, ёзилиш услуби, ҳажми ва уларда қўлланган тамойиллар, шунингдек, китобнинг қоғозидан бошлаб, ташқи ва ички безакларигача — барчасида ана шу жиддий фарқ кўзга ташланади.

Масалан, макетда алоҳида сиймолар ҳақидаги атиги 48 мақолада расм бўлиб, 37 нарсанинг сурати ва битта харита-чизма илова қилинган эди, холос. Биринчи жилднинг асосий нашрида эса 23 рангли ва оқ-қора қистирма сурат, 19 рангли харита, матн ичида 21 харита, 539 расм ва чизмалар бор. Олти жилдда, ҳаммаси бўлиб, 158 рангли ва оқ-қора қистирма сурат, 80 рангли харита, 4 мингга 428 расм ва чизмалар берилган.

Қомуснинг матн қисмини тайёрлаш нечоғли инжиқ, оғир ва масъулиятли иш бўлса, унинг безакларини ҳозирлаш бундан ҳам мушкул. Негаки, муайян жилднинг матни босмага тахт қилиб қўйилсаю, безаклар вақтида ҳозирланмаса, китоб йиллаб чоп этилмай ётиши мумкин.

ҚОМУС ВА ҚОМУСЧИЛАР

Ҳамма ишни кадрлар ҳал қилади, лекин бизда алмаштириб бўлмайдиган раҳбарлар йўқ, деган эски гап ҳаммага маълум. Қомус нашрининг муҳаррирларига тайин қилинган маошлар бошқа нашриёт ходимлариникига қараганда анча юқори эди. Ана шу моддий манфаатдорлик омилига дафъатан керагидан ортиқроқ баҳо бериб юборилди. Истаган вақтда қомус муҳаррирлигига тайёр, етук мутахассисни топса бўлади, ҳамон шундай экан, ишдан кетишга хоҳиш билдирган ҳар бир одамни «сақлаб ўтириш» ҳожат эмас, деб уйлашди. Бу эса кишиларнинг иззат-нафсига оғир ботди. 1969—70 йилларда ўзбек қомусининг бир қанча синалган ходимлари: Ҳасанбой Жамолхон, Эрик Қарим, Фузаил Ислои, Тўхта Бобо, Шариф Юсуф ва бошқалар бўлак хизматларга кетиб қолишди. Ходимлар орасида қўнимсизлик бошланди... Бу эса, назаримда, қомус иши учун оғир йўқотиш бўлди ва ишни баттар орқага суриб юборди.

ВАҚТ ОМИЛИ

Қомусчиликда белгиланган юмушни бажариш муддатини тайин этиш ғоят муҳим. Ҳаёт бир жойда турмайди. Дунёда йил, ой, кун сайин эмас, ҳар соат ва дақиқада ўзгариш содир бўлиб туради. Масалан, олтинчи жилд 1974 йил 9 апрелида босмахонага топширилган, ўша йилнинг 20 сентябрида босишга рухсат этилган. Нақ беш ою ўн бир кун! Ана шу салкам ярим йил ичида бутун дунё миқёсида «конкурс» сўзидан бошланиб, «мармар» билан тугайдиган аллақанча тушунчалар, таърифлар, воқеа-ҳодисаларда муқаррар равишда ўзгариш рўй берган. Булар давлат тузумлари, мамлакатлар ўртасидаги чегаралар, ҳукмрон доираларнинг сиёсати, аҳоли сони, туғилиш, ўлиш, спорт янгилликлари, фан соҳасида юз берадиган кашфиётлар, табиатнинг «қилиқлари», турли-туман воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши ва бошқа ўзгаришлардир. Агар олти жилднинг ҳаммасида китобни теришга рухсат берилган ва босишга рухсат этилган муддат ўртасида йўқотилган вақтни қўшиб ҳисобланса, бу 2 йилу 1 ою 6 кунни (ёки 25 ой 6 кунни) ташкил этади. Бас, қомуснинг олти жилди то китобхон қўлига бориб етгунча 756 кунга «қариган». Илмий-техника инқилоби замонасида вақтнинг қиммати йил, ой, кун билан эмас, соат, дақиқа-лаҳза ва ҳатто секунднинг ҳам майда улушларида ўлчанаётган бир даврда—бу ҳаддан ташқари кўп йўқотишдир!..

Белгиланган муддатда юмушни поёнига етказмасликнинг хавfli томони шундаки, айрим бир жилднинг кечикиши қолганларини ҳам кейинга суриб юборади... Бу орада илмий-техника ахборотига доир ҳисоботлар эскириб қолади, тарихий-маданий воқеанинг долзарблиги ўз кучини йўқотади. Тасвиру безакларнинг оҳори тўкилади. Қисқаси, мазкур қомус обуначилар қўлига етиб бормай туриб эскиради. Масалан, 63 минг мақолани сиғдирган 65 жилддан иборат русча Катта Энциклопедиянинг биринчи нашри 22 йилга (1925—1947) чўзилган, оқибатда дастлабки китоблар билан сўнги-лари ўртасида ҳатто айрим ҳодисаларга берилган баҳо ва таърифларда ҳам кўнлаб номувофиқликлар пайдо бўлган эди.

МАРКАЗИЙ ОСИЕДА БИРИНЧИ

Миллий тилларда қомус нашр этиш ғоят катта ил-

мий, маданий-тарбиявий ҳамда ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик. Қомус китобхонларга билим ва маърифат етказиш билан бирга, республикада саноат, техника, қишлоқ хўжалиги ҳамда фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг юксалиш даражасини, уларнинг қайси соҳалари, тармоқлари етарли ўсганлиги ёки оқсаётганлигини яққол кўрсатади, бунга эътиборни қаратади.

Ўзбек энциклопедияси Марказий Осиёда биринчи миллий қомус бўлибгина қолмай, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва бошқа давлатларда ҳам қомус тартиб бериш ҳаракатининг бошланишига тurtки бўлди. Шу билан бирга, ўша республикалар халқларининг тарихи, иқтисодиёти ва маданиятини ёритишда муштарак масалалар ҳам юзага қалқиб чиқдики, уларни баҳолашда чалкашлик юз беришининг олдини олиш учун қомусчи ноширлар вақти-вақти билан тўпланишиб, ба-маслаҳат ишлашларига эҳтиёж туғилди.

Ўзбек қомусининг етти жилдида халқимизнинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти, истиқболи ҳамда кўҳна тарихимизда кечмиш воқеалар, жаҳон халқлари, эл-элатларининг яшаш тарзи, ер куррасидаги жамики давлатлар, ўлкалар, фуқароларнинг ҳаёти билан узвий ҳолда ёритилган. Халқимизнинг жаҳондаги турли халқлар ва давлатлар билан олиб борган муносабатлари бир қадар ойдинлаштирилган. Шундай экан, қомусимиздан, умуман, қаноат ҳосил қилмаслик, бу нашрнинг заҳматкаш ижодкорлари, яратувчилари меҳнатидан мамнун бўлмаслик мумкин эмас. Турган гап, собиқ Советлар мамлакатида машъум турғунлик йилларида кечган мудҳиш воқеалар ўзбек қомуси саҳифаларида ҳам ўзининг инъикосини топдики, бугунги Мустақиллик даврида бу нуқсонларни бирма-бир бартараф этиш энг долзарб қомусий муаммолардан биридир.

Айни вақтда ўзбек тилида қомус барпо этиш — бу асло ҳозиргача бошқа тилларда босилган энциклопедия, билгич (справочник) ёки бошқа илмий нашрларнинг бор бисотини ўзбекчалаштириш, деган маънони англатмайди. Тўғри, илгари русиёна энциклопедия нашриёти ёки бошқа республикаларнинг қомусларидан айрим умумий масалалар, эл-юрт, мамлакатларга доир энг янги илмий ва статистика маълумотлари асосида ёзилган тайёр мақолалар расмий мақомда келардики, уларни тўғридан-тўғри таржима қилиб бериш мумкин эди. Ҳо-

зир эса ахборот олиш имкониятлари бирламчи хорижий манбалар ҳисобига анча кенгайиб бормоқда.

Узимизда фаннинг деярли барча соҳалари бўйича билагон олим ва мутахассисларни топса бўлади. Бинобарин, ўзбек қомусида мумкин қадар таржимачилик (кўчирмачилик)дан қочмоқ, берилаётган ишнинг янги ёки аслий (оригинал) бўлишига эришмоқ даркор.

Масалан, «Гёте» мақоласини олайлик, Иоганн Волфганг Гётенинг ижоди, турган гап, олмон (немис) адабиёти учун улкан ҳодиса. Лекин унинг асарлари дунёдаги юзлаб халқларнинг тилларига таржима қилиниши натижасида бу улуғ олмон фарзанди бошқа миллатларнинг ҳам маънавий тарбиясида камарбаста бўлиб хизмат қилмоқда. Шундай экан, айтилик, олмон тилида чиқадиган қомус билан жаҳондаги бошқа миллий тилларда тартиб берилаётган энциклопедияларда Гёте ижодини ёритишда тафовут юз бериши аниқ.

Дарвоқе, бу мутафаккир адиб ҳақидаги мақолани беришда ўзбек қомуси анча мақбул йўл топган эди (111, 313—314). Маълумки, Гёте ўзга бир қанча оврополик сўз усталаридан тамомила фарқ қилароқ, Шарққа катта эҳтиром ва эътиқод билан қараган. Қуръони Каримни ўрганган, айрим кичик сураларни таржима қилган, У Фирдавсий, Анварий, Саъдий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Жомийнинг ижоди билан яқиндан таниш бўлган. Ҳофизни устоз деб билган. Унинг «Ғарбу Шарқ девони» (West-östlicher divan) Ҳофиз ғазалларига ўзига хос татаббу, ҳавас тарзида яратилган. Шундай экан, Ўзбек қомусида Гёте ижодининг умумий йўналиши, асарлари, ҳаёти ҳақида умумий маълумот бериш билан чекланилмасдан, «Гёте ва Шарқ адабиёти» мавзуи бирмунча ёритилгани (630 белги) жуда яхши. Қомусимизнинг биринчи нашри учун бу мақолани қаноатланарли деса бўлади. Бироқ эндиликда, иккинчи нашрда буни тубдан қайта ишлаганга тўғри келади. Негаки, кейинги йилларда шоирнинг шоҳ фожеаси «Фауст» билан (Эркин Воҳид) «Ғарбу Шарқ девони» (Садриддин Салим) ўзбек тилига ўгирилди. «Еш Вертернинг изтироблари» илк маротаба бевосита олмон тилидан таржима қилинди (Янглиш Эгамова). «Фауст»нинг ўзбекча пухта филологик таржимаси амалга оширилди (Пошали Усмон ўғли). Гёте ижоди ўзбек халқининг маънавий тарбиясига сезиларли таъсир қилибгина қолмай, шоирларимизнинг бадиий тафаккур оламида чуқур из қолдирди.

Асарнинг саҳналаштирилиши эса ўзбек театр санъатида кўнгилли воқеа бўлди. Ана шу бутун адабий нафосат жараёни навбатдаги мақолада тўла очиб берилиши зарур.

«Данте» мақоласи хусусида ҳам гап шу (III, 554). Миллийлик янги ўзбек қомусининг жони ҳисобланмоғи даркор. Соғлом миллий руҳ ва миллий салоҳият муносиб акс этмаса, миллий қомус яратишнинг маъноси қолмайди.

Қозоқ қомусида «академия» мақоласига 1.632 белги берилган. Бизда унга 4.074 белги ҳамда «Жаҳон академиялари» ҳақидаги жадвалларга — 2.814, ҳаммаси бўлиб 6.888 белги ҳажмида катта жой ажратилган. Бунда қадимги Юнонистондаги Афлотун асос солган биринчи академия, араб халифалиги даврида ташкил топган «Байтул ҳикма» (Ҳикмат маскани) ва халифа Маъмун даврида унда Мусо ал-Хоразмий ҳамда Муҳаммад ал-Фарғонийларнинг чуқур илмий ишлар бунёд қилганликлари, Мосул («Дорул илм»), Бағдод, Урганч, Самарқанд, Ҳирот шаҳарларида ҳам академия ёки ёнида катта кутубхонаси ва расадхоналари бўлган академия қабилидаги бошқа илмий муассаса, йирик мадрасалар ҳақидаги жуда қимматли тарихий маълумотлар келтирилиб, кейин Овруподаги сўнгги давр замонавий академиялари, бошқа фан тармоқлари академиялари, Ўзбекистон Фанлар академияси ҳақида мухтасар, муҳим маълумотлар берилган.

Қомус маданияти ва тамойиллари

Энциклопедияни варақлаган мутахассис ҳам, оддий китобхон ҳам ундан ўзига керакли янги илмий маълумотлар, керакли ахборот ҳамда далилларни топа олади.

Одил Еқубнинг «Улуғбек хазинаси» романини ўқиган киши унда теурийлар даври Урта Осиё тарихи, маданият ёдгорликлари, фани, техникаси билан бир қаторда замонасининг ҳарбий юришлари, мунтазам қўшин турлари, уларнинг тузилиши, тактика ва стратегиясига доир аллақанча маълумотлар, илмий атамаларга дуч келади. Масалан, қопқа (53), ҳировул қўшинлар, тош отувчи аррода (70), жаронғир ва баронғир суворийлар, чоповул ва шақовул қўшинлар (71), кулоҳ ва жанда (84), мавлоно (107) ва ҳоказо. Бу истилоҳларнинг ижтимоий-диний маъноларини билиб олиш учун олтинчи минг нусхада нашр қилинган «Улуғбек хазинаси» рома-

нининг ўқувчилари қўлида бирон маълумотнома йўқ. Мана шу ерда унга қомус ёрдамга келади. Биринчи жилддан «Армия» деган каттакон мақола ўрин олган (462—465). Унинг «Ўрта Осиёда мунтазам армия (қўшин)» деган ички бўлимида ҳар хил тарихий, ҳарбий истилоҳлар тушунтириб берилган, ҳатто Мовароуннаҳрда ўрта асрларда тузилган мунтазам армиянинг тактика ва стратегиясига оид ғаройиб чизмалар ҳам илова қилинган.

Олтинчи китобнинг 165-бетида кулоҳ қандай бош кийим эканлиги айтилиб, уч хил намунасининг суратлари кўрсатилган. Шунингдек, жанда (IV, 313) ва мавлоно (VI, 467) сўзларининг келиб чиқиши ва маъноси дуруст очилган.

Қомуснинг кенг китобхонлар оммаси учун керакли дастур, фойдали қўлланма эканлиги — масаланинг бир томони. Шуниси борки, бу нашр мутахассислар, олимлар ва адибларнинг ўзлари учун ҳам зарур манба ҳисобланади. Айтайлик, ёзувчи маълум даврдаги мунтазам қўшиннинг қамал шароити ва жанг майдонидаги фаолиятини тасвирламоқчи экан, бунинг тафсилотларини ўрганиш учун ушбу манбага мурожаат қилади ва ундан ўзига керакли ноёб нарсаларни топади. Демак, китобхоннинг қомусга мурожаат қилиши икки томонлама зарурат туфайли содир бўлади. Бир тарафдан, олим ва бадий ижод аҳли ундан керакли ахборот олиб фойдаланади, ўз асарларида уни китобхонга ҳавола қилади. Ўз навбатида, китобхон бошқа манбалардан олган маълумотларни тўлдириш, аниқлаш, текшириш учун яна қомусга юзланади.

Мазкур «Армия» мақоласи ҳақида бошқача мулоҳаза туғилиши ҳам табиий. Бу — куллиёвий қомусий нашрнинг хили, тамойили ва талабидан келиб чиқади. Чунончи, ўша мақола биринчи жилд андазасига (407—409) 9.954 белги ҳажмида киритилган бўлиб, унда юқорида эслатиб ўтилган ноёб, зарур тарихий маҳаллий маълумотлар акс этмаган эди. Асосий нашрда эса тўлдирилиб ва қайта ишланиб, ҳажман анча кенгайтириб берилган. Иккинчи нашрда эса бу тарихий йўналишда ва замонавий ҳолатда тамомила янгидан ёзилиши лозим.

Энди худди шу мавзунинг қозоқ қомусида қандай ёритилиши билан танишайлик. Қозоқларда «Армия» мақоласига атиги 646 белги ажратилган, холос. Унда ар-

миянинг асосий турлари ҳақида қисқагина ахборот беришдан нарига ўтилмаган. Ҳажман бу ўзбекча қомус мақоласига қараганда қарийб 27 барабар кам.

Юқорида мазкур материалда ноёб, фойдали маълумотлар сероблиги ҳақида гапирдим.

Яна бир кузатиш. Куллиёвий нашр ҳажмини белгилашда берилаётган мавзу ёки материалнинг ўқувчи учун қанчалик фойдали, қизиқарли эканлигининг ўзигина асос бўла олмайди. Янги қомусий нашр маданиятимиз эндигина қарор топиб келаётган ҳозирги даврда ҳали, афтидан, қандай мавзуларни қай тартибда, қанча ҳажмда беришни ҳал этишда, қатъий тамойиллардан кўра, муаллиф ва муҳаррирларнинг ташаббуси хийла устунлик қилаётганга ўхшайди.

Ўзбек қомусининг биринчи тўла нашри, маълум маънода, бари бир синов-нашр бўлиб қолади. Йўл қўйилган ҳар хил мустасно ва эркинликларга кейинчалик барҳам берилади, деб ўйлайман. Чунки келажакда фан соҳалари бўйича тайёрланган кичик махсус қомуслар ва қомусий лугатлар куллиёвий энциклопедиянинг мундарижасини кенгайтиради, мазмунини чуқурлаштиради.

ЖАҲОН ҚОМУСЧИЛИГИ ТАЖРИБАСИДАН

Катта Ўзбек Қомусини барпо этиш, давр талаби ва юксак дидга жавоб берадиган чинакам гўзал, асл қомусий нашрни тайёрлаш учун ҳали кўп ўрганиш, меҳнат қилиш керак. Биринчи галда жаҳон қомуси маданиятини ўзлаштириш, Ғарбий Оврупо ва Шарқ мамлакатларидаги бой қомусий адабиётни танқидий таҳлилдан ўтказиш, бошқа давлатларнинг қомусчилари тўплаган бой тажрибани тубдан танқидий идрок этиш ҳамда ёндош республикалар жумҳуриятларининг қомусчилари билан ўзаро фикр алмашилса, ёмон бўлмайди. Иш баҳамжиҳатлик ва ўзаро тажриба алмашиш асосида ўрнатилса, яхши самара бериши нақд.

Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк мутафаккир олимлар, шоирлар, давлат арбобларининг ҳаёти ва ижоди турли ажнабий ҳамда қардош туркий тилларда, форсий манбаларда нашр этилаётган қомусларда қандай акс эттирилаётганини кузатиш турлича нуфуздаги нашрларда ҳали-вери хилма-хилликлар кўплигини кўрсатади.

Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Муҳаммад ал-Хоразмий, Хўжа Исмойил Бу-

хорий, ат-Термизий, Баҳовиддин Нақшбанд, Хўжа Аҳ-
рори валий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳрид-
дин Муҳаммад Бобур ва бошқа алломаларнинг ҳаёти,
ижодий, илмий, диний фаолияти жаҳондаги кўпчилик
қомусларда ўз аксини топган. Негаки, ер юзидаги кўп
халқлар бу мўътабар зотларнинг буюк тарихий хизмат-
ларини умуман эътироф этишдан ташқари, уларнинг
асарларидан баҳраманд ҳам бўлганлар.

Ибн Синонинг машҳур «Ал-қонун фит-тиб» асари
Фарбий Оврупо мамлакатларида олти юз йил мобайни-
да асосий дарслик сифатида ўқитилган бўлса (бу кит-
об лотин тилида ўттиз мартадан зиёд нашр қилинган),
Беруний, Навоий, Бобур асарлари, Улуғбекнинг маш-
ҳур «Зижи Кўрагоний» жадвали ҳам жаҳондаги кўпчи-
лик халқлар тилларига бир неча марта таржима қи-
линган, чоп этилган. Демак, ҳамма гап бундай мута-
фаннин олимлар, мутафаккирларнинг ҳаёти ва хизмат-
лари жаҳондаги турли тилларда нашр этилаётган қо-
мусий адабиётда акс этадими ё йўқми, деган масалада
эмас, балки қай тарзда, не йўсинда ёритилишида. Айни
вақтда улар қолдирган бебаҳо мероснинг ворислари бўл-
ган Марказий Осиё халқлари ўз қомусларида уларни
қай даражада бераётганликлари ҳам долзарб, муштарак
масалалардан бири.

Уйғониш даврида яшаб ижод этган Марказий Осиё-
лик мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий мероси қайси
қомусда қай тарзда берилиши айни нашрнинг ҳажми,
тийнати, қандай мафкуравий-ғоявий асосларда ярати-
лаётгани билан белгиланади. Масалан, Британия қому-
сида Форобий ҳақидаги мақолага 184 белги, Абу Али
ибн Синога 2 минг 640 белги, Бобурга 1 минг 995 бел-
ги ажратилган.

Мирза Алиакбархон Қазвиний Деҳхудонинг (1879—
Техрон—1956) Эронда нашр қилинган 125 жилддан
иборат «Луғатнома»сида Муҳаммад бин Аҳмад Хораз-
мий Берунийнинг ҳаёти, илмий ва ижодий фаолиятини
ёритишга 133 минг 710 белги берилган. Фақат Беруний
билан Ибн Синонинг тарихда маълум ва машҳур савол-
жавоблари ўзи ўн саҳифада баён қилинган.

Ўзбек қомусида Ибн Синога 39 минг 010 белги, Бе-
рунийга—32 минг 912 белги, Алишер Навоийга—92
минг 904 белги, Бобурга—33 минг 432 белги ажратил-
ган.

Қозоқ қомусида эса Форобийга—29 минг белги, Бо-

бурга — 3 минг 128, Берунийга — 7 минг 744 белги берилган.

Шуниси қизиқи, «Британия қомуси»да Абу Али ибн Сино Бухоро яқинида таваллуд топган, деб қайд этилса-да, «араб файласуфи ва табиби» деб аталади ва охирида яна қўшимча «Араб фалсафаси» мақоласига ҳавола қилинади. Шунингдек, 17 ёшида амир Нуҳ ибн Мансурнинг табиби қилиб тайинлангани, кейинги даврларда дарбадар ҳаёт кечирганлиги қайд этилади. Сўнгра Ибн Сино «табиблар подшоси» деган ном олгани ва беш юз йил мобайнида «Ал-қонун» ҳатто Гален (Жолинус)нинг асарларидан ҳам кўпроқ шуҳрат топганлиги эътироф этилади-да, 100 дан ортиқ илмий асарлар ёзган, буларнинг баъзилари қисқа рисолалардан иборат, дейилади.

Ўзбек қомусида Ибн Сино «жаҳон маданиятига ҳисса қўшган машҳур энциклопедист олим, табиатшунос, файласуф, астроном, математик, мусиқашунос, ҳуқуқшунос, ахлоқшунос, филолог, ёзувчи ва шоир; Марказий Осиё халқлари маданиятини Урта асрлар шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқан буюк мутафаккирлардан бири» деб таърифланади (1,55) ва олимнинг ёзган асарлари сони 280 дан ошади, деб дарак берилади. Шулардан 40 дан ортиғи тиббиётга оид бўлиб, 30 га яқин рисола турли табиий фанларга, 3 рисола мусиқага; 185 рисола фалсафага, мантиқ, психология, илоҳиёт, ахлоқ-одоб ва бошқа ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келганлиги айтилади.

Деҳхудо «Луғатнома»сида Абу Райҳон Берунийга бағишланган мақола қизиқ ёритилган.

Мазкур қомусда Беруний ҳақида замонасининг бошқа олимлари айтган фикрлар далил сифатида келтирилади ва ривоятлар, ажойиб-ғаройиб воқеалар эсга олинади. Сўнгра Деҳхудода Берунийнинг аниқ фанлар соҳасидаги хизмати, илмий кашфиётлари бирма-бир санаб кўрсатилади. Аввал олимнинг асарларидан арабча намуналар келтирилиб, сўнгра уларнинг форсча мазмуни берилади. Берунийнинг юнон илмига — Батлимус, Афлотун ва бошқаларга муносабати яхши кўрсатилган. Унинг устурлоб (астролябия) ясаганлиги, «султони шахид» Улуғбек «Зижи Кўрагоний»ни ёзишда энг ишончли манба сифатида Берунийнинг астрономияга оид асарларига мурожаат қилганлиги, Улуғбек кутубхонасида Бе-

рунийнинг «Қонуни Масъудий» китоби сақланганлиги ва бу асарни Мирзо Улуғбек асосий дастур сифатида тез-тез мутолаа қилиб турганлиги алоҳида қайд этилади. Умуман, «Луғатнома»да «Беруний ва Улуғбек», «Беруний ва Ибн Сино», «Беруний ва Оврупо фани» мавзулари анча мукаммад ёритилиб, буюк мутафаккир кашфиётларининг ҳозирги амалий аҳамияти пухта асослаб берилган. Мақоланинг сўнгги қисмида «Беруний ва Эроннинг эркарвар шоирлари» деган махсус мавзуда шоир анъаналарининг Эрон адiblари ижодида давом эттирилаётгани айтилади.

«Британия энциклопедияси»да Бобур Ҳиндистоннинг биринчи «мўғул» императори, Амир Темурнинг авлодидан эканлиги эслатилади. Сўнгра унинг ўз ватанида ҳокимиятни қўлга киритиш учун олиб борган курашлари, Ҳиндистонни забт этиши, Деҳли учун бўлган даҳшатли жангда Иброҳим Лўдийнинг 100 минг киши ва минг филдан иборат катта қўшини бўлишига қарамай, талофат кўриб, Бобурнинг галаба қозонганлиги ва шунга ўхшаш ҳарбий воқеалар баён қилинади. Мақоланинг охиридагина «Бобур» — йўлбарс маъносини бериши, унинг фан ва санъатга «ҳавасманд» эканлиги бир жумлада айтиб ўтилади, холос.

Хорижий қомуслар билан яқиндан танишар эканмиз, собиқ шўровий энциклопедияларнинг ўзига хос айрим жиҳатларини эслатиб ўтиш жоиз.

Биринчидан, шўро энциклопедиясида тарихий воқеалар марксизм-ленинизм таълимоти асосида «объектив» баҳоланиши муқаррарлиги писанда қилинади. Иккинчидан, ҳар бир тарихий ҳаракат, воқеа-ҳодиса, фалсафий оқим, адабий жараён ва буюк мутафаккирларнинг фаолияти меҳнаткаш халқ оммасининг аҳволи ҳамда кайфиятини қандай акс эттирганлиги, тараққийпарварлик ғоялари умуминсониятнинг озодлик ва миллий мустақиллик учун олиб борган курашини нечоғли ифодаланганига қараб бир ёқлама баҳоланади. Учинчидан, шўро қомусида маданий меросни қандай бўлмасин ленинча таълимот асосида (бузиб, сохталаштириб, таҳқирлаб деб тушунасиз) ёритишга алоҳида эътибор берилади. Бу таълимотга асосан, гўё ҳар бир миллий маданиятда ҳоким ва маҳкум синфлар манфаатларини ифода этадиган икки маданият мавжуд экан. Бинобарин, ҳаргал буни қомусда сўзсиз фарқлаш талаб этилади. Масалан, биз учун Бобурнинг темурийзода жаҳонгир катта

тарихий салтанат соҳибӣ эканлиги муҳим эмаслиги талаб қилинади. Бобур эркесвар шоир, ўзининг дилбар назму навоси билан халқимиз қалбидан чуқур ўрин олган, унинг тилида ва дилида тараннум этилаётган сеvimли адиб, дунёга довғи кетган зукко олим сифатида ҳам ардоқли ва азиз эканлиги кифоя, деб қайд этилади.

Умуман, собиқ совет қомусининг кенг дониший-илмий манба бўлишидан кўра қизгин гоивий-мафкуравий кураш майдонига айланиши мазкур барча нашрларнинг диққат марказида бўлди.

ФАН — ИЖТИМОИЮНЧИЛИК ИЗМИДА

Қомус варақларини экин майдонига ўхшатса бўлади. Ҳосилнинг тақдири ерга қандай ишлов берилганлиги, уруғ қай йўсинда экилганлиги, ниҳоллар қандай қадалганлиги, ернинг қай тариқа суғорилиши, озиқлантирилиши, об-ҳаво ва ҳоказоларга боғлиқ. Энциклопедия ҳам бамисоли шундай: Унинг сифати, мазмуни материалга «қандай ишлов берилиши», далил, рақам, чизма, тимеол, таъриф, расм, харита, жадвал ва бошқаларнинг қанчалик тиниқлиги, улар қай тартибда жойлаштирилгани, ҳар бир мақоланинг ҳажми қай даражада тўғри тайин этилганлиги ва мақбул баён тарзю, топилган услубга боғлиқ.

Бироқ ҳозирги фан эришган ютуқлар ҳамда замонавий қомус маданияти мавқеидан қаралса, унда ҳали анча қам-кўстлар борлиги кўзга ташланади. Аввало, қайси фанга қанча ўрин ажратишда мутаносиблик тўла сақланган, деб бўлмайди. Натижада айрим фанларни ёритишда тарихий ва ҳозирги даврдаги ривожланиш тадрижиёти таносибӣ бузилган. Баъзи мақолалар умумий тавсиф (обзор)га ўхшаб кетса, бошқалари кенг китобхонлар оммасининг тиши ўтмайдиган даражада чуқурлаштириб юборилган.

Археология (қадимшунослик) (1,497—498), ботаника (наботот) (II, 383—385), зоология (IV, 497—498) мақолаларининг тарихий тавсиф қисми жуда суст ва юзаки ёзилган. Қомусхонада Марказий Осие ва умуман Шарқ олимлари қадимда бу фанлар билан умуман шуғулланганми ёки йўқми, деган муаммо пайдо бўлади. Ҳолбуки, олти жилднинг умумий мазмуни билан танишгандан кейингина ўқувчи Урта Осиенинг буюк мутафаккир олимларининг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳамда айрим маш-

хур асарларга бағишланган мақолаларда зоология ва илмий наботот соҳасида ҳайратомуз, баъзан шеър билан бунёд қилинган ўзига хос қомуслар, луғатлар, рисолалар ва бўлак тадқиқотлар бунёд қилганликларига ишонч ҳосил қилади. Буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, юқорида тилга олинган мақолаларда тўпланиб, умумлаштириб берилиши ва илмий баҳоланиши лозим эди.

Яна: Ибн Сино ҳамда Беруний ҳақидаги мақолалар да учрайдиган нуқсонлар деярли барча жилдларга, аксарият йирик мақолаларга ҳам тааллуқли.

Аввало, бу икки мақоланинг тузилишида умумий тартиб ҳам тамойилларга амал қилинмаган. Масалан, биринчи мақоланинг «Ибн Сино ва жаҳон маданияти» бўлимида ноёб, ниҳоятда қизиқарли далиллар келтирилган. Абу Райҳон Берунийнинг мероси хусусида гапирганда ҳам масалани худди шу тарзда қўйиш ва айнан шундай, эҳтимол бундан ҳам ҳайратомуз нарсаларни ўқувчига маълум қилиш мумкин ва лозим эди.

Ҳар иккала мақола ҳам, асосан, тарихий-фалсафий мазмундаги таъриф-тавсиф бўлиб қолган. Ҳолбуки, буларга кўп тармоқли, яхлит иш деб қаралиши, уларни улуг алломаларнинг илмий меросидан чуқур хабардор турли ихтисосдаги олимлар, хусусан асарларини нашр қилишда иштирок этиб, арзирли тажриба орттирган мутахассислар ёзсалар ёмон бўлмасди. Ҳар иккала мақола ҳам жаҳон синошунослиги ва берунийшунослигида эришилган улкан ютуқларни, лоақал ўзбек тилида чоп этилган асарларининг мароқли мазмунини тўла акс эттирмайди. Шунингдек, улар чизма, харита, турли суратларга энг бой, сермазмун, жозибадор бўлиши керак эди. Тарихда ўтган буюк арбоблар — Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Мирам Чалабий, Али Қушчи ва бошқалар қолдирган маданий меросга фақат тарихий далил сифатида қаралса, муҳаммад англашилмовчиликларга йўл қўйилиши турган гап. Бу алломаларнинг оламшумул-тарихий хизматлари шундаки, улар ўзларигача бўлган фан ютуқларини тўла ўзлаштирган ҳолда, қадимшунос профессор С. П. Толстой айтганидек, масалан, «Улуғ янгилик яратувчи (новатор) Беруний фаннинг бир қанча ҳал қилувчи масалаларида ўз давридан беш юз йил, балки ундан ҳам кўпроқ олдинга қараб кетган». Қомусимиз худди ана шу нарсани: беш аср илгарилаб кетиш нималарда зуҳур кўргазганини очиб бериши лозим эди.

СИЛСИЛА ЕКИ ТАРИХ—ТАРИХ УЧУН ЭМАС...

Республика Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, физика-математика фанлари доктори, профессор Фиёс Умаровнинг «Абу Райҳон Беруний, Николай Коперник ва ҳозирги замон фани» китоби «Берунийнинг дастлабки илмий қадамлари» фаслидан бошланиб, «Планеталарга парвоз» фасли билан тугайди. Утмиш — ҳозирги замон — келажакни яхлит бир бутунликда, силсилавий ҳолатда кўради олим. Бу илмий рисоланинг теран мазмуни ва оммабон услуби унинг мундарижасидан ҳам кўринади. Китобда Беруний асарларидан олинган ёки унинг маълумотлари асосида ишланган 11 та чизма ва расм, буюк олимнинг тадқиқотларида риёзиёт, илми нужум, маъдан-шунослик, жўрофия ва бошқа фанлардан келтирилган рақамлар билан бу соҳаларда ҳозирги вақтда эришилган натижаларни қиёсга келтирувчи тўртта ажойиб жадвал илова қилинган.

Омонулло Файзуллонинг фан тарихига оид асарида фақат куллиёвий қомус эмас, балки қомусий луғатда ҳам фойдаланса арзигулик аллақанча лисоний, этимологик далилларга дуч келасиз. Чунончи, у «синус», «алгебра», «алгоритм» атамаларининг келиб чиқиши, Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний»сида «толи», «матоли», «махфуз», «ҳисса», «синус верзус» сингари кўпгина илмий истилоҳлар қўлланилгани, буларнинг аксарияти илк дафъа Улуғбек томонидан фан оламига олиб кирилгани ҳақида гапирлади. Китобнинг 132-бетида «ал-жабр вал муқобала» тушунчаларининг маъноси М. Кантор, М. Симон, С. Ганди, Лейн, Ф. Розен, Д. Смит, Вепске каби олимлар томонидан қандай талқин қилингани қайд этилади. Ал-Хоразмийнинг номи 12 аср мобайнида тиллардан-тилларга кўчиб, ҳар хил имло ва талаффуз асосида ўзгаришларга учрагани, шу тариқа бузилиб... «алгоритм»га айланганини кўрсатиш учун бу чинакам буюк тарихий номнинг 74 тилдаги шаклидан намуналар келтирилади.

Ўзбек қомусида умумбашарий ва умумжаҳон аҳамиятига молик воқеалар, умумфанний тушунча, таъриф ва тимсоллар ҳам аслий (оригинал) тарзда ифодаланиши лозимлиги юқорида айтиб ўтилди. Бироқ, лоақал, ўлкамиз, ҳалқимиз, табиий бойликларимиз, тарихимиз, маданиятимиз, фанимиз, жумҳуриятимиз билан бевосита боғлиқ бўлган ҳамма ва ҳар қандай нарсани биз ўзи-

мизга муносиб бир тарзда кўрсата билмоғимиз керак. Токи ўзимизга тааллуқли маълумотларни биз — бошқа нашрлардан кўчириб юрмасдан, балки бошқалар — биздан, бизнинг қомусимиздан олса ярашиқлик бўлсин.

Кўҳна тарихимиз, донишманд бобокалонларимизнинг буюк хизматлари ҳақида бугунги қомусимизда жаҳон илми аҳлига бир неча асрлардан буён маълум бўлган умумий тавсиф ёзиб ўтирсак, буни бугунги талабчан китобхон кечирмайди. Ваҳоланки, кўҳна фанимиз тарихини қандай ёритиш намунасини намойиш этган Қори Ниёзий, О. Содиқов, С. П. Толстов, С. Ҳ. Сирожиiddинов, В. И. Зоҳидов, В. А. Абдуллаев, Ғ. Умаров, У. Каримов, Ш. Шомухаммад, И. О. Султонов, Ҳ. Сулаймонов, С. П. Булгаков, Б. Аҳмадов, Б. Жумаев, М. Мақсудов, Ҳ. Содиқов, Ғ. Жалолов, Ғ. Матвиевская, О. Файзулло, Ҳ. Ҳасанов, И. Ражабов ва бошқа олимларнинг хизматларидан кенгроқ ва оқилона фойдаланилса бўлар эди.

Ғиёс Умаров, Саъдихон Сирожиiddинов, Ғ. Матвиевская ҳамда Бўриной Аҳмад, Омонullo Файзуллонинг асарлари атайин ўзбек қомуси учун ёзилгандек. Афсуски, бу китобларда ёритилган гоят қимматли илмий маълумотлар унда кўнгилдагидек акс этмаган. Қомусдан ўрин олган Урта асрлар фани намоёндаларининг ҳаёти ва илмий меросига бид мақолаларни саёз деб бўлмайди. Бироқ улар куллиёвий қомус талабларига ҳам тўла жавоб бермайди. Бу ишлар кўпроқ тарих ва фалсафа қомусига мос келади. Ана шундай умумий, тарихий-фалсафий баёнчиликка қомусимизнинг бошқа яхлит, қамровдор (комплекс) ва тавсифий (обзор) мақолаларида ҳам керагидан кўпроқ ўрин берилиши оқибатида, илмий аниқлик, услубий ихчамлик, мантиқий равонликка хийла путур етган.

Иккинчи нашрда, Истиқлол даври ўзбек қомусида бундай ҳолга қатъий суръатда барҳам берилиши даркор, деган фикрдаман.

«УТМИШНИ УИЛАСАНГ — КЕЛАЖАҚ ПОРЛОҚ...»

Республикамиз халқларининг ўтмиши ниҳоятда бой, рангбаранг, серқатлам. Бинобарин, ўзбек қомусининг янги нашрида тарих масалаларига кўпроқ эътибор қилиниши табиий.

Қомусда фан тарихини жамият тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ёритиш ва бундан илмий ҳолис,

ҳаққоний хулоса чиқариш катта аҳамиятга эга. Инчунин, бир қанча хорижий олимларнинг айримлари Урта Осиё мутафаккирларининг жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссаларини инкор этишдан ташқари, умуман Шарқ халқларининг ақлий қобилияти ва илм-фанга бўлган интилишини ҳам тан олмайдилар.

Ўтган асрларда Урта Осиёга саёҳат қилган Ҳермани Вамбери қуйидаги сўзларни ёзган эди: «Шарқ халқларининг феъл-атворида (японлар бундан мустасно) «осиёвийлик» деб аталмиш бир нарса бор. Меҳнатга унчалик товлари йўқ, камҳафсала, ўзлари ашаддий мутаассиб кишилар. Японларни мустасно қилганда, осиелик халқлардан бирортаси ҳам мустақил ҳолда тараққиёт ва янгилик йўлини ихтиёр этмаган. Осиёликлар фақат Оврупонинг бевосита ва билвосита таъсири орқасидагина маданиятга эргашилари мумкин».

Академик Иброҳим Мўмин Урта асрларда Оврупода Уйғониш давридаги ихтироларнинг анча-мунчаси Шарқдан «импорт» қилинганлиги ҳақида ёзган эди. Унинг фикрича, тарих диалектикаси Шарқ, Осиё, Африка мамлакатлари Ғарбий Оврупонинг фани, фалсафий тафаккур тараққиётида ҳамда, ўз навбатида, Ғарбий Оврупо мамлакатларининг Шарқ мамлакатлари маданий юксалишига таъсири қонуниятини намоён этиди. Шарқу Ғарб маданиятининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлиги ижтимоий-тарихий жараён учун устувор. «Мана шу олжаноб социал процесда араб, сурия, грек, ҳинд халқлари билан бир қаторда, Урта Осиё халқлари ҳам муҳим роль ўйнаганликлари ҳақида сўзлаш қанча мароқли бўлганидек, шунча ҳаққонийдир».

Шарқ билан Ғарб мамлакатлари ўртасида илмий муносабатлар тарихига доир ёрқин мисолларни Урта асрлар мутафаккирлари ижодида кўплаб келтириш мумкин.

Урта осиелик машҳур олим Абу-Наср Форобий (872—950) қадимги юнон олими Арастуниг машҳур «Метафизика» асарига шарҳлар ёзиб, бутун Оврупони унинг таълимоти билан таништирган.

Урта асрларда Оврупода Берунийни «Алиборона» деб атаганлар. «...Берунийдан анча кейин ўтган олимлар унинг тошлар ҳақидаги китобларидан фақат айрим маълумотларгина эмас, балки бир неча бетларини кўчириб олганлар», деб ёзади Г. Лемлейн «Берунийнинг маълумотларидан шуносликка оид маълумотлари» мақоласида.

Инглиз олими Аделард 1126 йилда Муҳаммад Хоразмийнинг астрономик жадвалларини ўз тилига таржима қилиб, Оврупо олимларини тригонометрия ҳақидаги бошланғич билим билан таништирган. Бошқа бир инглиз таржимони Роберт 1145 йилда Хоразмийнинг «Китоб ал-мухтасар фи-ҳисоб ал-жабр вал-муқобала» деган машҳур рисоласини ўгириб, Оврупо олимларининг алжабр (алгебра) ҳақидаги билимларига асос солган.

«...Математика тарихида IX—XV асрларда араблар алоҳида эътибор қозонганлар, — деб ёзади атоқли риёзюн олим О. Шмидт. — Арабча (яъни кенг тарқалган араб тилида ёзилган) китоблар юнонлар ва ҳиндларнинг риёзиётини ўзига хос бир тарзда қайта ишлаб, Оврупога узатдилар. Араблар, айниқса, худди шу алгебра билан кўп шуғулланишган. «Алгебра» сўзининг ўзи ҳам арабча бўлиб, бу IX аср олими Муҳаммад ал-Хоразмий асари номининг бошланғич сўзларидан олинган. Алгебра араблардан XII асрда италянларга ўтган. Бу даврнинг донгдор намоёндаларидан бири Фибоначи тахаллусли пизалик Леонардо эди (XIII аср)».

Пизалик Леонардо эса Муҳаммад Хоразмий асарларини латин тилига ўгирган мутаржим сифатида танилган.

«ЗИЖИ ҚУРАГОНИЙ» ТАҚДИРИ

Қомусда Урта Осиё фани тарихини ёритиш мунтазам ҳолда бўлмаса-да, умуман ёмон эмас. Чунончи, турли тарихий даврларни ёритишга бағишланган умумлаштирувчи тавсифот ичида, айрим олимларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига доир мақолалар таркибида, алоҳида олинган илмий рисоалар, йирик асарларга бағишланган ишларда мамлакатлар ўртасидаги маданий алоқалар хийла муфассал очиб берилган.

IV жилда «Зижлар» деган мақола бор. Унда илми нужум (астрономия)га оид жадвал, зиж тартиб бериш аъъанаси дастлаб юнонлардан бошланиб, сўнгра «сидҳанта» номи билан ҳиндларга ўтганлиги, улардан «синдҳинд» аталиб арабларга кўчганлиги айтилади.

Маълум бўлишича, VIII—IX асрларда қарийб 100 га яқин зиж тузилган. 20 га яқин зиж Мовароуннаҳрда ёки улар иштирокида яратилган. Ал-Хоразмий, ал-Беруний, ал-Баттоний, ал-Хазиний, ат-Тусий ва Улуғбек жадваллари XI асрдан то XVII асргача Оврупо олимлари ора-

сида маълум ва машхур бўлиб, ғарб тилларига ўгирилган ва Оврупода фан ҳамда маданиятнинг юксалишида муҳим ўрин тутган.

«Зиждлар» мақоласи билан танишган китобхонга, у хоҳ ўқитувчи ёки толиб, хоҳ тарихчи ёки риёзюн, муҳандис ёки илмий ходим бўлсин, Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний» номи билан машхур астрономик жадваллари (476—477) фойдали бўлади.

Урта Осиё олимлари ёзиб қолдирган ажойиб илмий обидалар — шажаравий таснифот, жадвал, рисола, девон, луғатлар чет эл музейлари ва кутубхоналарида шунчаки «сақланаётган» эмас, балки улар Оврупо фани ва маданияти тараққиётида мислсиз аҳамият касб этган, аксари Ғарб олимларининг илмий фаолияти, тақдирида ўчмас из қолдирган.

«Аршин мол олон», «Арманистон», «Бедил», «Бобурнома» (293) сингари бир талай мақолаларда адабий-маданий алоқалар, таржима ва таъсир, халқлар ўртасидаги ҳамкорлик зарур маълумот ва тарихий далиллар асосида яхши кўрсатилган.

Халқимиз қўли билан яратилган аллақанча моддий маданият ёдгорликлари, олимларимиз яратган жаҳоншумул илмий, тарихий, адабий асарларнинг ягона, кам-ёб нусхалари хорижий давлатларнинг музейларида, Лондон, Париж, Нью-Йорк, Вена, Истанбул, Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Кўҳна тарихимизга доир жуда кўп маълумотлар турли тиллардаги архив жамғармалари ва расмий нашрлар — қомус, тарих, билгич, луғатларда сочилиб ётибди. Ўзбек қомуси ана шу моддий ва маънавий бойликларга адоқадор барча ахборотларни тўплаши, илмий маълумотларни тартибга солиши, улардан халқимизни хабардор этиши лозим.

Марҳум профессор Ҳамид Сулаймон 1968 йил 26 мартдаги суҳбатида шундай маълумотларни келтирган эди. Олим Париж ва Лондонга борганида, у ерда ўзбек халқининг ноёб қўлёзма обидаларини топишга муяссар бўлган эди. Масалан, Фарангистоннинг миллий кутубхонасида Алишер Навоийнинг Ал-Ҳижроний томонидан кўчирилган икки жилдли қуллийети, арабча-ўзбекча луғат, Бобурнинг аруз ҳақидаги рисоласи сақланади.

Британия осор-атиқалари орасида олтин ва кумушдан ясалган 700 безакли ажойиб зебигардон — Амударё хазинаси намойиш қилинади. Бу ўзбек халқининг узоқ

Ўтмишдаги юксак маънавий маданиятидан дарак беради. Музейда «Бобурнома»нинг жуда камёб қўлёмларидан бири сақланади. Унда 100 дона жуда тиниқ ишланган миниатюра бор.

Шундай қилиб, Қомусимизнинг дастлабки етти жилдини варақлаган кишида бир қадар мамнуният, ички қониқиш туйғуси пайдо бўлади. Улуғдавлатчилик, «оға-параестлик», шовинизм тазйиқи билан тўлиб-тошиб ётган нарсалар эса давр майлларининг чиркинлигидан дарак бериб туради.

МАЙДА ҚУСУРЛАР ВА ИИРИК НУҚСОНЛАР

Замонавий куллиёвий универсал қомус тартиб бериш, чоп этиш ўзбек илмий адабиётида, ноширлик санъати ва матбаачилигида янги иш бўлганлигидан, бу соҳада ҳали бир тўхтама келинмаган масалалар, жумбоқлар кўп. Чалкашликлар ҳам истаганча топилади. Булар китобнинг мақбул сумбати (формати)ни тайинлаш, ташқи ва ички безаклари, хариталар, рангли қистирма суратларни тайёрлашга тааллуқли, санъат, нафосат, харитачилик билан боғлиқ ҳамда алоҳида олинган ҳар бир мақолани ишлашга доир, ҳали қомусий таъмоилларнинг қарор топмаганлиги, баъзан таҳрирнинг қиёмига етмаганлигидан келиб чиқадиган қусурлардан иборат.

Шуниси борки, қомусчиликда хатонинг катта-кичиги бўлмайди. Бу ерда ҳар қандай майда қусур ҳам катта нуқсон деб қабул қилинмоғи, вақтида зудлик билан тузатилмоғи даркор. Сабаб, бир илмий рисола ёки дарсликдаги кам-кўстлар бир неча кишининг ёки бир муаллифнинг хатоси, деб қабул қилинса, қомусда юз берган хато, кам-кўстлар Бош таҳрир ҳайъати, минглаб муаллиф ва муҳаррирлар жамоасининг шаънига йўйилади, эллик минг нусхада чоп этилган китобнинг нуқсони бўлиб қолади.

Муҳими, қомус эътиборли, нуфузли, жамғарма-тадқиқот бўлганлиги туфайли, илмий таърифлар, ҳисоб-китоб ва рақамлар, тимсол, чизма, хариталар ҳамда имлою, иншою, ифшода барча кишилар энг тўғри ҳамда янги маълумотни олиш илинжида, бирон жумбоқни ечишда ишончли манба сифатида унга мурожаат этадилар. Агар ўқувчи бу китобдан зарур маълумот, қано-

атланарли жавоб ололмаса, бу — қомусдан кузатилган мурод ҳосил бўлмади, деган гап.

Қусурда ҳам қусур бор, албатта. Чунончи, биринчи нашр сўзликлари, биринчи жилд андазаси (макети) ва етти том мазмунини ўрис, инглиз, форс, украин, қозок тилларидаги энциклопедиялар билан қиёслаш шуни кўрсатдики, ҳали қомусимиз илмий-таҳририй, тил, услуб ва атамачилик жиҳатларидан янада жиддийроқ ишлашга муҳтож. Мавзулар, халқлар, мамлакатлар ва хўжалик соҳаларига ажратилган ҳажмда, давлат, фан, техника, адабиёт, санъат ва маданият арбобларининг ҳаёти ва фаолиятини ёритишга берилаётган ўринда тарихий ва замонавий воқеаларни ёритиш нисбати йиғма (комплекс) ва таржимаи ҳолга оид мақолаларнинг қолипини тайин этишда, умумбашарий масалаларга бағишланган материал билан маҳаллий аҳамиятга эга бўлган мақолаларга ажратилган жой ҳамда уларни бири-бири билан омухталаштириб бериш борасида чалкашликлар анчагина. Энди иккинчи нашрда бу сингари қусурларнинг такрорланишидан жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Мавзуларни жойлаштириш тартиби хийла мураккаб. Маълумки, оддий луғатларда сўзлар қатъий алифбо ва ички алифбо тартибида берилганидан, керакли сўзларни қидириб топиш ўнғай. Аммо қомусда аҳвол бошқача: бу ерда ҳам луғат мақомига амал қилинса-да, бироқ бунда фақат сўзларгина эмас, балки сўз бирикмалари, бирикмали истилоҳлар, шарқ анъанавий услубига кўра бир неча номлар билан қўшилган ҳолда ёзиладиган лақаб ва тахаллуслар ҳам турнақатор бўлиб келадики, буларни «росмана» алифбо тартибида жойлаштириш ниҳоятда қийин.

Масалан, тарихда ўзини оқлаёлмаган «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» ҳамда физикада «Бутун олам тортишиш қонуни» бор. Буларни қомусхон «б» ҳарфи билан бошланадиган иккинчи жилддан қидиришга ҳақли: дарҳақиқат, 498-бетда ўша мубҳам шиор берилган. Лекин, мазкур Ньютон қонунини «тортишиш» сўзига ҳавола қилинган. Бунинг боиси шуки, тарихчи-муҳаррир хитоб учун жумланинг биринчи — «бутун» сўзини асос қилиб олган, физик-муҳаррир эса етакчи маънони бирикмадаги «тортишиш» сўзига юклаган. Демак, китобхон бу қонун билан иккинчи жилдда эмас, балки ўн биринчи томга бориб танишади.

Киши номларининг ёзилиши ҳақида ўрис тилида шахс номларини ёзиш анча ўнғай: «фамилияси — исми — отасининг номи» йўсинида кетаверади. Бизда ҳам ҳозиргача шу тартибда (тарихан бузиб) ёзиб келинган номлар қийинчилик туғдирмайди. Масалан, «Мажидов Вали Мажидович» ёки «Мавлонова Ханифа Муҳиддиновна». Лекин Абу Али ибн Сино, Али Қушчи Самарқандий, Аҳмад Югнакий, Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий (Жулқунбой) номларини китобда қандай жойлаштирилганда топиш ўнғай бўлади? Бунда нимани асос қилиб олиш керак? Афсуски, ана шу муҳим масалада ягона тамойил ишлаб чиқилмаган.

Ўзбек қомусида Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний каби исмлар куныси билан бошланиб, айнан шундай берилган. Бироқ бошқа олимларнинг номларига келганда тартиб бузилган. Чунончи, биринчи жилднинг 65-бетида «Абу Наср...» деб бошланувчи тўрт олим ҳақида маълумот берилладию, Абу Наср Форобийга гал келганда: «Қ. Форобий Абу Наср» деб кейинги томларга (айни ҳалда «Ф»га) ҳавола қилинади.

Ажаб, шахс номларини ёзишда кўзга яққол ташланадиган бундай субутсизлик қозоқ қомусида ҳам учрайди. Масалан, Абу Наср Форобий (Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлағ Тархоний номида куны асос қилиб олингани ҳолда иккинчи жилдга киритилган бўлса, ўзбекча тартибнинг акси), Абу Райҳон Берунийга келганда «Беруний Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад» деб, олимнинг таҳаллуси асосга олинган. (Бу ҳам ўзбекча тартибнинг тескариси). Жумладан, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор номларини ҳам қозоқ энциклопедиясининг дастлабки икки жилдида кўринмаганига қараганда, «Қодирий» ва «Қаҳҳор» деб берилса керак.

Айрим йирик асарларнинг алоҳида мақола тарзида берилиши жуда ўринли. Етти жилдда қомусхон фаннинг турли-туман соҳаларига доир юзлаб китоблар билан танишади. Лекин баъзан майда, фан ва маданият тарихида айтарли из қолдирмаган рисолалар ҳам алоҳида ёритилгани ҳолда, Ибн Синонинг жаҳон фанида оламшумул аҳамиятга эга бўлган «Ал-қонун фит-тиб» асарига китобдан алоҳида ўрин олмаган. Шунингдек, академик Теша Зоҳиднинг Беруний мукофоти билан тақдирланган уч жилддан иборат «Зоология энциклопедияси» ҳам махсус ёритилмоғи лозим эди.

Қозоқ қомусида Абу Райҳон Берунийнинг «Ал-осор ул боқия анил-қурун ил-холия» номли қомусий асари, унинг қисқача мазмуни қўлёзмалари Лейпциг, Истанбул ва Санкт-Петербург шаҳарларида сақланаётганлиги ҳақида дарак берилса (II, 31), ўзбек қомусида бундай мақола умуман йўқ. Бунинг устига, «Абу Райҳон Беруний» мақоласининг ичида мазкур китобнинг номи бузиб ёзилган, аслида араб тилида ёзилган бир асарнинг номи ҳозирги ёзувимизда нақ тўрт хил бузиб битилган. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, иккинчи нашрда ҳар бир асар аслида қайси тилда ва қай ёзувда дунёга келган бўлса, айнан ўзидай ёзилиб, сўнгра бир хилда тасвирланиши даркор.

Ҳозирги аҳволда асар номларининг ёйилишида чалкашликлар ниҳоятда кўп. Бу, бир тарафдан, ўқувчининг китобдан ўзига керакли маълумотни тез топиб олишини қийинлаштиради, айни пайтда, китобий тамойилга ҳам путур етказилади.

МИСҚОЛЛАБ ТЕЖАБ, БОТМОНЛАБ СОВУРИШ

Қомусда тежамкорликка қатъий риоя қилинмоғи лозим. Бу ерда қоғоз ҳажми, одатдагидек, йўл (матбуот), табоқ (нашриёт) билан эмас, балки зарра-бирлик — белги (дона) билан ўлчанади. Чунончи, муайян жилдининг ҳар саҳифасида, айтайлик, бир донадан белги тежалса, 640 белгидан иборат бутун бир мақолага (масалан, «ксеркс» (6,136) жой очилади. Башарти, бир жилдининг ҳар бетида ўнтадан белги тежалса, бунинг ҳажмига қарийб «Магма», «Магматизм», «Магматик конлар» (6,476) деган умумий ҳажми 6578 белгидан иборат нақ тўртта катта мақола сиғади. Бас, қомусий услубда таъриф ва тавсиф, матал ва ривоят чигал фикрлардан иложи борича узоқлашиб, аниқлик ва ихчамликка интилиш айни муддао. Ана шу мақсадда шартли қисқартмаларга алоҳида эътибор қилинади.

Бироқ ҳозирги мавжуд нашрда гоҳо услубий раволик, соддаликка ва тинчликка путур етказиб бўлса ҳамки қисқартиришга интилиш билан қўлга киритилган тежамкорлик китобнинг икки устунда терилиши натижасида чиппакка чиққан. Бу ўринда қозоқ қомуси билан ўзбек энциклопедиясини солиштириш мумкин. Чунончи, уларда бир хил қолип (формат)даги ($84 \times 108 \frac{1}{16}$) қоғозга ҳарфлар уч устунда терилиб босилган. Олайлик, бир бетда

(2,217)—7500 белги бор. Бир жилдда эса 4 миллион 800 минг белги жойлашган. Бизда ўша қолипдаги бир саҳифа қоғозда (6,558)—5976 белги жо бўлган. Бир жилдда эса 3 миллион 924 минг 640 белги ўрин олган. Бошқача айтганда, қозоқ китобининг ҳар бир жилдига ўзбекча китобдагига қараганда 875 минг 360 белги ортиқ жойлаштирилган. Бизнинг қомусимизда китоб ҳошиясидан қозоқларникига қараганда 3,5 см. жой бўш қолган. Шу тариқа қозоқ қомусига нисбатан ўзбек қомусида 116,5 саҳифа исроф бўлган. Агар китобнинг элик минг нусхада чоп этилгани ҳисобга олинса, биринчи нашрнинг ҳар бир жилдида қозоқларнинг қомусига нисбатан 5 миллион 800 минг саҳифа очиқ қолган!.. Ҳозирги қоғоз танқислиги шароитида бу нима эканини шарҳлашга ҳожат йўқ. Бас, иккинчи нашрда бу сингари исрофгарчиликдан тийилмоқ керакка ўхшайди.

МУСАВВИР — ТАСВИР — ТАСАВВУР

Қомус она табиат ва ижтимоий ҳаётни қамровдор ва ихчам тарзда акс эттиради. Китобни варақлаган ўқувчи ундан фақат ўзига керакли далил, рақам ёхуд бошқа зарурий нарсаларнигина олиб қолмасдан, шу билан бирга, ҳар бир жилдда оқилона жойлаштирилган юзлаб, минглаб турли-туман рангли ва оддий расмлар, миниатюралар, хириталар билан танишиб, қитъалар, ўлкалар, мамлакатлар, шаҳарлар бўйлаб ўзига хос узоқ ва мароқли сафарга чиққандай бўлади.

Тасвир ёритилаётган мавзунинг «қўрғазмали» бўлишига хизмат қилади. Китобхонда муайян воқеа, ҳодиса ёки образ ҳақида равшан тасаввур туғдиради. Истеъдодли рассомларнинг ижоди, улар мансуб бўлган санъат мактаби, ҳар бир мўйқалам соҳиби, ҳайкалтарош, ганчкор, муҳандис-меъморнинг ўзига хос услуби билан таништиради.

Матн ораси ёки китобнинг қатига ўйлаб, маънодор қилиб қўйилган сурат, шакл, чизма, жадвал мақсадни ҳар қандай баёнга қараганда лўнда ва аниқроқ ифодалайди. Муддаони «тилга киритади». Мавзу жонланади, файзиёб ва жозибадор бўлади. Аксинча, ноўрин, туфлаб ёпиштирилган тасвир жой ўғирлайди, холос. Ўқувчининг таъбини хира қилади, уни чалғитади.

Иккинчи жилдда (320) италян рассоми Сандро Боттичеллининг «Венеранинг туғилиши» (1483—84) номли

ажойиб манзарали асари тўла қолипда рангдор қилиб берилган. Бениҳоя бежирим ишланган бу тасвир ўзбек китобхонини Овруро тасвирий санъатининг мўъжизакор намунаси билан таништиради, шунингдек, унинг нафис дидли маданиятини юксалтиришга хизмат қилади. Аввало, ўқувчини Венеранинг кимлиги қизиқтиради. У мазкур сўзни учинчи жилддан (30) қидириб топади. Бироқ қомусхон икки саҳифада бир варакай учта «Венера»ни учратади. Бири — сайёра (самовий жисм), бошқаси ўша сайёрага учирилаётган автоматик станция. Фақат мана бу таърифгина суратга доир маълумот беради: «Венера... дастлаб қадимги Римда баҳор маъбудаси ва боғдорчилик ҳамда поллиз-сабзавотчилик ҳомийси. Кейинчалик қадимги юнон маъбудаси Афродитага таққосланиб, муҳаббат ва гўзаллик маъбудасига айлантирилган». Дарҳақиқат, «Венеранинг туғилиши» асарида баҳор ҳам, мўъжизали боғ ҳам, муҳаббат ва гўзаллик тимсоли ҳам — барчаси муҳайё.

Бундан ташқари, иккинчи жилднинг 391-бетида «Боттичелли Сандро» мақоласидан китобхон юқоридаги тасвирий санъат асарининг тафсилотлари, унинг рассом ижодида тутган ўрнини аниқлайди. Ниҳоят, бешинчи жилддан ўрин олган «Италия» мақоласининг тасвирий санъат қисмидан Урта асрлар классиклари Леонардо да Винчи, Микеланжело, Рафаэл, Тициан ва бошқаларнинг ижодига хос хусусиятлар мисолида замон, рассом ва унинг асарлари ҳақида янада чуқурроқ тасаввурга эга бўлади. Шу тариқа матн-тасвир-воқеа бир-бирини, қомуснинг бир китоби бошқаларининг мазмун-мундарижасини тўлдириб боради...

Биринчи жилдда «Алишер Навоий» мақоласининг ичида «Хамса» ва «Девон»га ишланган 6 рангли миниатюра асосида тайёрланган қистирма сурат, иккинчи китобда «Бобурнома»га чизилган 4 рангли, гоёт гўзал миниатюра, «Бухоро миниатюра мактаби» мақоласининг ичида 5 ажойиб суратдан иборат сидирға рангда чизилган яхлит тасвир — кўҳна санъатимиз тарихига алоқадор сўнмас обидаларгина эмас, балки бугунги замонавий нашрнинг ҳам безаги, кўрки, фаҳри. Гап шундаки, бу миниатюралар қомусимизни кўркамлаштирибгина қолмай, балки ёритилаётган мавзуга ўзгача файз, маъно беради, тарихий шира, кайфият пайдо қилади.

Учинчи жилдда 480-варақнинг икки саҳифасида «Гул нақшлари» мақоласига тайёрланган 6 унсурдан иборат

рангли, нақшинкор тасвир, тўртинчи китобда (72) тўрт саҳифада ишланган «намоён-ислими» ва «ислими» номли гул нақшларини кўрган кўзлар ёнади. Бу расмлар кишининг завқини ва дидини оширади. IV жилднинг 270-бетида «Ёғоч ўймакорлиги» мавзуга чизилган оқ-қора рангдаги эшик, қутича, стол, сандиқ, устунларнинг ўймакор нақшли тасвири ҳам ўқувчини лол этади.

Лекин, умуман олганда, ардоқли қомусимизнинг нашр сифати талабга жавоб берарли эмас. Ҳарфлар қоз юзида раво чикмаган, баъзан хирадан-хира саҳифаларни қоқинмай ўқиш амри маҳол. Шу боисдан, аксарият ҳолларда, рассом томонидан ҳалол тайёрланган ёрқин аслият (оригинал)лар ҳам босмадан ниҳоятда кўримсиз, сепкил босгансимон, «серажин» бўлиб чиққан.

Биринчи жилднинг 248-бетини очаман. «Алишер Навоий» мақоласига «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан икки саҳифа намуна келтирилади. Бу Ҳирот нусхасининг аслини қўлга олган одам ажойиб зарҳал ҳарфлар ва саҳифа ичига, ҳошияларига диққат билан ишланган олтиндек товланиб турувчи нақшларга суқланиб боқади. Қомусда эса бу гўзал саҳифа кул босган чўғдек хира чиққан. 251-бетда Навоий «Хамса»сининг Султонали Машҳадий кўчирган нусхасининг (1492—1493) муқоваси, деб берилган шакли ҳам дафъатан отнинг тақасимикин, деб ўйлайди киши.

Китобхон биринчи жилднинг 27-бетида республика халқ артисти Яйра Абдуллаеванинг 4 расмини кўради. 26-саҳифада эса фанимизнинг фаҳри, буюк маъданшунос (геолог) олим, давлат ва жамоат арбоби, академик Ҳабиб Абдуллонинг 6х9 кўламидаги битта кўримсиз расм-часи берилган, холос. Бу жиҳатдан, айниқса, «Шарқнинг энг улкан ёзувчиси бўлиб қолган» (Мухтор Аваз) билан атоқли адиб Абдулла Қодирийнинг «омади юришган» — унга атиги 3х4 ҳажмли «бошпурт расми» ёпиштирилган.

Биринчи ва иккинчи жилдларда иккита йирик вилоят — Андижон ва Бухоро ҳақида маълумот берилган. Лекин уларга бағишланган саҳифалардаги бир неча сурат ва чизмалар ҳисобга олинмаса, биронта ҳам хушманзара жой — тўқай, шаршара, кўл, воҳа, тоғнинг фусункор салобати тасвирланмаган.

Севимли қомусимиз ҳам бой ўлкамизнинг ўзидек серфайз, бежирим, сержило, дилбар ва саҳий бўлса эди!.. Она-табиат кенг кўламда кун сайин, соат сайин

шафқатсиз бузилганини эндиликда билмаган одам йўқ. Шундай экан, унда-бунда баҳарнав сақланиб қолган мовий кўл, ҳавза, шаршара, чўққи, ўнгир, ғор, кўкаламзор, кўриқ, боғ-бўстонлар келажак авлодларга лоақал қоғоз юзасида, тиниқ рангли тасвирларда омон қолса бўлармиди...

ОЙДИН ЙУЛ

Ҳар бири 100 босма табақдан иборат 15 жилдли Ўзбек қомуси босмадан чиқди. Қомусий нашр ҳақидаги ҳар қандай иккиланишлар, шубҳалар, дудмал фикрлар ортда қолди.

Биринчи нашр интиҳосига етганига ва маълум сабаблар билан кексайиб қолганига ҳам анча бўлди. Халқимиз, давримиз талабига монанд, чинакам илмий баркамол қомуснинг улугвор биносини кўтариш учун кураш янгидан бошланди. Олдинда қилинадиган ишлар сон-сановқисиз. Тарих, адабиёт ва санъат, техника ҳамда фаннинг бошқа кўп соҳалари бўйича тайёрланадиган аслий пухта кичик қомуслар, қомусий, махсус атамачилик ва таржима луғатлари, турли-туман билгичлар — булар ҳаммаси нақд ишлар. Биринчи нашрни тайёрлаш юзасидан орттирилган аччиқ, аммо бениҳоя керакли тажриба шуни кўрсатадики, ишни қатъий режа асосида, узоқ вақт давомида пухта ўйлаб, олдиндан ҳозирлаб, обдон қиёмига етказилмаса, бундай қўламдор ва қамровдор алп ахборот-тадқиқий нашрни уддалаш мушкул. Катта Ўзбек Энциклопедиясининг иккинчи нашрини тайёрлашга аллақачон қаттиқ бел боғлаш лозим эди. Олий китобинослик академиясининг намоёндалари бўлмиш катта маънавият хирмони кўтараётган қадрдон ҳамкасб ноширларга мамнуният ва ҳавас билан дейман:

— Қомусингизга барака!

ИККИНЧИ БУЛИМ

3-Б О Б.

БИЗ УЧ ҚИШИ ЭДИК...

(«Менинг дорилфунунларим» туркумидан)

Бадиа

Ўйлаб қарасам, мен салкам ўттиз йил давомида ўзим хизмат қилаётган мўйсафид, донишманд Тошкент дорил-

фунунидан 12 ёш кичик эканман. Оллоҳга шукр, 66 ёшга кирдим. 29 йил мобайнида узлуксиз ўзим қурган таржима назарияси ва амалиёти кафедрасини бошқариб келмоқдаман. Шунча йил тупроғини ялаганим бу янги тарихий мадраса илму урфон ва мураббийлик олий мактаби, қутлуғ минбаргоҳ (кафедра) менинг сўнги қўналгам бўлиб қолди. «ТошДУ — илмий Ватаним» ватаним дейишга маънавий ҳаққим бор. Ушалган-ушалмаган орзу-армонларим, қанотли, елдимим йигитлик чоғларим, кексалик палласининг гаштларию, изтироблари ила ҳасрат-надоматларим ҳам, бари у билан боғлиқ. Агар кимда-ким университетда мударрислик қилаётган ҳурматли зотлар беғамул беғусса, роҳат-фароғатда дориломон яшайди, деб ўйласа, янглишади. Чунки, ёғ еб, яланғоч ётадиган беташвиш ҳаёт Арши аълода ҳам йўқ. «У ёқларда» ҳам шу гуноҳкор рўйи заминда эканингни ўрасан. «Ғами йўқ — эшак, ишқи йўқ — кесак», дейдилар.

Баъзи бировлар ўз илмий фаолиятини уялмай-нетмай шундай тасвирлайдики, гўё ҳаммаёқ — долақизғалдоқ. Улар ҳар куни университет бағрига гўё нуқул зафар қучиш учун боришар экан. Ё Расули Акрам! Нега биз ёлгон гапга бу қадар ўчмиз, а? Қаердаки кекирдак чўзиб, меъёрсиз мақтов, ҳамду саноларга ортиқ даражада изн берилса, билингки, у ерда шиширилган пуфакдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Ажаб. Шахсан менда булутсиз, чароғон кунлар кам бўлган. Балким ўзим омадсиз бўлгандирман? Йўқ, жилла ундай ҳам эмас. Меҳнат ва омад ҳамма вақт ҳамроҳим бўлиб келди.

1969 йил адоғида журналистика факультетида таржима назарияси кафедраси ташкил этилди. Яримта нуфус (штат) билан кафедра аста-секин кескин ихтилофлар исканжасида ўз қиёфасига эга бўла бошлади. Янги ихтисосликнинг пойига ҳеч ким яшил пойандоз тўшаган эмас. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Чунончи, ҳамма ёқда тор манфаатдорлик майли ҳукмрон, ишчанлик қобилияти, иқтидоридан қатъи назар, одамларга «бу бизники», «бу бизники эмас» деб қараларди. «Биз билан бирга эмасми, демак, бизга ёт» деган расмий доҳиёна қараш ҳамон ҳукмрон эди ўша етмишинчи йилларда.

Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Баайни уч тана ичра бир вужуд. Бўлинмас, парчаланмас ягона қалб. Утда ёнмас, сувда чўкмас саман-

дар. Муштарак онг-шуур ва тафаккур. Ана шу Иттифоқ негизида таржима назарияси минбаргоҳи қад кўтарди. Кейинчалик доцентлар Маърифат Шоиноятова билан Лола Каримова, Бойбўта Дўстқора, қуръоншунос ёш фан доктори, профессор Ҳамидулло Каромат, республика халқ ёзувчиси, профессор Муҳаммад Али, иқтидорли домла Адҳам Эргаш билан Нодира Жўраевалар келиб қўшилишди. Ҳозирги вақтда «ўзбек назарий таржимачилиги», «таржима мактаби» тушунчаларини илмий-адабий жамоатчилик эътироф этгани барчага маълум. Фанлар академиясидан ҳам олдин, Тошкент университетида ташкил қилинган ўша мўъжазгина таржима назарияси кафедрасининг хизмати бу.

Биз эндиликда яқин ўтмишни қанчалик рад этмайлик, ўз даврида жаҳон миқёсида, Америка ва Ғарб доираларида ҳам, «совет таржима мактаби» тўла эътироф қилинган эди. Унинг сафларида А. В. Фёдоров, К. И. Чуковский, И. Кашкин, Е. Г. Эткинд, В. М. Россельс, Ю. Д. Левин, Г. Р. Гачечиладзе, С. Н. Иванов, М. А. Новикова, П. И. Копанев, П. М. Топер, Л. М. Мкртчян, Б. Х. Тоҳирбоев, В. Ҳ. Ғаниев сингари ном қозонган олимлар бор эди. Жаноб Франсуа Пьер Кайёе (Франция) бошлиқ Жаҳон таржимонлари федерацияси (ФИТ) бизга чуқур эътиром билан қаради. Бугун дардли бир ифтихор туйғуси ила айта оламиз. Ўз сафларида Жуманиёз Шарифий, Масъуд Расулий, Гулнора Ғафур қизи, марҳум Юсуф Пўлат, Нажмиддин Комил, Комилжон Жўра, Ҳамидулло Каромат, Неъматулло Отажон, Муҳаммад Али, Анвар Ҳожиаҳмад, Ҳамиджон Ҳамидов, Нинель Владимирова, Тилак Жўра ва бошқа ўнлаб таржимашунос олимларни бирлаштирган ўзбек назарий таржимачилиги собиқ Иттифоқдаги бақувват илмий жамоа ҳисобланарди. Аммо бу саксонинчи-тўқсонинчи йилларга келиб содир бўлади. Етмишинчи йилларда эса ҳали биз «илмий гражданлик ҳуқуқи» учун курашиб, тетапоя қилиб юрардик.

Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Кафедра бахтимиз ва кулфатимиз, қирчиллама навқиронлик, балогат ва сипо кексалик мавсумларимиз кечган катта хонадонга айланди. Биргина ўзимизга маълум: қанчадан-қанча қувонч ва кўз ёшлари тўкилди. Тушқунликка берилган онлар ҳам бўлди. Кўп орзу-армонларимиз сувга оқиб кетди... Ҳаёт дейдилар

буни. Ҳаёт эса ўшанда рўдапо турғунлик йилларининг ҳаёти эди. Турғунлик... На бир бадбахтликким, кимларнингдир сўқир кўзларига ҳали-ҳанузгача бу — сулув ва саодатманд «олтин давр» бўлиб жилваланади. Анойи қоринбойлардан неча марталаб эшитганим бор:

— Эссиз, ёнгинамизда коммунизм бўлиб ўтиб кетган экану, сезмай қолган эканмиз, қадрига етмабмиз... — деган гапларни. — Ароқ унча пул, колбаса бунча пул. Музқаймоқ демайсизми. Сув текин-а!

Қорин фалсафаси. Маънавий чириш. Иймонсизлик, Гунгалак вазнсиз ҳолат. Ялпи эгасизлик: гўё ҳамма нарса — сеники ва ҳеч нарса — сеники эмас деган психология. Тўмтоқ улуғдавлатчилик иддаолари. Дунё инқилобига даъват. Қуролли кўзғолон. «Сен ўлдирма-санг, сени ўлдирадилар» деб чўчитишлар. Майда миллатларни назар-писанд қилмаслик. Шахс эркинлигини топташ. Пардаланган ирқчилик. Зўр келганда, соғлом фикрловчиларни ҳатто жиннихоналарга тиқишлар. Сохта интернационализм тегирмонида муқаддас миллий қадриятларнинг гардини чиқазиб юбориш. Миллатларни ялпи руслаштиришга ружу. Биқик, мутакаббир маҳаллийчилик маразлари... Булар-чи, ширинтомоқ колбасахўрлар, ароқнўшлар, музқаймоқ «шинавандалари»! Кимларгадир бу жон озиғи эди. Мана шу носоғлом майлларнинг барчаси қоришиқ ҳолда олий мактаб сатҳида ўз «ёрқин» ифодасини топиб, болалаб ётарди. Бир қадар соф илмий баҳс, ақл тақозо этадиган ҳақиқатлар, табиий қонуният, аксиома ва формулалардан ташқари, бояғи аксилинсоний ҳамда ғайришуурий ўзига хос космополитик қизил ғояларни ёш авлоднинг қон-қонига сингдиришарди. Гўё бугун-эрта АҚШ империализми-қулайди-да, бутун дунёда алвон тонг отади. Тонг яқин, тонг яқин... Шу зайлда «бизга» фикрловчи, қорин бўшлиғидан эмас, мия ва қалб минбаридан туриб сўзлайдиган онгли, ватанпарвар мутахассислар, етук маърифатли кучлар эмас, балки илдизигача чириб битган, абадийликка даъвогар салтанат учун «лаббайкор», журъатсиз, мутеъ ғуломлар керак эди. Манқурт аталмиш бутун бир қавм пайдо бўлди. Алал-оқибат, ишлаб чиқаришда, заводда, далада, мактабда васиқали муҳандислар, агрономлар, дўхтирлар, муаллиму мураббийлар ҳаддан ташқари кўпайиб, ишбилармон, ташаббускор, билағон тадбиркор ёшлар сийраклашиб камайиб кетди. Балким ўнга бир нисбатда топилса топиларди, топилмаса йўқ.

Олий мактабни чуқур инқироздан олиб чиқиш ҳаёт тақозосига айланди. Ким олиб чиқади? Ким бўларди, жонажон партия-да. ЦК олиб чиқади. Дарҳақиқат, етмишинчи йилларнинг ўрталарига келиб, КПСС Марказқўми билан мамлакат Вазирлар Кенгаши ҳамда Ўзбекистон Марказқўми билан республика ҳукумати олий таълим ишини ўнглаш хусусида кетма-кет ҳар хил фармони олийшонлар, қарор, буйруқлар чиқазишди. Қанча рағбат, қанча эҳтирос! Билган билади, билмаган билмайди. Халқ ўйлагандики, олий мактаб соҳасида салкам инқилобий буюк бурилишлар юз берди деб. Э қаёқда.. Ҳаммаси гаплигича қолди. Сим-сим!

Эсизки миллионлаб ишонувчилар қаторида мен ҳам бор эдим. Етмиш тўртинчи йилда журналистика факультетида энг зарур ва долзарб қомусчилик, луғатчилик, таржимачилик, таҳрир ва нашриёт ишларини яхшилаш юзасидан бир қанча режа, дастур, ўқув-методика қўлланмалари тайёрлаб, 100 бетлик каттагина китоб ҳолида чоп эттирдим. Кафедра учун қанча нуфус, маблағ, қўғоз, китоблар кераклигини номма-ном кўрсатдим. Бояги дастурнинг бир нусхасини проректор Шоислом Шомуҳаммаднинг қўлларига бердим. У ишимни саҳифама-саҳифа қараб чиқди-да, менга... оғир ҳамдардлик билдирди.

— Оббо Ғайбуллохон-ей! — деди у ним табассум билан ачиниш оҳангида. — Шунча вақт сарфлаб бу китобни ёзибсиз-а. Бундақа нарсаларга жон койитиб юрманг. Бунинг ўрнига бирон мақола, шеър ёки таржима қилсангиз бўларди. Ушандан фойда. Баланд даргоҳлардан юборилган манови қарорлар навбатдаги мавсумий гаплар. Бари ёлғон. Уқув планлари догмасининг бирон ҳарфини ҳам ўзгартириб бўлмайди. Масковнинг раъйдан ташқари. Уларда таржима таҳсили назарда тутилмаган. Бас, Сизнинг қилаётган ишларингизни ғайриқонуний деса ҳам бўлади.

Жон-поним чиқиб кетди.

— Шоислом ака, — дедим зарда билан. — Шу гапларни бошқа биров айтганда хафа бўлмасдим. Аммо Сиздан умид шуми? Ахир, Сиз фақат маъмурият бандаси, бюрократ эмас, туппа-тузук шоир, адиб, ноширсиз. Таржиманинг нонини еб келаяпсиз-ку. Уртада туз бор, ахир. Ҳеч бўлмаса Умар Хайёмнинг арвоҳидан кўрқинг. Анов куни катта илмий анжуманда бадий таржима ҳақида ярим соат яйраб гапирдингиз. Табар-

рук оғзингиздан дур-гавҳарлар ёғилди. Таржима таҳсили ҳақида сайрадингиз. Энди бўлса... Сизнинг ўрнингизда худди Сизга бутунлай бегона одам ўтиргандай.

Биз бутунлай бошқа-бошқа тилда гаплашаётган эдик. Қабулдан-қабулгача ишлайдиган одам билан ўз ҳоҳасининг «жинниси», шафқатсиз реалист ҳудудсиз фантазияга ғарқ, ишонувчан ҳавойи некбин дучлашиб турганди. Орадан йиллар ўтиб, афсуски, иқроор бўлдим. Ҳа, ёлғончи дунё ичра яна бир буқаламун, риёкор оламда яшаётган эканмиз. Хув ўшанда мен қанчалик оғринмайин, Шоислом Шомуҳаммад аччиқ ҳақиқатни айтган экан. У кўрдик, менга гап уқдиришнинг фойдаси йўқ, телефон гўшагини кўтарди-да. Ленинградга (Санкт-Петербургда) кўнғироқ қилди. Қизи билан эзмаланиб узоқ гаплашди. Мен секин хонадан сирғалиб чиқиб кетдим...

Етмишинчи йилларда «бутун фронт бўйлаб» бизга қарши ҳужум бошланди. Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Айбимиз шу эдики, кичик бир кафедра доирасида собиқ Марказ томонидан темир қонун тарзида белгиланган мавжуд ўқув режаларини тафтиш этган бўлиб, янги ихтисосликка соат ажратишга уриниб кўрдик. Бизга майдон керак эди. Иш ҳажмини қиттак бўлса-да, республиканинг илмий ва маданий иқлимга мослаштиришга журъат этган эдик. Чунки ҳаёт ўз ҳолича, олий мактаб ўз ҳолича — ҳар бири ўз йўлидан борар, бири-бирининг ҳолидан мутлақо беҳабар эди. Билмабмизки, биз ўт билан ўйнашаётган эканмиз. Наинки Масков жанобларининг инон-ихтиёрига қарши «қўл кўтарсак»? Эви билан-да!

Қарабсизки, маъмурият, айрим фирқа фаолларини гиж-гижлаб, бизнинг кафедранинг қувғин қилишга уринди. Узимизни «сиёсий ҳушёрлик етишмайдиган» хатарнок унсурлар, деб эълон қилди. Бунинг учун далил ва фатво ҳам топилгандай бўлди. Тасодиф десамми, омад десамми: ҳар учаламиз ҳам фирқасиз бўлиб чиқдик. «Аполитичний» (ғайри фирқавий) одамлар эканмиз. Ишлар жуда ёмон тус ола бошлади. Бинобарин, гўё сиёсий ҳушёрлик ошиб-тошиб ётган кимсаларнинг бизга сиёсий ҳушёрлик етишмаслигини писанда қилгани «лашлушингни йиғиштиравер» деган сўз эди. Фитна оқибатида «персона нон грата» (номатлуб шахс)ларга айланиб қолдик.

Мен ўз иним ва меҳрибон фарзанд янглиғ, бир умр-

га садоқатли шогирду маслакдош бўлиб қолган икки охунд ҳам мударрис Нажмиддин Комил билан худораҳмати Тилак Жўрадан тоабад розиман, миннатдорман. Улар қиёмат қойим кунларда ҳам мени ёлғиз ташлаб кетмади.

Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Таржимашунослик кафедрасининг ўқ пояси — мен. Унг биқинимда — Нажмиддин афанди, чап биқинимизда — ардоқли шоир Тилак. Биз худди Дон-Кихотлар сингари, ўта хаёлпарастлик билан, илмий бидъат ва қизил хурофотга таянган, миллий қадриятларимиз ва манфаатларимизга терс йўналишда чархпалак бўлиб айланаётган даҳшатли шамол тегирмони — таълим-таҳсил фундаментализмига қарши курашга отланган эдик. Кучлар нисбати ҳеч қандай қиёсга келмасди. Ўз байроғи, тўғроси, мадҳияси ва конституциясига, ўз Шўровий ҳукуматию, Компартиявий Марказқўмига эга бўлган «тенглар ичра тенг» Ўзбекистон Республикасининг нўхта-жилови ўзида эмасди. 36 та олий мактабнинг ўқув режалари Масковнинг измида бўларди, Ақидапарастлик ҳаддидан ошган. Номига Тошкент университети Самарқанд университети, Нукус университети бўлгани билан, уларда мутлақо мустақиллик аломати йўқ эди ҳисоб. Гуманитария соҳасида ўқув соатларининг 90 фоизи собиқ Марказнинг шовинистик иддаоларини ифода этарди. Миллий-маҳаллий мавзуларга нари борганда 8—10 фонз жой ажратиларди, холос. Бу ўзига хос бўшлиқ (вакуум) бўлиб, уни ҳам, аксарият, пучак нарсалар билан банд этишга ҳаракат қилишарди.

Мавжуд барча фалокатларнинг устига-устига, таржима санъати ва илми собиқ мамлакат олий таълимида «атторнинг қутисида» ҳам жой йўқ эди. Қиёси йўқ кафедра. Уни биз, аслида, бўш-тақир жойда яратгандик. Бутун собиқ СССРда бунақа кафедра бўлмаган ўша даврда. Шунинг учун ҳам биз бамисоли қонунсиз туғилган ўғай соҳа кишиларига айланиб қолгандик. Совет олий мактаби эса ҳар қандай янгиликдан ўлгудай қўрқарди. Айниқса, агар бирон янгилик чекка ўлкаларда туғилган бўлса. Шу зайлда, то юртимиз бошида Мустақиллик байроғи кўтарилган кунга қадар, йигирма йил давомида муттасил ҳар куни, ҳар соатда тугатилиш хавфи остида яшадик. Агар шундай ҳаётни «яшаш» деб бўлса.

Ҳаётнинг нима эканини ўлимга маҳкум этилган кишидан кўра чуқурроқ ҳис этадиган хилқат бўлмаса ке-

рак. Ватан қадрини ватанидан мосуво бўлган муҳожирдан сўранг. Ҳайратдан жунбушга келаман баъзан. Масалан, ҳозир мен бундай зарб ва таъқибни кўтара олмасам керак. Ёшликнинг яғрини кенг, метиндай мустақкам бўлади. Бунинг устига, икки саҳобам — Нажмиддинжон билан Тилакжон ва бошқалар мени ўз инсоний меҳр-оқибатлари билан қуршаб олдилар. Одамнинг боши — Оллоҳнинг тоши, дейдилар. Бу бош нималарни кўрмаган! Тирик жон борки, ўзини унутилган, ёлғиз, ташландиқ ҳис этган чоғидан бошлаб ич-ичидан зил кетади. Тирик мурдага айланиб қолади. Ғоя учун кураш бизни синдирмади. Аксинча, тоблади, чиниқтирди. Алал-оқибат, бир-вақтлар бировларнинг кўзига чўпи бўлиб суқилган янги таржимачилик ихтисоси бугунги кунга келиб бутун республика олий мактаблари бўйлаб кенг ёйилмоқда... Ҳозир 15 дорилфунун ҳамда кўпчилик олий ўқув юртларида бирин-кетин, бодраб таржима кафедралари, бўлимлари, ижодий лабораториялар, ҳатто махсус таржима факультетлари очилмоқда. Марказда ва ҳамма жойларда, аксарият, менинг шогирдларим хизмат қилаётир. Шукроналик бажо келтираман. Юзим ёруғ бўлди. Бадастирман. Жумҳуриятнинг барча ҳудудларини ўз шогирдларим билан қамраб олдим. Қаёққа қўлимни узатсам етиб турибди. Термиздан — Ангренага, Бухородан — Андижонга, Тошкентдан — Навоийга, Буюғи — Самарқанд, Жиззах, Сирдарё, Наманган, Фарғона... — ҳаммаёқда менинг «қўлим» бор: шогирдларим — фан докторлари, профессорлар, декан, кафедра мудири, доцент бўлиб хизмат қилишмоқда. Уларнинг сони 60 дан ортиб кетган.

Ички ва ташқи муҳолифлар томонидан қанчалик таъқибга учраганимиз сайин, шунча кўп изланардик. Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра матбуот, радио ва ойнаи жаҳон саҳнида чиқишлар қилардик. Учрашувлар ўтказардик. Жуда кенг миқёсларда илмий анжуманлар ташкил этардик. Маърузалар ўқирдик. Илмий китоблар ёзардик. Таржима баҳсида ҳар хил дастур, тўплам, тавсияномалар ишлаб чиқардик ва чоп эттирардик. Ҳеч муболағасиз, бутун факультет бир тараф, биз бир тараф эдик. Кафедрамиз кейинчалик, бирин-кетин АҚШ, собиқ Югославия, Туркия, Араб давлатлари, Германия, Ҳиндистон, Афғонистон, Булғория, Франция, Русия, Озарбайжон, Арманистон, Тожикистон, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи

мамдактларнинг олимлари билан илмий ҳамкорлик ишларини яхши йўлга қўйди. Домлаларимиз йил сайин Америка университетларида хизмат қилиб, тажриба алмашиб қайтадилар.

Таржима фаолиятига бу қадар катта эҳтиёж туғилаётганига сабаб нима? Маълумки, ҳар бир миллат кишиларини, жамият аъзоларини бир-бири билан зич боғлаб турувчи восита бу тил. Турли-туман тилларда сўзлашувчи миллиардлаб кишилар фақат тилмочлик, таржима орқали ўзаро алоқа боғлайдилар. Бир маданий қирғоқ бошқа бир маданий соҳилга лангар ташлайди. Узини ўзи таржима мўъжизасидан маҳрум этган халқ, Робинзон Крузо сингари яккаланиб, жаҳон ҳамжамиятидан ажралиб, ёлғизланиб қолади. Узини маҳдудликка маҳкум этади. Умумжаҳон фани, техникаси, маданияти неъматларидан маҳрум этади. Тил билгичлик, таржима маданиятини қанчалик юксалтира олганига қараб, ҳар бир давлатнинг қудрати, истиқболи ва имкониятларига баҳо бериш мумкин. Уйлайманки, бугун ўзбек халқи уч мингдан зиёд тилда сўзлашаётган башарият билан жонли мулоқотга киришишга интилаётган, бунга мутаносиб бир тарзда кўпжилди, кўпмиллатли дунё халқлари ҳам ўзбеклар билан яқиндан танишишга ҳаракат қилаётган экан, маданий ҳаётимизда она тили билан баробар, хорижий тилларни ўрганиш, ўзаро таржимачилик ҳаракати тобора кенгайиб, чуқурлашиб бораверади... Бу жараёни тўхтатадиган куч йўқ.

Журналистика факультетида жуда озчиликни ташкил этардик. Лекин биз ожиз эмас, куч биз томонда эди. Аввало, ягона ёруғ мақсад йўлида сидқан, фикран ва қалбан уюшган икки кишини енгил қийин. Биз бўлсак уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Бундан ташқари, айтарли бутун бир уюшган халқ биз томонда эди. Бу — студентлар. Елкамиз узра юзлаб талабаларнинг нафаси сезилиб турарди. Улар қизил мутаассиб маъмурияти билан кафедра ўртасидаги қудратли жонли девор эди. Ешлар тўда-тўда бўлиб бизга эргашарди. Сабаби, қотиб қолган айрим сиёсий қироатхон домлалар ўз билим ва маҳоратлари билан илмга чанқоқ шогирдларни ром этиш ўрнига, уларни имтиҳондан йиқитиш, стипендиядан қолдириш, ҳатто ўқишдан бадарға қилиш билан пўписа қилишарди. Сийқаси чиққан ашаддий мутаассибона, китобий, ғовак, пуч гаплари билан ҳамманинг энсасини қотириб юборган эдилар.

Студент халқи жуда нозик, зийрак ва қув бўлади. Сен балким баланд мартабали домла, эҳтимол, таниқли фан арбоби, профессор, академик ёки давлат мукофоти лауреатидирсан. Тингловчиға бунинг уч пуллик аҳамияти йўқ. Илмий даражаю унвонлар, сийлов-бийловлар — сеники. Унга нима! Сабоқ сари йўл олар экансан, яхшиси, орден-нишон, даража-унвонларингни уйингга қўйиб бор. Агар Афлотуни замон бўлиб, етти қават осмонни кафтингда кўтариб турганинда ҳам, билмаганинг-ку ўзингни, билган нарсангни ҳам ўз тингловчиларингга таъсирчан, жонли бир тилда яйраб сўзлаб беролмасанг, яхшиси домлачилиқни тарк эт, обрўйинг сув бўлиб кетмай туриб. Сенда забон бўлмаса, жиндай «артистлик» қила олмасанг, ўзингни хор қилма: дархона остонасини ҳатлаб ўтма. Талабалар шафқатсиз бўлади. Соҳасини билмаган, такаббур, бўш-баёв домлани уларнинг жини суймайди. Ярим ёлғон, ярим чин гаплар, айниқса, партиявий руҳ билан суғорилган сохта оҳанглар уларни ич-ичидан портлатиб юборади.

...Гарчи нохуш бўлса ҳам, бир воқеани айтиб берайин. Масков университетига партиявий-шўровий журналистика тарихидан докторлик диссертациясини ёқлаб келган, бизда кафедра мудири бўлиб хизмат қилаётган бир домла бор эди. У киши бир нечта қалин илмий китоблар, дарсликлар муаллифи бўлса ҳам, ниҳоятда мирзақуруқ бир шахс эдилар. Бир куни ўша ортодокс-мутаассиб профессор навбатдаги дарсга фўдайиб келаётганида, остонада студентлар уни тўхтатиб қўйишган:

— Домла, биз Сиздан роса зерикдик. Китобингизни минбар устига очиб қўясиз-да, бизга саҳифама-саҳифа ҳижжалаб, эзиб ёздирасиз...

— Ие, мен бировларнинг асаридан эмас, ўз китобимдан диктовка қилаяпман-ку, бўталарим!— деган содда домласи тушмагур.

— Қандай фарқи бор? Мана, ўша китобингиз ҳар биримизнинг қўлимизда турибди. Ўзимиз уйда ўқиб оламиз, агар керак бўлса.

Шўрлик профессор ўзини йўқотиб қўйган.

— Йўғ-ей, йўғ-ей, ўзинглар ўқиб олганинглар бошқа, мен айтиб ёздирганим бир бошқа, ахир!

Шундан сўнг ихтилоф янада жиддийлашган.

— Хуллас, бугундан эътиборан биз Сизни кўришни йстамаймиз. Сизни кўрсак уйқумиз келади. Тўйдик!

Қараса, иш чатоқ. Профессор тамом довдираб қолиб, қарши ҳужумга ўтган.

— Уртоқ студентлар, тушунинглар мени. Ўзим ногирон одамман. Отамиз фирқа додхоҳларидан бўлган. Окамиз Фалон Секада Фалончи котиб. Мен фан доктори, профессор, кафедра мудириман. Қирқ йилдан буён жонажон Коммунистик партия аъзосиман. Взносларни вақтида тўлаб кѐламан. Ўзимиз етти пуштимизгача батрак бўлиб ўтганмиз. Биламан, сен зумрашаларни анови ноинсоф Очил Тоға йўлдан ураяпти. Устинглардан шикоят қиламан!..

Талаба билан ўчакишдингми, худо урди деявер. Янаги сафар домла дарсга кираётганда, улар гурр этиб ўринларидан туриб, хонани тарк эта бошлашган. Ана шунда у, ниҳоят, аҳволи буткул ночор экани, ҳатто даҳшатли «Сека» ҳам қутқазиб қола олмаслигини тушуниб етган ва бояги «зумрашаларга» ялиниб-ѐлворишга тушган:

— Студент укалар, деканатга кириб айтсам, ўзингларга ёмон бўлади. Бор-йўғи 16 соат дарсимиз қолди. Қандай бўлмасин, тишни-тишга қўйиб чиданглар энди. Участникман. Ночорман. Ўзингларни менинг ўрнимга қўйиб кўринглар. Бола-чақа бор менда ҳам. Жўжабирдай жонман. Уларни боқишим керак. Бир кило гўшт Фалон сўм! Мояна олмасам қандоқ бўлади!..

Ешларнинг кўнгли юмшабди бу гал.

— Майли, биз розимиз, — дебди улар. — Дарсларни тўлиқ ўтдим деб йўқлама-дафтарни тўлдириб бораверинг. Маошни олаверинг. Сир сирлигича қолади. Аммо дарсга қадамингизни босмайсиз. Барибир Сизни тингламаймиз. Кўнглингиз тусамаган овқатни емайсиз-ку ўзингиз ҳам.

— Қандоқ бўларкин, а, укажонлар? Анови нобакор Очил Тоға билиб қолса худо уради!

Ана шундай ҳангомалар...

Етмишинчи йилларнинг бошларида учаламиз ҳам — мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра домлачиликда ҳали янги, тажрибасиз эдик. Бироқ, не ажабким, студентлар бизни илиқ қабул қилди. Нечук? Билмадим. Ўша давр ешларицинг кўпчилиги ҳозир таниқли ижодкор ва илмий ходимлар. Уларнинг айримлари халқаро ва республика мукофотларининг совриндори. Муҳаррир, ношир, ёзувчи, шоир ва мутаржимлар кўп. Фан номзоди ва доцентлар, докторчилик илмий даражасини хатм

қилиш арафасида турганлар бор. Давлат маҳкамалари, девонхоналарда турли лавозимларда хизмат қилаётганлар ҳам анча. Ҳозир гоҳида ўйлаб қоламан: нима сабабдан ўша қув, ўжар студентлар биз ёш муаллимларга хайрихоҳ бўлишган экан? Менимча, бунинг бир қанча сабаблари бор.

Биз табиатан ҳар хил одамлар эдик. Раҳматли Тилак ниҳоятда «тезкор», яъни нуқта-вергүлсиз тез гапирар, оташин шоир эди. Унинг гапларини ҳадеганда илғаб олиш қийин. Лекин ёшлар уни тушунар ва жон қулоғи билан тинглашарди. Мавлоно Нажмиддин бунинг акси: жуда камгап. Кун бўйи чурқ этмай юриши ҳам ҳечгапмас. Лекин дарсхонага кирди дегунча, булбулгўё бўлиб кетади. Мен бўлсам эҳтиросга бериламан. Лов этиб ёнаман. Бу билан ўз тингловчиларимни ҳам «ёндиришга» ҳаракат қиламан. Гоҳо уларнинг қитиқ-парига тегаман, баҳсга чорлайман. Биламан, бу уларга ёқади. Ҳар гал тингловчиларни мавзу иқлимга олиб кира билмоқ керак. Қолгани ўз маромида кетаверади... Умуман, дарс хусусида ҳеч ким катта кетолмайди. Сабоқ жудаям ўзига хос жараён. Бирда чиқади. Дилинг ёришиб кетади. Қувонганингдан, «қандай?» деб сўрайсан талабалардан. «Яхши!» деб чувиллайди улар. Бирда чиқмай ҳам қолади. Хомуш тортасан. Тахта-ўқлогингни йиғиштириб секин жўнаб қоласан. Аммо янаги гал ҳиссасини чиқазишинг керак. Бу кишининг билимидан ҳам кўра, кўпроқ руҳий ҳолатига боғлиқ. Яхши дарс ўтишининг қатъий қонунини йўқ.

Алмисоқдан қолган кўҳна гапларни такрор-такрор эшитавериб, қулоқлари том битган студентлар учун тил ва таржима санъати сирлари, фавқулодда бой таржима тарихимизнинг ёрқин саҳифалари, таҳрир кўринишлари, услубий маҳорат, мақол ва ҳикматлар талқини, сўзмаъно-образ силсиласи, тарихий зуллисонаёнлик ва замонавий билингвизм, Садриддин Айний ва Чингиз Айтматовнинг ўз-ўзини таржима қилиш тажрибаси, «Ҳамлет» таржималарининг ҳайратангиз сабоқлари мавзуларидаги баҳслар ёшлар учун интиҳойи янгилик, бинобарин, айни муддао эди. Булар бари мавҳум, мубҳам гап эмас, балки бус-бутун ижод ва фикр-фикр илм эканлигини улар илғаб олишган.

Мухолифларимиз шафқатсиз эди. Доимий назорат ва кузатув остида бўлардик. Қизиқ: киши қанчалик ҳужумга дучор бўлса, ўзини шунчалик ҳимоя қилади.

Кўпчилик бақувват ижодкор ёшларнинг бизга эргашгани жонимизга ора кирди. Худди шу нарса бошқаларнинг гашини ҳам келтирди. Барибир, наздимда, кафедранинг обрў-эътибори кун сайин эмас, соат сайин ортиб борарди...

Тилак Жўра шеърият баҳсида, сарбаст таржима-сида таржимон маҳорати, Владимир Маяковский ва Нозим Ҳикмат, Нозим Ҳикмат ва Мақсуд Шайхзода, ҳозирги турк шеъриятдан таржималар, бадий таржима ва адабий таъсир, аруз ва эркин шеър мавзуларида жўшиб дарс берарди. У 1986 йилга келиб, «Нозим Ҳикмат ва ўзбек шеърияти» мавзуидаги номзодлик диссертациясини мароқ билан ҳимоя қилди. Едимда, ҳайҳотдай зал шоирларга тўлиб кетганди. Радий Фиш домла-нини ўзи Масковдан келиб оponentлик қилди. Тилак-жоннинг ҳимояси катта шеърият байрамига, мушоирага айланиб кетди. Унинг «Нозим Ҳикмат издошлари», «Нозим Ҳикмат ва Ўзбекистон», «Ҳозирги турк шеърияти», оташин турк шоирининг «Инсон манзаралари» асарига ёзилган «Аср овози», «Нозим Ҳикмат ва ўзбек шеърияти» деган ўнлаб мақолалари ҳеч қачон ўз тароватини йўқотмайди. Агар «қуйлаб туриб дарс бериш» мумкин бўлса ва бу гап рост бўлса, бу ўша бизнинг Тилагимиз эди. Ҳар гал унинг далиллари рад этиб бўлмас даражада «ўжар», таъсирчан, аниқ бўларди.

Отлилар отилар; қизил отлилар,
Отлари шамол қанотлилар.
Отлари шамол қанот!..
Отлари шамол...
Отлари...
От...

Уқувчининг кўз ўнгида Нозимнинг отлиқ суворийла-ри гавдаланибгина қолмайди, балки ўзининг шиддатли ҳаракати билан намоён бўлади. Шундоқ кўриниб туриб-ди: туёғидан ўт чақнаган тулпорлар дупури авжга ми-ниб, улар бир зумда ёнгинангдан ўтиб кетди. Кўздан йўқолди... Баайни отлару суворийлар билан баробар шеър ҳам ҳаракатга келади.

Қуёш ботар эди маънос ва ҳорғин
Болтиқ денгизининг нариги чеккасида.
У кўп заҳмат чекканди,

Экканди,
Тикканди,
Йўлларни ёритганди,
Қорларни эритганди.
Кун бўйлаб.

Бу — Мақсуд Шайхзода («Қуёш билан Ой»). Тамомила ўзга бир ҳолат. Нозим Ҳикматга монандлик шундаки, таъбир жоиз бўлса, ҳаракатнинг ўзи ҳаракатга келтирилган, тасвирланган. Воқеалар жонсиз сувратга туширилмайди, балки жараён кўриниб туради, яшайди. Бу ерда шиддат йўқ, кўламдорлик балқиб туради.

Тилакжоннинг ёш шогирдлари ҳар гал унинг қиёфасида доно доцент ва таржимашунос олим билан бирга, эҳтиросли шоир билан ҳам учрашар эдилар. Факультет ва кафедрага, дарсхонага кириб келиши билан ҳаммаёқ нечукдир бирдан ёришиб кетарди. Нурли инсон эди худораҳмати. Оддий студентдан тортиб мураббий ва мударрисларгача уни ҳамма кутаётганлиги маълум бўлиб қоларди. Унинг сабоқлари, суҳбатлари, шеърлари, машқлари, таржималари ва маърузалари ҳеч қачон расмий қирқ беш дақиқа билан якун топмас, балки дарсдан кейин ҳам узоқ давом этарди. Тилакнинг ўзи ҳам турғун эмас, ҳаракатдаги ижодкор эди... Тасаввур қилинганки, у ҳар гал сабоқ пайтида қаламқаш ёшларнинг уйғоқ қалбига ва онг-шуурига, яхши маънода! секин портловчи бомба ташлаб кетарди. Қачон қараманг, уни бир тўда тиниб-тинчимас, сершовқин йигит-қизлар қуршовида кўрардингиз. Шогирдлари у билан хушнуд ва бахтиёр эдилар. Бағри бутун эди уларнинг шоир билан. Хоҳ йўлакда, кўчада, кафедрада бўлсин, ҳатто ўз хонадонида ҳам унинг ёлғизланиб қолганини, ўзи билан ўзи бўлиб, ўй суриб ўтирганини сира кўрмаганман. Бисотидаги энг қимматли жавҳар — вақтини ва азиз умрини ёшларга тикди. У билан сўнги учрашувимда ҳам (кошкийди билсайдим бу сўнги дийдор кўришув эканини!) ўзи бир ҳолатда, елкасидан нафас олиб турибдию, таланти ёш шоир ва шоиралардан ҳайратланиб сўзлади. Қалбан уйғоқ, дарёдай тошқин ижодкорларнинг ажойиб бир авлоди эшик қоқмоқда, деганди у. Қоғоз тақчиллиги, нашриётларнинг ўтириб қолганидан куйманиб, истеъдодли ёшларнинг ижоди сўниб кетишидан хавотирланиб, ачиниб гапирди. Уша топда шоиримиз ниҳоятда озурда эди.

Кафедрани мен унингсиз сира тасаввур эта олмасдим. Ҳақиқатдан ҳам ўзи шундай эди. Назаримда, истаган бир кишини алмаштира бўларди. Аммо уни эмас. Менимча, ҳеч ким мени унингчалик тушунган эмас, ҳеч ким унингчалик ардоқлаган ва асраган ҳам эмас. Унинг вафоти қалбимни ўртаб юборди. Тилакнинг профессор Нажмиддин Комилга меҳр-садоқати ҳам бундан кам эмасди. Нажмиддин охунд билан менинг оғушимизда эканидан доим кайфи чоғ эди. Мулла Нажмиддин ҳақ гапни айтади: мен ҳеч қачон Тилакжоннинг раъйини қайтарган эмасман. Биз учун у чўққиларини забт этиб бўлмас даражада юксак бир Қоя эди. У умр бўйи мендан «йўқ» деган сўзни эшитмаган. Кимларнидир иш устида қойган бўлсам қойгандирман, лекин уни эмас. Дунё остин-устин бўлиб кетганда ҳам, у мудом мен учун устун эди!

Э, бевафо, нотанти дунё... Тилак менинг тўғримда катта бир китоб ёзишни дилига тугиб юрарди. Аҳён-аҳёнда, кайфи чоғ вақтларида, оғзидан гуллаб қўярди. Водариг! Энди мен ўзим ҳали тупроғи совимаган шогирдим ҳақида хотира сўзлаб ўтираман. Бир келдию, бир кетди. У интиҳосиз, битмас-туганмас афсонавий бир тушдай, сўнмас яшиндай яшаб ўтди. Ундан ўз оиласига, болаларига, дўстларига, ватандошлари, қишлоқ аҳлига, халқига нима қолди? Сеҳрли калом, масиҳий илиқ нафас, булоқ сувидай тиниқ орзулар, шарақлаган кулги, инсон зотига сўнмас муҳаббат ва бир олам эзгу дала чечаклари... Шoirнинг бутун бисоти мана шулар... Ишонгнинг ҳам келмайди кишининг. Тилак Жўранинг ўзи чексиз севган бу ёруғ жаҳонда энди йўқлигига, токи тирикман, ҳеч қачон кўниколмасам керак.

Гарчи уч киши эдик биз. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра. Кафедранинг зил-замбил юки менинг гарданимда турарди.

Узоқ йиллик жон ўртагувчи сарсон-саргардонликлардан сўнг, ниҳоят, бир нарсага тушуниб етдим. Кенг тармоқли катта таржима сиёсати ва амалиётини ҳаётга татбиқ этишнинг икки шarti бор. Бири — ҳаётнинг ўзи шунга мос бўлиши керак. Собиқ сохта «суверенитет» ўрнини тўла маънодаги Истиқлол эгаллаши ва ҳукмрон куч сифатида майдонга чиқиши лозим. Ҳа, «пролетариат диктатураси» эмас, Истиқлол Салтанати тантана қилмоғи даркор. Зеро, мустақиллик таржимага эҳтиёжни келтириб чиқазади. Таржима эса, ўз навбати-

да, бус-бутун Мустақиллик жаноби олийларнинг ман-фаатларига хизмат қила бошлайди. Иккинчи шарт шу-ки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши даркор. Сабаби, рўйрост йўқ бўлиб кетишга маҳкум этилган тил ожиз ва заиф тил. Фақат тўла мустақилликни қўлга киритган адабий тилгина таржима майдонида бошқа тил-лар билан рақобат қила олади. Рақобат бўлмаган жой-да эса аста-секин чириш бошланади. Бироқ бундай ту-шунча менга анча кейин келади. Етмишинчи йилларда биз ҳали Коммунистик партия ва СССРнинг «абадий-лигига» қасамёдлар қилиш билан банд эдик. Биноба-рин, ўша «абадият» хомхаёллари доирасида ўз ёғимиз-га ўзимиз қоврилиб ётишга мажбур эдик.

Олий мактабда ўз фанининг мавқеини мустаҳкам-лашнинг энг яхши йўли, дарслик тайёрлашдир. Дарс-лик чиқазиш учун унинг дастури (программаси) бўлиши лозим. Дастур чиқазиш учун эса ўша фан ўқув режала-рида унга ажратилган соатлар ҳажми билан қайд этил-ган бўлиши керак. Бари бир-бирига боғлиқ. Бири-бири-га зид, бири иккинчисини инкор этаверади... Олий мак-таб рисолалари атайин шундай кўртугун қилиб қўйил-ган. Ҳар қандай зукко донишманд ҳам бу тугунни еча олмайди. Нима қилиш керак? Фалоқат шунда эдики, мавжуд ўқув режаларида таржима таҳсили акс этма-ганди. Бизга қарши жуда кўп чайқовчиликлар қилин-ганининг ўқ илдизи шунда эди.

Ажалдан бўлак ҳар қандай муаммони ҳал қилишнинг йўли бор. Мана, қўлимда 1973 йилда чоп этилган учта дастур: таржима тарихи, таржима назариясига кириш, умумий таржима назарияси асослари. Булар негизида 1978, 1983 йилларда «Кириш» ва «Назария асослари» дан икки катта қўлланма-дарслик чоп эттирдим. Дунё миқёсида бу олтинчи тажриба, ўзбек тилида эса биринчи нашр эди. Аслида, дастурларимнинг мундарижаси ва ҳажми дарсликларникига қараганда бир неча марта кенг, ҳажмдор эди. Кафедра учун бу катта майдонни юзага келтирди. Ҳаракат учун кенг сатҳ пайдо бўлди. Бизга «учиш майдони» бўлиб хизмат қилди. Айнан ўша дас-турлар докторлик диссертациямга, «Таржима таъвиш-лари», «Адабий анъана ва баъдий таржима» номли моно-графияларимга ўнлаб мақблаларимга, маърузаларимга ҳам озиқ берди. Профессор Н. Комиловнинг «Ибн Сино ва Данте» деган китобининг юзага келишига ҳам сабаб бўлди. Кафедрани илм аҳлларига танитди. Собиқ Ит-

тифоқ, бир қанча хорижий давлатларда йирик мутахассисларнинг диққатини бизга қаратди. Барча таржима-шуносларга қанот бағишлади. Фанда янги бир йўналишга асос солинди. Бадиий таржима соф лисоний (лингвистик) ёки соф адабий-эстетик проблема эмас, балки муштарак умумфилологик баҳс эканлиги тасдиқланди.

Профессор Нажмиддин... Бундай неққадам олимга «эга» бўлган ҳар қандай университет ёки кафедра, бемуболага, ўзини омадли, файзиёб, қутлуғ илмий даргоҳ ҳисоблаши мумкин. Унга шогирд тушган, муридлик изҳор этган ҳар қандай толибул илмининг пешонаси дўнг. Бул зотда таҳсил кўрган ҳар бир ўспирин мудом ўзини унинг руҳий таъсирида сезади. Кам бўлмайдди. У менинг кўз ўнгимда ўсди, камол топди. Бир қараганда камҳафсала ва лоқайд. Иккиланиб туради. Ўз ички олами оғушида яшайди. Суҳбат чоғида ҳадеганда «моши очилши» қийин. Очилса ажабтовур. Таъбир жоиз бўлса, «ўзида олим».

Дўстларимиздан бир қитмиргина мунаққид мени «хушёрликка» чақириб, огоҳлантирган эди:— Домла, шогирдингиз Нажмиддин «ёмон бола, агар отни қамчиласангиз, Сиздан ҳам ўзиб кетиши мумкин.

Мен ҳазилга ҳазил билан жавоб қилгандим:

— Кимда-ким шогирдининг ўзидан ўзиб кетишидан ҳадиксираса, у ношуд, кўрқоқ, пўкак ва номард мураббий. Шогирдининг устоздан ўзиши табиий ҳол. Ахир, бола бир умр боқиманда бўлиб, ўз кекса отасининг орқасига опичиб юрмайди-ку. Ўзиш ҳеч қандай мусибат эмас, бахт ва мурод. Қолаверса!.. Сиз менинг совунимга ҳали кир ювмабсиз, бўтам. Ўзим ҳам, 65 ёшда бўлсам-да, «қачон шогирд болам мендан ўзиб кетаркан» деб, кўзим тўрт бўлиб кутиб ётганим йўқ. Бунинг учун мен қозонни сувга ташлаб, камида беш-ўн йил ялло қилиб юришим, мутлақо «дам олиб ётишим» керак. Ким айтувди Сизга мени «яхши бола» деб?..

Агар, ҳазилни кўйиб, жиддий, соғлом муҳокамага кўчсак, менинг эътиқодим шундай. Шогирд бўлсин, устози рози бўлсин ундан, дуо қилсин. Устоз бўлсин, шогирди ифтихор этсин, у билан.

Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра.

Балким ишонишмас. Тилак Жўрага мажбур қилиб номзодлик тадқиқотини ёздирганимдай, Нажмиддин

афандини докторлик ишини ёзишга зўрлаб кўндарганман. Сира қўявермасам, «шу қилаётган ишларимиз асти кимга ва нимага керак?» деб истеҳзоли савол берарди. Вой беғуборей... Ўзим буёнда ёниб турибману, ярамга туз сепади. Асабийлашсам, мазза қилади. Ҳақиқатан ҳам, тарих ҳақида қалам тебратиш ўша вақтларда — бу хоҳ. Ўзбекистон тарихи, адабиёт ёки таржима тарихи бўлсин — кишидан жуда катта журъат талаб қиларди. Бой ўтмиш меросимизнинг катта улушини ташкил этган рангбаранг мумтоз таржималаримиз тарихини кўтардик ҳам дейлик. Хўш? Кимнинг кўзи учиб турибди? Миллат ўзини ўзи еб бораётган бўлса, унинг маънавий қадриятлари кимга керак? Ўша сўқир шовинистик маҳдудлик шароитида, «яхши» кунларнинг бирида ғаразли таъналарга дучор бўлишимиз тайин:

— Қаёққа қараяпсиз, йўқсил биродарлар? Бурнинг остида сиёсий ҳушёрликни йўқотган манови бадбин идеалист зотлар, феодал ўтмишни маҳобатлаштиришяпти. Уринг уларни!..

Бундай воқеалар кўп бўлган.

Йўқ. Қандайдир олтинчи, чуқур ботиний бир туйғу билан илғардимки, барибир замон ўзгаради. Фирқа доҳийлари, давлатнинг мафкура машинаси тузумнинг қанчалик «абадийлигига» даъво қилган бўлишмасин, аввало, дунёда абадий нарсанинг ўзи йўқ! Ҳамма нарса ўткинчи. Тарихга хиёнат қилишга ҳақли эмасмиз...

...Иигирма йил олдин даҳшатли автомобиль фалокати туфайли содир бўлган оғир жароҳатлар вазидан дорилфунун кутубхонасидан унинг директори, профессор Сотимжон Холбоевнинг марҳамати билан менга истиқомат қилиш учун бир хона ажратилган эди. Ўзим қўлтиқтаёқда юраман. Бу ер кафедрамизнинг бамисоли штаб-квартираси бўлиб қолганди. Хонам ҳамма вақт домлалар, шогирдлар, талабалар билан гавжум. Ўша ерда яшардим ва қайнаб ишлардим. Содиқ мулозимларим Тилакжон билан Нажмиддин доимо ёнимда бўлишар, мени холи қолдаришмасди. О, ўша ўтган оғир кунларнинг дардчил, хатарли дақиқалари билан бирга, нашъу намоларини, фараҳли онларини кошкийди такрорлаб бўлсайди. Ўзимнинг мажруҳ қирқ ёшимга қайта олсайдим! Кўпинча қоқ тунгача у ерда қолиб кетардик. Уйим узоқ бўлганидан, Нажмиддинларнинг Сағбондаги ховлисида тунаб қолган вақтларим кўп бўлган. Яна бир оҳанрабо — эшони Қутбиддин Муҳиддин ҳазрат-

ларининг бу жойга туташ хонадонлари эди. Устод Қутбиддин домла, дини исломнинг пешвоси ва ҳомийси, ул зот тирик қомус эдилар. Ишларимизнинг ривожини ва равнақи, назаримда, бул зоти шарифнинг назарларию нафасларидан эди. То ҳозиргача шундай.

Нажмиддин Комил 1970 йилда «Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати» мавзuida, 1987 йилда «Хоразм таржима мактаби (XIX аср)» мавзuidaги номзодлик ва докторлик диссертацияларини гумбурлатиб ёқлади. Бу ишларнинг барчаси бизнинг ва ҳар биримизнинг галабамиз эди. Тинимсиз тазйиқлар остида тутдай тўкилган кафедра қаддини тиклаб, кучга тўлиб, бағри бут бўлиб борарди.

Профессор Нажмиддин «Таржимон маҳорати», «Дўстлик кўприклари», «Ибн Сино ва Данте», «Таржима тарихи», «Бу қадимий санъат» деган дарслик ва монографияларини нашрдан чиқазди. Кейинчалик дин ва маърифат тарихидан, тасаввуфдан яна бир қанча ишлар эълон қилди. Яхши таржималар чоғ эттирди. Уларнинг ҳар бири ўз ўрнида, ўзича лазиз ўлароқ, муаллифнинг камолот пиллапояларини ўзида акс эттиради. Ёнингдан оққан сувнинг қадрини йўқ, дейдилар. Олимнинг докторлик диссертацияси фақат ноёб таржимавий тадқиқот эмас, балки бизда қиёсий адабиётшунослик, адабий тарихий типология фанларининг ҳам асосини ташкил этганлиги билан муборак. Бу жиддий тадқиқотларнинг айримларини мен академик В. М. Жирмунский, академик Н. И. Конрад, профессор Е. Э. Бертельс домлаварининг энг нодир китоблари билан бир қаторга қўйишга журъат этаман.

Ҳисоб-китоб қилишганмикин: бир одамнинг оёққа туриб кетиши, олимлик даражасига кўтарилиши, жамият, илмий жамоа қаторидан ўз ўрнини топиб олишида қанча ҳазрати инсонларнинг иштироки бўлган? Олимлар тайёр ҳолда осмондан тушмайдилар. Ҳамма ҳам замин фарзанди. Иқтидорли кимса борки, ўз-ўзидан олимлик хирқасини елкасига илиб кетавермайди. Ҳаёт имтиҳонидан ўтади. Қоқилади, урилади, сурилади. Хўш, муайян илмий жамоа — кафедра-чи? Унта яхши мутахассис бирлашса кафедра бўлавермайди. Ўз-ўзидан ривож топавермайди. Унинг ҳам ўз рақиблари, муҳолифлари, тўсиқлари бўлади. Ҳар бир нарсанинг ўз рисоласи бор. Кафедралар, факультетлар, институт ва университетлар ўзаро рақобат қилади. «Ким-кимни?» рақобатида

кучли тараф енгади, ожиз ва заиф томон енгиледи, си-
нади. Аммо ҳамма вақт ҳам шундай эмас. Баъзан ил-
мий жамоанинг айнан зўрлиги, яшовчанлиги, соғломли-
ги унинг бошига турли маломатлар ёғилишига олиб ке-
лади. Бу хусумат қарши тарафнинг чидай олмаслиги
оқибатидир.

Таржима назарияси ва амалиёти кафедраси илк
дафъа журналистика факультетида ташкил этилган,
унинг мақсади, йўналиши, табиати ҳамда вазифалари
тўғри белгиланган эди. Умуман олганда, биз анча соғ-
лом, кучли, аксарият, диёнатли одамлар қуршовида
бўлдик. Булар: профессорлар Тўғон Эрназар, Очил То-
ға, Расул Муҳаммадий, Пўлат Ҳамдам, Шариф Юсуф,
Феликс Нестеренко, Ориф Саид (кейинчалик бу ерга
Файзулла Мўминов, Ҳамидулла Акбар келиб қўшилиш-
ди). Фан номзодлари Сайди Умр, Ирисали Тошали, Бой-
бўта Дўстқора, Ғулом Ғофир, Талъат Солиҳ, Мухтор
Худойқул, Тоҳир Фидойи, Анвар Қарим, Назира Абду-
азизова, Ольга Кудинова, Бекир Мамут ва бошқалар.
Энг қийин кунларда ҳам уларнинг кўпчилиги бизга хай-
рихоҳ кишилар эди.

Умуман ҳаётда, айниқса, олий мактабда жуда кўп
нарсани биринчи раҳбарларга боғлиқ. Бизнинг бахтимиз
шунда эдики, инсоф-диёнатли ректорлар, олийжаноб
инсонлар қаноти остида хизмат қилишга тўғри келди.
Булар: раҳматли Саъдихон Сирожиддинов, Тошмуҳам-
мад Саримсоқов, ҳамда Шавкат Алимов, Тўхтамурад
Жўраев, Тўрабек Долимов ва бошқалар. Проректорлар:
азиз инсон Полвон Азизов ҳамда Элеонора Куценко, Шо-
ислом Шомуҳаммад. Эслаёлмайман: чорак аср давомида
энг хатарли онларда ҳам бирон катта раҳбарга биров-
нинг устидан шикоят қилиб чиқмаганман. Аммо усти-
миздан бир неча марта, маълум бир даврда эса узлук-
сиз қаттиқ чақувлар бўлганига гувоҳлик бера ола-
ман. Шунга қарамай, ҳар гал омон қолардик. Турган
гап, академик С. Ҳ. Сирожиддинов бизнинг таржимачи-
лик ихтисосимиз ўқув режаларида акс этмаганидан ях-
ши хабардор қилинган. Академик Т. А. Саримсоқов оқ-
соқолга бизнинг «сиёсий ҳушёр бўлмаган ёт унсурлар
эканлигимиз» ҳақида бир неча марталаб чапак чалиб
чиқишган. Бироқ!.. Агар чақув, фасод, кўролмаслик, иф-
во билан одамларнинг тақдири ҳал қилинганида, фақат
биз эмас, бутун дорилфунун ўзини ўзи батамом еб би-
тирган бўларди. Ҳатто «нишхўрд» ҳам қолмасди! Йўқ,

ректорат раҳбарияти биз учовлонни: мени, Нажмиддин Комил билан Тилак Жўрани тишларининг қавагида асраб келишди. Зеро, улар билишарди, ахир, таржима санъати ва илми Масковнинг таҳсил бисотида бўлмагани билан ҳаётда мавжуд-ку? Кўпмиллатлилик ва кўптиллилик шароитида таржимасиз иш қилиб бўладими? Таржима амалиёти борми, демак, унинг назарияси, таҳсили ва танқиди ҳам бўлиши муқаррар. Бу улуг инсонлардан тоабод розимиз. Вафот этганларининг қабрига нур ёғилсин, илоҳим. Профессор Ш. О. Алимов бўлса таржима илмида шу қадар зукко эканки, лол бўлиб қолганман. У Корней Чуковскийни ҳаётлигида яхши танир, унинг бадний таржимага доир «Олиймақом санъат» асарини нозик таҳлил қилар экан. Бир гал ул зот билан худди ҳамкасаба сингари яйраб суҳбат қилганман. Академик Тўхтамурод Жўраев шеърни нозик ҳис этади, ўзи ашъорфаҳм киши сифатида қалам тебратади. Дилни қитиқловчи шеърлар ёзади. У кичик кафедрамизнинг катта дўсти эканини ҳамма билади. Академик Т. Н. Долимов ҳам бозор иқтисоди сиёсатининг оғир шартлари шароитида ўз ҳакамлигини биздан дариг тутаётгани йўқ.

Қотиб қолган қизил мафкура ҳал қила олмаган муаммо: таржимачилик ихтисосининг тақдирини тез фурсат ичида мавлоно Истиқлолимизнинг ўзлари ҳал қилдилар. Бу гал Масковнинг руҳсати керак бўлмади.

Замонлар ўзгаради. Ҳаёт ўзгаради. Одамлар ва қарашлар ўзгаради.

Яна: илмнинг миллати бўлмайди, деб тўғри айтадилар. Кафедранинг адл қад ростлашида: А. В. Фёдоров, В. М. Россельс, Е. Г. Эткинд, А. К. Боровков, Толстой, В. М. Насилов, Э. В. Севортян, Чингиз Ҳусайн, Байрам Тоҳирбоев, Е. П. Челишев, Алиев, Л. М. Мкртчян, Ю. Д. Левин, Р. П. Шагинян, П. И. Копагев, Вил Ғани, М. А. Новикова, С. И. Иванов ва бошқалар миллатидан қатъи назар, биз учун том маънода Улуғ Оға бўлиб қолади.

Оллоҳга шукр, пайғамбар ёшини хатм қилдим. Жуда кўп одамлардан яхшиликлар кўрдим. Аммо ёмонлик қилиб, бир умр қонимни бузиб келганларга ҳам ёмонлик билан жавоб қайтармадим. Чидадим. Қозоқ мақоли билан айтганда, «жиладим-да яшадим, яшадим-да жиладим». Яхшиларни дуо қилдим. Ёмонларни қарғаган эмасман. Виждоним олдида покман.

Йиллар, одамлар ўз ишини қилди, албатта. Кўзгу-

га боқаман. Эҳ-ҳе!.. Пешонамнинг тиришларию, юрагимнинг чандиқлари ҳам, кўз ўнгимда ўсиб-улғайган шогирдларнинг бийрон сўзию, қадди бастаи ҳам, буёқда тақдир ўйинлари, эндиликда менга ва биз асос солган фанга эътибору эътимодлар ҳам шу таржима назарияси ва амалиёти кафедрасининг ташвишларидан, ҳамма вақт одамлар қисматига бекфарқ қололмай, куйманиб яшаганимдан деб биламан.

Йиллар бир-бирини қувлаб, турнақатор бўлиб ўтаверади... Авлодлар алмашади. Бу кўҳна дунё кимларни, не бир улуғ зотларни кўрмаган! Ҳар бир замон ўз фидойиларини, қаҳрамонларини яратади. Таржима санъати ва унинг илм майдонига биздан кўра билагон, ақллироқ, донишмандроқ, қош билан қабоқ орасида Мағриб билан Машриқни пайваста эта оладиган зукко ёшлар кириб келади. Ишонаман: бизнинг миллат қайта туғилади ва комил инсонларни туғади. Уларни кўриб тураман. Овозлари қулоқларимга элас-элас эшитилади. Фақат бир нарса унут бўлмагай. Одамлар асли азалда кашф қилинган дунёни ўзлари учун очадилар. Ҳар бир кашфиёт бошқача ифодаланган эски кашфиёт демак. Фаромуш этмайсен, эй муҳтасиб: бу ёруғ дунё ал-Аввал номи билан бошланаркан, қиёмат қўпганда ҳам ал-Охир билан якун топмайди. Шақли ўзгаради. Иброҳим Халилуллоҳдан қолган эски дўкон бу. Эй янги минбар узра Лоф ураётган биродар! Бир эслаб қўй: яқин тарихингда кечмиш етмиш йил ичида мураккаб, зиддиятли, буқаламун дунёда, йўлнинг бошида, муюлишда Абдулла Қодирийлар, Санжар Сиддиқлар, Абдулҳамид Чўлпонлар, Назир Тўрақуллар, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Саййид Ризо Ализодалар турган. Эй тилларни-тилларга чоғиштириб, қиёсга келтираётган, дилларни-дилларга пайваста этаётган лугат ва таржима санъати соҳиби, эй мағрур инсон! Сен тилни, таржима маҳоратини аввал бошдан Абдулла Қаҳҳор билан Миртемир оға, Усмон Носир билан Мирзакалон Исмоилий, Гафур Гулом билан Ойбек, Мақсуд Шайхзода билан Асқад Мухтор, Наби Алимўхаммад билан Қодир Мирмуҳаммад, Иброҳим Гафур билан Асил Рашид, Мирзиёд Мирзоҳид билан Файзулла Эрғозилардан ўрган. Бу ишларнинг ибтидоси равнақи, фойзбаракоти бошларидан минг бир хил ташвиш, таҳқир, қатағон, маломатларни кечирган инсонларнинг ҳалол меҳнатидан эканини бил. Ўз оташин нутқингда улар-

нинг номларини ҳам эслаб қўй. Агар лозим топсанг, қўл очиб, ҳақларига дуо қил.

Биз уч киши эдик. Мен, Нажмиддин Комил ва Тилак Жўра...

4-БОБ.

ОТАЛАР ВА БОЛАЛАР

(Ешларга насиҳат)

Азиз фарзандлар. Ҳар бир жамиятнинг ҳолати, тақдири ва истиқболи унда яшаётган ёшларнинг салмоғи, маънавияти ва онглилиги даражаси билан белгиланади. Бугун сиз ўғил-қизларимиз ўзингизнинг жамиятда турган мавқеингизни қандай англаётибсиз? Умуман, англаётибсизми? Ватан, истиқлол, миллат туйғулари, аجدодлар силсилаеси, тил, тарих ва маданият олдида турган тоғдай муаммолар сизни қанчалик ўйлантираётибди? Умуман, ўйлантираётибдими? Ўз бурчимизни адо этаётибмиз, деб ўйлайсизми? Азалий ҳамда абадий «оталар ва болалар» муаммосига муносабатингиз? Улар ўртасидаги муштарақлик, ворисийликни қандай тушунасизу, тафовутларни нималардан иборат деб биласиз? Ё бўлмаса, бу сингари оғриқли ва «зерикарли», «эзма» баҳсларни бир чеккага суриб, бугуннинг нақдинасига учаётибсизми? Сабаби тирикчилик, мақсадсиз умргузаронлик. «беш куним—хуш куним»чилик кўчасига кириб, майда эҳтирослар домига илиниб қолмадингизми мабодо? Чайқовчиликка, баъзан ҳатто «мамочка», «папочка»ларнинг паноҳида текинхўрликка берилиб кетмадингизмикан? Шундай нусхаларга дуч келганимизда, биз кексалар ерга бир қарич чўкиб кетишимизни тасаввур қиласизми? Э-э!..

Тўғри, биз мўйсафидларнинг аччиқ тажрибамиз сизда йўқ. Ҳар бир инсон ва ҳар бир авлод ўз қисматини ўзи топади. Ўз бахтини ўзи яратади. Ўз мусибатларига ўзи йўлиқади. Ҳар бир шахснинг ёруғ иқболи ҳам, тўмтоқ бахтсизлиги ҳам ўзи билан бирга. Унутманг: эртанинг пойдеворини бугун яратадилар. Бугун ҳаётини енгил-елпи ҳою ҳаваслар билан ўтказиб юборган ёхуд ўзи ҳаётнинг ёнидан пастқам кўчалар бўйлаб қиялаб ўтиб кетган кишини, дариғо, эртага битмас-туганмас афсунадомат, аччиқ пушаймонлик азоби кутади. Шунини била-

сизми? Туяга мину, узоқни андиша қил, деган гап бор. Яна: доно киши зиндоннинг тубида ётганида ҳам узоқни кўра олади. Қалтабин одам эса Арши Аълога кўтарилганида ҳам ўз бурнидан нарини кўролмайди.

Сўнгги маълумотларга қараганда, республикамиз аҳолисининг ўртача ёши 24 эканлиги қайд этилган (Ислом Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида». 1997, 254-бет). Ана шу қудратли қатлам 24 лар ва уларнинг сафини муттасил тўлдириб борувчи ёш насл жамиятимизнинг тоғдай таянчи ҳамда келажагидир. Уларнинг руҳий аҳволи, ўй-кайфиятларига кўп нарса боғлиқ. Биз оқсоқоллар бу ёш авлодни бефарқ қолдира олмаймиз. Ўз аслига ва наслига муносиб, зийрак, доно, тадбиркор ёшларни кўрганимизда эртанги кунимиздан кўнглимиз тўқ. Лекин гуруч кўрмаксиз бўлмагандай, одоб-ахлоқ бобида ўзининг ўша гўдаклик ҳолатида қолиб кетган инжиқ «тантиқбойваччалар», ё бўлмаса муддатидан илгари «қариб» қолган эзма-чурик йигит-қизлар ҳам учраб туришидан кўз юмиб бўлмайди.

Узоқ асрлик қолоқлик, гарокандалик, уч ҳонлик талотумларидан сўнг, йигирманчи асрнинг рўшноликлари ўлкамизда чечак ота бошлади. Оврўповий маданий иқлимга бир нав дахлдор бўлдик. Бирок ўн еттинчи йилги тўнтариш ва ундан кейинги давр юртимизга, илғор Ғарб иқлими билан бирга, бирин-кетин қизил мустабидлик фожеаларини етаклаб келди. Осиёвий зулм, иймон-эътиқод овруповий маърифат ҳамда чиркинликлар русиёна, тантилик, калондимоғлик ва зуғумлар билан қўшилиб кетди.

Қанчалар хотирамиз бўш бизнинг. Евузлик ва хорзорликлар, шахсий, ирқий, миллий, диний камситишларни бунчалик тез унутишга маҳкум этилган кишилар эканмиз-а баъзан. Ғалат: қабоҳатдан нафратланиш, уни, юзинг қурсин, деб рад-бадал этиш ўрнига, фитнес, таъқиб, қатл ва биродаркушликларни соғинувчилар орамизда йўқ дейсизми! Кунни кеча эмасмиди, илигимизни сўриб, таланган бойликларимизни вагонлаб ташиб, миллитимизнинг ифтихори бўлган минглаб доно ота-боболаримизни қатл этган, одамларимизни тўё «интернационалистик мурувват» юзасидан ўз ерига мажбуран кўчириб олиб, малай қилиб ишлатганлар, бунинг эвазига бизни «баран», «ношуд», «ландовур», «танбал», «алдоқчи», «қув», «дўппи кийгизилган социализм малайлари», «боқиманда», «хлопкораб» («пахтакул»), «истеъмолчи ҳафтафаҳм» деб ҳақорат қилганлари. Биз эмасми, ростака-

мига «қўйлик мижозини», қуллик, батраклик намуналарини кўрсатиб, босқинчиларни яғир елкаларимиз узра эришган зафарлари билан қутлаган, қадамларига ҳасанотлар, ҳамду санолар ўқиган? Яна ҳаваски, баъзи манқурт зотлар ўша зиндон ва сурғунларни қўмсаши ғалат.

Йўқ. Агар биз ўзбек деган шарафли номимизга доғ туширишни истамасак, минбаъд бундай қилолмаймиз. Ҳаққимиз йўқ. Бас, етар! Биз тағин қайнаса қони қўшилмайдиган қаттол ва муртад ёғийларнинг бўрқлари уюми остида қолиб, оёқости, хор бўлишни истамасак, эски қизил бўйинтуруқ ва кишанларни янгиларига алмаштиришдан ҳазар қилиш қобилиятига эга бўлсак, энди минг чандон хушёр тортишимиз керак. Ҳар қандай ғанимни ҳам дўппиларимиз билан уриб йиқитамиз, деган хом хаёллардан ўзимизни мутлақо форир этишимиз даркор. Йўқолсин мутеълик, манқуртлик ва анойилик. Доим қулоқларимиз остида тинимсиз, мардонавор жангга раҳмат турсин: ё — Ватан, ё — ўлим! Ё — Истиқлол, ё — ҳеч нима! Шафқатсиз ва долғали, залворли, шоншараф ва таҳқиру ҳақоратларга тўлиб-тошган минг йиллик кўҳнаю, янги тарих, қон ва зардоблар дарё бўлиб оққан узоқ ва яқин ўтмиш, сермашаққат ва умидвор ёруғ келажак, авлодлар силсиласи, насл-насаб ҳамда фарзандларимизнинг тақдири биздан шуни талаб қилади. Учинчи йўл йўқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Агар биз ўзимизни, ўзимизга муносиб бир тарзда, ҳур инсонлар ҳамжамияти сафида кўришни истасак.

Оҳ, бу телба дунё!..

Инсон ҳаёти муайян қатъий андазалар асосида силлиқ, текис кечадиган жараён эмас. Унинг ўз ибтидоси, бахтли, чароғон онлари, авж пардаси, ўпқонлари, ийқи-рози, ғам-андуҳлари ва интиҳоси бор. Агар ҳар бир киши ўзи истаганидай яшаш имконига эга бўлганида, буни ҳаёт деб бўлмасди. Қўғирчоқ театри, цирк томошагоҳи бўлиб қоларди. Инсон тақдирига такбир айтиб бўлмайди. Кишининг қандай ҳаёт кечиришини башорат қилиш ҳам амри маҳол. Ҳеч ким ўз умрининг нечук тавр ила кечиши, қандай яқун топишини билолмайди. Тақдирни олдиндан айтиб берадиган фавқултаббий «фол-машина» кашф этилмаган. Буни фақат яратган Парвардигор биледи. Нақл борким, ўзимнинг қаерда йиқилишимни билсам, ўша ерга похол тўшаб қўярдим, деган. Агар одам боласи ўз кўргиликларини билганида борми, ў-хў!.. Жуда кўп фожеаларнинг олди олинган, дилсиёҳ-

ликлар юз бермаган, содир қилинган сон-саноқсиз беҳуда ишлар қилинмаган, ажабмас, миллионлаб ҳеч бир гуноҳсиз одамларнинг ёстиғи қуримаган бўларди. Ким билсин, балким айнан шундай мубҳам қисмати билан инсон инсондир. Не ажабким, худди шу боис у сир-синоатли, мўъжизакор ва азизу мукаррам, бахтиёр ва бадбахтдир. Бас, баний одам олдида ҳар кун ва ҳар сония муаммолар кўндаланг бўлаверади: мен қудратли ва бетакрор Вақт оғушида керакли томонга қараб ҳаракат қилаётибманми? Ўз инсоний бурчимни нечоғлиқ дуруст адо этаётибман? Бу гуноҳларга тўлиб-тошган ер узра босаётган мана шу оний қадамим мен учун сўнгги йўл бўлиб қолмасмикан? Матлуб, вожиб деб қилаётган ишим охир-оқибатда сароб бўлиб чиқмасмикан?

Қанийди, ҳуда-беҳуда юмушлар билан банд бўлган ҳар бир зот ҳар гал ўз-ўзига шундай дардли, оғриқли, зиддиятли саволларни бера олса, уларнинг ечими ҳақида ўй ўйласайди. Эсинки, одамлар ҳаётда ҳар кун, ҳар дақиқа сайин туғилиб турадиган шу сингари мураккаб саволларга мураккаб жавоб қидиришга иштиёқманд эмас. Ҳар бир кас кўпинча ўзи учун қулай ечимларни қидиради. Ҳаёт тўлқинлари бўйлаб тинчгина оқишни ўзи учун роҳат деб билади. Бу беш кунлик фоний дунёда ўзимни ўзим қийнаб нима қилдим, деб хаёл суради.

Чиндан ҳам, ўйламасдан, ташвиш чекмасдан, боқибеғам бўлиб дориломон яшаш қанчалар роҳат-фароғат. «Менга нима, қайта қуриш бўладими, турғунлик бўладими, инқироз бўладими, ҳурриятми, қандай фарқи бор! Кун ўтаяптими — ўтаяпти... Гоҳида — ундоқ, гоҳида — бундоқ. Ер Қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида ҳаракат қилаяптими — қилаяпти. Кун ботаяпти — офтоб чиқаяпти... Офтоб ботаяпти — кун чиқаяпти... Чоршанба кетаяпти — пайшанба келаяпти... Нима қипти? Уйлаш керак, деб хит қиладилар нуқул. Жуда ўйлаш шарт бўлса, мен учун бошқалар ўйласин. Ҳокимтўрани нима деб тайин этишди? Вазири аъзамни-чи? Бош қотирсин. Мана, президент эртаю кеч ўзини ўтдан-чўққа уриб югургани-югурган. Бўлар экан-ку! Мени Худо киройи яратган экан, ўзи бало-қазолардан асрасин. Бу Унинг ташвиши. Менга нима! Мен кичик одамман».

Афсуски, бундай оммавий жайдари фалсафа, турлутуман шаклларда, жуда кўп одамларнинг бўш каллалари ва мўрт қалбларини ўргимчак ипларидай чулғаб

олган. Улар билмайдики, кичик одамларнинг бундай пучак, бўш-баёв мулоҳазалари эл-улусга катта ташвишлар келтиради.

Ҳаёт-мамот, инсон хилқатининг матлаби, бу гуноҳкор рўйи заминда яшашдан мақсад, яхшилик ва ёмонлик, абадият ва муваққатлик хусусларида, ажабким, жоҳил, ўта мутаассиб тақводор руҳоний билан иймонсиз, ашаддий даҳрий (атеист) ўртасида айтарли фарқ йўқ. Гарчи улар қаторда ва ҳукмда қарама-қарши мавқени эгаллаб туришса-да, алалоқибат, жамиятга ва солим ақлга етказаетган зиён-заҳматига кўра, бир-бирларини тўлдирадилар ва тасдиқлайдилар. Алалхусус, агар айни бир шахсда хурофотчи, жоҳил, чаласавод дин пешвоси билан ғаддор, тўнг даҳрий яширинган бўлса, бундай зарар чегара билмайди. Чунончи, жоҳил мулла ҳар қандай ҳаётсеварликни тақир рад этиш билан айнан динни рад этаётганини, унинг ҳаётий илдиэларини ўтмас пичоқ билан қирқаётганини ва бундай бадбинлик билан Оллоҳга, пайғамбарларга, муқаддас китобларга ва шариатга хилоф иш қилаётганини тушунмайди Тушунишни истамайди ҳам. Унинг саводсизлиги ёки риёкорлиги ҳар қандай муртад даҳрийнинг иддаоларидан ҳам хавфлироқ. Бири Тангри таоло инсон учун бунёд этган бу мислсиз гўзал ҳаётни жонсиз қабристонга айлантирса, бошқаси шу сулув ҳаётни фаҳшга тўлдиради. Уни бир марталик абадий муваққат оммавий сайлгоҳга айлантиради. Даҳрий кишининг даъвати, эътиқоди, панд-насиҳатлари шундай: еб қол, ичиб қол, кўриб қол, ўйнаб қол, юриб қол, суриб қол... Бурун берибдими — шимириб қол. Ҳамонки бу гўзал олам «бир марталик» экан, унда ўз улушингни ол. Хомтама бўлма: ҳеч қандай «нариги дунё» йўқ. Сен «бериғи дунёни» кўравер. Охират бу қабристон. Ўзингни ҳар хил диний чўпчаклар, хурофот, жаннатул маъво ҳақидаги ваъдалар билан овунтирма. Дин бу афюн. Дўзах азобларидан қўрқма. Чунки у йўқ нарса... Эй, нодон одам. Мана шу нақд ҳаётдан фойдалансанг-чи. Сен олтин эмассанки, гўрга кўмганларидан сўнгра қайтиб қазиб чиқарсанлар. А? Виждон?! Бу буржуа ахлоқпарастларининг уйдирмаси. Худо?! Бу баний одамнинг хаёлпарастлиги маҳсули, унинг табиат кучлари олдидаги ожизлиги, қўрқоқлик аломати. Худо инсонни эмас, инсон худони яратган... Астафуриллоҳ ал-азим.

Биз дийну диёнатга, Ҳақ субҳонаҳу таолога иймон

келтирган, фан, илм-ирфон, маърифатнинг мислсиз бунёдкорлик қудратига ишонган кишилармиз. Бутун умримиз давомида, энг қатагон йилларда ҳам ботинан боқий иймон, виждон ва эътиқод билан яшашга интилдик. Советлар парчаланиб кетганига қадар узоқ давом этган зиндиқлик, худосизлик даврларида ҳам, сохтакор СССР Конституциясида виждон эркинлиги ҳақида мунофиқона бир ваъда бор эди. Аслида эса, ўша виждон эркинлиги ҳам виждон ва ўша Конституциянинг суврати сингари, уйдирма бир нарса эди. Аксарият, виждон — виждонсизлик билан, эркинлик эса тутқунлик ва таҳқир билан алмашганди. Асл виждон эркинлиги ҳар қандай диний, ирқий, миллий мансублик ва эътиқодни эътироф этиши лозим. Шукрлар бўлсинким, ҳозир мамлакатимизда ана шундай эркинлик учун шароит яратилмоқда. Мен масжид, мадраса, диний мактаб ёки черков, синагогларнинг муллаваччалари ва тингловчиларига эмас, балки барча ёшларнинг кенг қатламларига мурожаат этмоқдаман. Художўйлик, тақво ёки атеистлик ҳар бир фуқаронинг ўз шахсий иши. Тазйиқ ўтказиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Мазкур мавзуга мурожаат этишдан мақсад шуки, бу ёшларнинг тарбияси, ахлоқи, маслағи билан чамбарчас боғлиқлиги туфайлидир. Тарихан олиб қараганда ҳам, бугунги жамиятнинг аҳволи-руҳияси, чиқур эркин диний эътиқод инсонни фуқаро, шахс, олим, санъаткор мақомларида чексиз юксакликларга кўтариши, жамиятни бунёдкорлик руҳида камол топтиришини яққол намойиш этади. Лаънати зиндиқлик эса Инсон хилқатини биологик мавжудот сифатида ҳам чуқур инқирозга гирифтор этди. Айниқса, Шарқда бизнинг буюк мутафаккирларимиз, олиму уламо, шоиру шуароларимиз, ҳокиму ҳукамоларимиз ҳам бемустасно художўй зотлар бўлгани билан фахрланамиз. Оллоҳга муҳаббат инсонга, илму ирфон, маърифат ва маданиятга ихлосни тақозо этади. Шу боис, эй, қобил фарзандлар, камина хоксор бир мураббий сизнинг қиёфангизда иймон-эътиқодли, ҳур, маърифатли, замонавий ёшлар сиймосида ота-боболаримизнинг дуосини олган илгор фикрли инсонларни кўришни орзу қиламан. Иболи, шарм-ҳаёли, вафоли, лафзи ҳалол, ўз ваъдасида турадиган комил инсонлар бўлиш ҳар бирингизга насиб этсин, илоҳим. Токим одамлар сизни кўрганда, «отанга раҳмат», «устозингга балли», «умрингдан барака топ», десинлар.

Мен ҳам савобдан умидворман. Тилагим шу.

Инсон руҳияти шундайки, агар -у узоқ йиллик индон зулумотидан озод этилиб, бирданига ёруғликка — озод ҳаётга чиқазиб юборилса, қуёш нурларига кўзлари қамашиб, эсанкираб қолади. Нақл борким, бир фил етмиш йил давомида занжирбанд ҳолда тутқун сақланган. Сўнгра темир қозиқлар чириб битиб, баҳайбат ҳайвон озод бўлганида, тагин етмиш йилгача ўша жойидан бир газ жилмай тураверган экан. Сабаби, у оғир кишанларга кўникиб, ўзининг эркисизлик ҳолатига ўрганиб қолган. Қуллик инсон зотининг ҳам мусибати, мудҳиш қисмати. Бироқ! У тақдир тақозоси билан асрий қулликдан озод этилганда ҳам, не ажабким, ўзининг машъум тутқунлик ҳолатини қўмсаб тураверади. Бу жараён узоқ муддатгача давом этади. Шу маънода қулликнинг ўзидан ҳам кўра қуллик руҳияти, мутелик психологияси хавфлироқ.

Баҳс собиқ СССРнинг фирқавий ва йўқсилий зулм (пролетариат диктатураси)нинг барча халқларга, жумладан ўзбекларга кўрсатган битмас-туганмас «афсонавор марҳаматлари», энг сўнггида, ҳе йўқ, бе йўқ, «ўзбеклар иши» деган жирканч туҳматдан иборат «фахрий ёрлиқ»ни унинг пешонасига туфлаб ёпиштиргани, мингмиглаб ҳалол кишиларнинг ёстиғи қуригани, майибмажруҳ бўлиб қолгани хусусида эмас. Халқимизнинг ҳалол ноини туя қилиб бергидан гапириб ўтиришни ҳам ортиқча деб биламан. Улуғ-давлатчилик шовинизмининг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даҳшатларини тилга олмайман. Диёримизнинг битмас-туганмас ер ости ва ер усти бойликлари «ихтиёрий суратда» рўйроқ таланганидан воқиф бўлдик. Ҳали узоқ йилларгача бу кўргилликлар, алам ва ситамлар қайта-қайта тилга олинади. Шўролар ва йўқсиллар салтанатининг яхши-ёмон томонлари, асоратлари тарихи илмий-холисона ёзилади. Токим сиз, ёш авлод кишилари, ўз ота-боболарингиз сўнгги юз йиллар давомида ўз ҳалол меҳнати билан бу азиз Ватанни сақлагани, бақадри ҳол оқ ювиб, оқ тарагани, юксалтиргани, Шарқнинг машъалига айлантиргани ва худди шу азамат ғайрат-шижоати учун гоҳо кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган миллий ва инсоний таҳқиру хўрликлар чекиб яшаганларини аниқ-таниқ билишингиз керак. Бунинг яна бир сабаби, орангизда якка ҳокимликка асосланган собиқ тузумнинг кирдикорлари ва «хурмача қилиқларини» ўз кўзлари билан кўрмаган, ҳанузгача гарангсиз, нонни «нанна» деб юрганлар ҳам

йўқ эмас. Аминманки, сиз алалоқибат муаззам миллий ва фуқаровий озодлик, ҳурлик ва мустақиллик республикамизнинг барча жафокаш халқлари учун улкан тарихий зарурат эканини тўла англаб етасиз. Аммо — қачон! Унгача Истиқлол қарвони айрим сўқир кўзлар, анқовлар, том битган шалпанг қулоқлар ёнидан озодлик, ҳурлик қўнғироқларини жаранг-журинг чалганича ўтиб кетиши мумкин... Узоқ вақт гўё «тенглар ичра тенг», амалда ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб яшаган давлатларнинг мустақилликни қўлга кiritиши бениҳоя қийин. Бунга эришган тақдирда эса мустақил яшаш тарзини қўлда сақлаб қолиши ўн баробар мушкул. Ватан мустақиллигининг ҳаётий заруратини бутун вужудимиз — жонимиз ва танимиз билан чуқур ҳис этишимиз керак. Эсизки, шу йўлда бир тан, бир жон бўлиб, сафларни бирлаштиришимиз учун тарих ҳам, вазият ҳам бизга узоқ муддат берган эмас.

Халқимиз, баъзи бировлар сингари, ҳеч кимнинг пойи ва дасти етмаган океан ортида яшамаган. Меҳмондўст халқ сифатида ҳатто қўрғонимизнинг қопқаларини босқинчи ва истилочилардан омон сақлаш учун беркитишни ҳам хаёлимизга келтирмаганмиз. Фосиқ ва бадкирдор ғаним билан ёнма-ён яшаганда ёнимизда ойболта сақлашимиз кераклиги ҳақида ота-боболарнинг доно ўғитини унутганмиз. «Қардошларча дўстликнинг» абадий экани ҳақида қилинган сохта қасамёдларга ишонганмиз. Мустабидшунослик ва Истиқлолият илмларини майда мавзу ва мавзучаларга бўлиб, ўн йиллар давомида батафсил, батамкин ўрганишга фурсат йўқ. Бир дақиқа вақтни ҳам бой бермасдан, бу ғанимат имкониятни: озодлик ғояларини том маънода, тўла амалга ошириш учун ёшу кекса ҳушёр, доимий сафарбарлик ҳолатида турмоқлари даркор. Чунки бутун дунёга ўзининг ҳарбий куч-қудрати, жаҳолати, тажовузкорлигини рўй-рост намойиш этаётган, майда ва ожиз халқларни топтаётган, геноцид қилишни давом эттираётган, қонга ботираётган кечаги зўравон нобакорларни тақдирга тан берди, деб ҳеч ким айта олмайди. Улар бизга нисбатан ҳеч қачон холис ва бефарқ бўлмаслигини тарих узил-кесил исботлади. Янги-янги иблосона ҳийла-найрангларни ишга соладилар. Ички қўпоровчиликдан иборат турли-туман фитналар тўқийдилар. Узунқулоқ гаплар, миш-мишлар тарқатадилар. Қўшни қондош-жондош халқларни бир-бирлари билан тўқнаштириб, сўнгра ўз-

лари гўё «халоскор» сифатида бостириб киришга шай бўлиб турадилар. Фитнангиз бу гуруҳлар ифвогарлик, қўпоровчилик, ғаламислик илмини сув қилиб ичишган.

Ватан мустақиллиги тақдири сиз ёшларнинг қўлингизда ва измингиздадир. Ватанни қандай бўлса шундайлигича севиш, ҳуббул Ватан, уни ҳимоя қилишга сиз давват этилгансиз. Биз бугун ифтихор ва тўла ишонч билан «Ўзбекистон—келажаги буюк давлат» деб ўзимизни шунга ишонтираётган эканмиз, жуда тўғри қилаяпмиз. Миллатни кўтариш учун ўз вақтида айтилган гап вожиб. Шуниси ҳам борки, дунёда бирон муаммо шиорбозлик, мавсумбозлик билан ҳал бўлмаган. Агар ҳал бўлганда, аллақачон ҳаммамиз ўша чўпчак-коммунизм тузумида яшаётган бўлардик. Улуғ мақсадларни, ёруғ ғояларни ўзида ташиётган сўз ва атамаларни суиистеъмол қилмаслик керак. Унут бўлмасинким, келажаги буюк давлат деганда «буюклик»дан кўра «келажак» сўзининг салмоғи баланд. Зеро, мантиқ тақозоси шулким, келажаги буюк давлатни... келажакда эмас, ҳозир яратишга киришган мардгина бирон натижага эришади. Минг марта «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» деб шоён қилгандан кўра (ўйлаб кўринг: энг ношуд давлат ҳам ўзини «келажаги заиф», деб билмайди. Буюклик касали шундайким, ундан ҳамма — Фил ҳам, митти чумоли ҳам баб-баравар умидвор!..), ўзини ожиз билиб, ўша буюклик салтанатининг пойдеворига бир дона ғишт ўрнатган юз марта афзал.

Ким зўр — ўз ожизлигини билган одам зўр. Чунки у бунинг иложини қидиради. Ким ожиз — ўз қудратига ортиқ ишонган одам ожиз. Сабаби, уни ғафлат босади.

Ҳадиси шарифларда марҳамат қилибдурлар:

Ёшларингизнинг яхшилари — ўзини катта ёшдагилардек тутадиганларидир. Катта ёшдагиларнинг ёмонлари эса — ўзини ёш болалардек енгил тутадиганларидир.

Башарти, 70 яшар чол бадбин, бадният ўлароқ, замон билан баравар қадам ташлаёлмаса, ўз қобигида қотиб қолган бўлса, сохта, мавҳум «интернационализм», кўҳна манфур фирқапарастлик ботқоғидан чиқа олмас, давр энкинларини ҳис этмас, ўз миллати ва миллий қадриятларига хиёнат қилишда давом этса, у бугунги куннинг соғлом ижтимоий майлларига ҳамроҳ, ҳамнафас бўла олмайди. Бундай кимсалар ўша маънавий чириш, турғунлик даврининг сассиқ пўпанаклари бўлиб қолган. Тарихий ҳалокатга учраган даҳрий тузумнинг бадбўй

ҳаволаридан симириб, фисқ-фужур тарқатади. Биз сингари «йўлдан адашганларни» ич-ичидан қарғайди. Бу чолни тушуниш мумкин. Бедаво дардга йўлиққан. Уни даволаш муддатлари ўтиб кетган. Кўҳна «зодагон» фирқавий табаа (номенклатура)ни умрининг охиригача соғиниб кун кечиради. Зиндиқлик, фосиқлик, «думалоқ хатлар», қитмирлик, соғлом, «ўзгача фикрловчиларни» уриб ташлашлар бошланишини орзиқиб кутади... Ниятига етолмайди. Тоабад!

Бундай қабих чолдан, ўз кўламига кўра, ўн тонқир хавфлироқ ёшлар борким, маслаксиз, тараллабебод ҳаёт кечираётган, нафс овораси бўлиб юрган. Ўзини ўтдан-чўққа уриб, минг хил қинғир-қийшиқ йўллар билан шахсий бойлик орттиришга берилиб кетган. Оноре де Балзак тасвирлаган Гобсеклар, Садриддин Айнийдаги қурумсоқ, судхўр Қори Ишкамбалар жамиятга ҳеч нарса бера олмайди. Булар худбин (эгоист) кишилар. Нодонлик ва олчоқлик сингари, худбинликнинг ҳам ватани ва миллати бўлмайди. Худбинлар эмас, дунёнинг безағи, кўрки, башариятни ҳаракатга келтирувчи қудратли куч — ҳотамлардир. Бу ёруғ оламни шафқат, муҳаббат ва саховат бошқаради. Жумлаи жаҳоннинг зилзамбил юки ана шулар — Ҳотами Тойларнинг яғринида туради. Мўйлабингизга илиб қўйингизким: жамиятни «марказдан қочирувчи куч»лар идора этмайди, бутун олам тортилиш қонуни негизида — жозиба, ҳаёт, бирлашиш, биродарлашиш, инсонпарварлик туйғулари ётади. Ҳамма нарса ўткинчи ва касод бўлиши мумкин, аммо бу биллурий покиза қадриятлар эмас.

Сизни, жон болажонлар, тўғрилиқ, шафқат, мурувватга даъват этаётганим рост. Текинхўрлик, одамлар тақдирига лоқайдликдан эҳтиёт бўлишга чақираяпман. Ота-она, ака-ука, қавм-қариндош, қўни-қўшни, ёр-биродар, маҳалла-қўйга бефарқ бўлмаслик, боринги, етти ёт бегона одамларнинг ҳам оғирини енгил, мушқулини осон қилиш хусусида гап бормоқда. Худбин киши фақат ўзини ўйлайди. Ўйламайдики, бутун дунё фақат Ундан иборат эмас. Ўзидан ташқарида гўё ҳеч ким йўқ. Бўм-бўш. Абадий танҳолик. У хавfli шахс. Ўзининг айнан шу «қўймижозлиги», «мусичадай беозорлиги» билан дилозор. Барчага, бутун жамиятга зарар етказади. Дунёни сув босса, тўпиғига чиқмайди уларнинг. Ажабки, бундай шахсларни жазолашнинг ҳам иложи йўқ. Қаерда кўргансизким, эгоистларга жарима солинсин,

озодликдан маҳрум этилсин деган қонун бўлса. Қонун битилмаган!

Инсон ҳаёти бус-бутун имтиҳондан, синовдан иборат, демишлар. Бу ёруғ жаҳон ҳазрати инсон учун бунёд этилган. Унинг роҳат-фароғати, маишати, ўзини ҳар томонлама тўла намоён этиши учун. Аммо тирикчилик фақат роҳатдан иборат эмас. Унда шундай нохуш ҳодиса ва жараёнлар ҳам юз бериб турадики, сабаби ва моҳиятини бизнинг роҳмана ақл-идрокимиз, мантиқимиз билан ҳамма вақт ҳам тушунтириб бўлавермайди. Одамзод ҳаёти — зиддиятлар тугуни. Қарабсизки, олийжаноб одамларнинг бошида шундай ногаҳоний мусибатлар, қазойи муаллақ, туҳмат, бўҳтон, бахтсизликлар қўпади. Солим ақл бунга бирон жўяли жавоб топишдан ожиз. Уёғи Узига аён. Шунинг учун ҳам инсонга ақл, шукроналик, сабр ва ирода берилган.

Одамлар фақат хушнудлик онларида эмас, ситам, бахтсизлик, жудолик, маҳрумлик ва ожизлик паллаларида синалади. Шахс синовда, бас, жамият синовда. Инсон синовда, демак, эл-элат синовда. Илло, шахсни имтиҳон қилган Қодир эгам халқни, миллатни синамайди, деб ким айта олади? Тўғилиш ва ўлиш фақат алоҳида кишиларга эмас, бутун бошлиқ халқларга, миллатларга ҳам хос нарса.

Пайғамбар алайҳиссалом айдиларки:

— Худойи таоло қудрати бирла Лавҳул Маҳфузда ёзғондурки, ҳар кимики мани қазоимга рози бўлмаса ва балоимга сабр қилмаса ва неъматимга шукр қилмаса, андоғ киши мани осмонимни тагидан чиқиб, мандин ўзга Худони топсин.

Дунё даврий, чархпалак, кажрафтор.

Давр ҳар бир жамиятнинг онг-шуурига ўз муҳрини босади. Ҳар бир тарихий даврда ўша даврнинг табиий маҳв бўлишга маҳкум этилган кекса авлоди билан энди туғилиб, ўсиб келаётган ёш, навқирон авлоди ёнма-ён яшайди. Кексалар билан ёшлар, оталар билан болалар ўртасида муштараклигу ворисийлик мавжуддир. Муайян зиддият, баъзан ҳатто англашилмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Чунончи, ёш насл ҳамма вақт ҳам ўз бобобокалонларининг, ота-оналарининг ғамхўрлиги ва тажрибасини дуруст қабул қила олмайди. Ажабки, гоҳо ёшлар аждодлар томонидан кашф қилинган дунёни, ўша-ўша «шайтон арава»ни (велосипедни) янгидан кашф этишга уринади.

Ўз навбатида, донишманд оталар ҳам гоҳо адашишга мубтало бўладилар. Уларда эскиликка, асл қадим яшаш тарзига интилиш сезилиб туради. Бу йўлда ҳар қандай янгиликни мутлақо рад этадилар ёки оғриниб, истаристамас қабул қиладилар. Табиатан кексалар Ер қўналғасига интилишса, ёшлар юксак-юксакликларга, парвозга талпинади...

Америкалик бадавлат бир тадбиркор киракаш машинадан (таксидан) тушаётиб, ҳайдовчига беш доллар узатибди ва қайтимини сўрабди. Ҳайдовчига малол келибди:

— Жаноб, ўғлингиз ҳам худди шу масофа учун беш доллар чўзади, аммо... қайтимини сўрамайди!

— Балли, — дебди у, — ўғлимнинг мендай бақувват отаси бор. Лекин менинг миллионер отам йўқ-да...

Яна бир гап.

— Мен Панжакентда ёш болалик чоғимдан буён бир одамни танийман, — дейди профессор Нажмиддин Комил. — Усти бут. Қорни тўқ. Қайфи чоғ. Ута беғам, бе-парво. Ўзи ҳеч қачон ҳеч қаерда ишламаган. «Яллама ёрим...» деб юраверади. Бир куни қизиқсиниб, ундан сўрадим:

— Менга қара, оғайни. Қачон қарамайин, ошиғинг олчи. Қаёқдану, нимадан даромад қиласан, биродар? Балки бирон хазина топгандирсан?

— Ҳа-да, бир эмас, иккита хазинам бор. Қирқ ёшим-гача «бобойнинг» паноҳида яшадим. Буёғига яна қирқ йил ўғлимнинг сояи давлатида маза қилиб юраман. 40:40! Етади.

— Ҳим... Сенинг ўзингда соя йўқми, ошна?

— Менда соя нима қилсин, — дебди у. — Ўзим турган-битганим соя-да.

Боқимандаликнинг ҳам миллати, дини, мазҳаби бўлмайди.

Турли даврлар — турлича одамлар. Улар бир-бирларига қанчалик ўхшасалар, шунчалик ўхшамайдилар. Қиёфалар, фикрлар, аъмолу ҳаракатлар, либослар, урф-одату, таомиллару, удумларда тафовут ва ўзгачаликлар бисёр. Бари гўё ўша-ўша ва ўша эмас. Бундан эллик йил олдинги 20—30 ёшлилар авлоди ўзидан эллик йил олдинги тенгқурларига ўхшамайдилар. Бугунги 20—30 ёшлилар ҳам бундан ярим аср бурунги ёшлардан, ўз тенгқурларидан бутунлай бошқача. Ҳар бир давр ёш авлод зиммасига ўз вазифалари, ўз орзу-умидлари ва

Ўз ташвишларини юклайди. Бу «юкнинг» мундарижаси эса, ҳар бир жамиятнинг ўзи сингари, бир-биридан жиддий фарқланади.

Ҳар бир жамият навқирон авлод олдида масъул ва бурчдор. Одамларнинг кайфияти қандай? Улар ўз фарзандларига етарли моддий, руҳий, маънавий озуқа бера олдиларми? Ота-оналар ўз ўғил-қизларини турли наҳс бало-қазолардан ўз вақтида муҳофаза этдимиз? Уларнинг жисмоний соғлом ва бақувват бўлишларига эришдимиз? Дилбандларини покиза, мусаффо иқлимда ўстирдимиз? Ҳалол луқма бердимиз? Инсонпарвар, уддабурон, эсли-хушли қилиб ўстиришга эришдимиз? Охиروқибатда булар барчаси жамиятнинг сиймоси, келажаги ва тақдирини белгилайдиган омил эканини англадимиз?

Парвардигори олам ўн саккиз минг оламни яратди. Она заминни бунёд этди. Бандаларимга деб. Улар шу ёруғ оламдан баҳраманд бўлсин деб. Митти қурт-қумурсқаларга жон ато этди — ҳайрат ва мўъжиза учун ҳамда инсонда шафқат туйғуси пайдо бўлсин деб. Ўзини бу дунёнинг гултожи ва султони салотини мақомида ҳис этсин деб. Тана берди — жони учун қафас деб. Нафас берди — яшасин ва роҳатлансин деб. Нафс берди — тийсин деб. Иймон берди — икки дунёси обод, жони жаҳони абадийликка дахлдор бўлсин деб. Руҳи равон берди — Арши Аъло юксакликларига интилсин деб. Ақл-идрок берди — Қодир эгасини ва ўзини танисин деб. Раҳмоний ибтидонини пешрав қилди — Ҳақ йўлидан адашмасин деб. Шайтони лаъинни сафарбар этди — ёмон кунларда ўзини синовдан ўтказсин ва таъқиб этсин деб. Атрофини табиат, беҳисоб паррандаю даррандалар билан ўради — завқлансин ва асрасин, авлодларга узатсин деб. Боши узра Ой, Қуёш, беҳисоб сайёраларни илиб қўйди — кимлигини танисин, тубанлашиб кетмасин деб. Алқисса, ота-она ўз гўдагига қанчалар гиргиттон бўлса, Оллоҳ таоло ва таборак ҳам ўз бандаларига баайни шундай меҳрибон. Нажот қалъаси. Одам боласи қаердаки ожиз, хор, мазлум, маъюс, маҳзун, ночор бўлиб қолса — Тангри ўша ерда ҳозир у нозир. Ҳақ таолонинг кўрмаган, сезмаган, назари тушмаган хилват жой йўқ.

Гўзаллик яратди — илоҳий сифат ва кароматлардан нишона, жаннатул маъводан дарак. Нафосат, нашъу намо бунёд этди — бу дунёга ошуфта бўлсин учун. Муҳаб-

бат пайдо қилди — токим одамлар Оллоҳга жозиб бўлишсин ва бир-бирларига талпинишсин. Умрни қисқа, чексиз Вақт оғушида бир лаҳзалик қилиб тайин этмиш. Ҳаёти зерикарли бўлишидан ва иблисона такаббурликдан муҳофаза этди. Макон берди, ватан берди, ризқ-рўз берди, жуфти ҳалол берди, фарзанд берди — умри бардавом бўлишин истаб. Исм берди — инсоннинг борлигидан шаҳодати олийшон. Тақдири азал берди — одамзотнинг ожизлигига кафолат.

Инсон ҳеч қачон қотиб қолган ҳолатда, турғун яшай олмайди. Ҳатто умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинган маҳбус ҳам фикран ва қалбан ҳаракатда. Чумолилар, тоғлар, денгизлар, ер юзида жамики жониворлар бор, бари ҳаракатда. Ҳаракатдан тўхтаган хилқат ўлимга маҳкум. Оила кўҳна ҳовлидан янгисига кўчиб ўтади. Олдингиси торлик қилади. Аммо, вақти келиб, янги ҳовлижой ҳам торлик қилиб қолади. Азизлардан бири марҳамат қилибдурларким: фақат майитгагина атиги икки газ ер кифоя. Тирик инсоннинг эса руҳи даъво этадирким, унга бутун Ер юзи керак. Гоҳо ҳатто замин у замонга ҳам сизмай, сафар жабдуқларини ҳозирлаб, чексиз коинот бўйлаб фазоларга йўл олади...

Жамият бир текисда равон тараққий топмайди. Жараёнлар чуқур, ботиний ижтимоий тўлғоқлар бағрида кечади. Ҳеч қаёқда, на табиат ва на жамиятда, на ер устида ва на ер остида сокинлик йўқ. Бўлмаган ва бўлмайди. Оқмаган сувни қўл дейдилар. Дарё бўлиши учун сув оқиши керак. Бинобарин:

— Жамият шундай вақтда жамиятки, агар, инсоний қиёфага эга бўлгани ҳолда, онгли суратда уюшган бўлса.

— Шахс шундай вақтда кучли шахски, агар миллионлаб кишиларнинг миллиондан бир заррасини ташкил этгани ҳолда, ўша миллионлар уммонини ҳаракатга келтира олса, бошқара олса, йўналтира олса. Жамиятни, унинг салоҳиятини кўтара олса. Халқнинг ғам-андуҳлари, ташвишлари билан яшай олса. Ўз халқига камарбасталик қила олса.

— Миллат шундай вақтда миллатки, агар жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини топа олса, ўзининг барча миллатдошларига муносиб ном, макон, гурур, масъулият ва келажакни таъминлай олса.

— Олим шундай вақтда олимки, агар у заковат ва билимдонликда Суқротни ҳақим бўлиб кетганида ҳам,

ўз инсоний қиёфасини сақлаган бўлса, ҳар қандай мушкул шароитда ҳам, Галилео Галилей ва Машраби девона сингари тўғрилиқни ёқласа, ҳақиқатни тик айта олса.

Истиқлол ёшларидан навқирон авалодга хос жўшқинлик, довюраклик ва шижоат, доноларга хос вазминлик ва идрок, тadbиркорларга хос етти ўлчаб бир кесиш ҳамда ҳар қандай қийин вазиятлардан ҳам чиқиб кета олиш, ҳар қандай муаммони ечишнинг бирдан-бир тўғри йўлини топиш, зукколик талаб қилинади. Ёшлар ўз олдидарида ҳеч бир замонда, ҳеч қачон пайдо бўлмаган мушкулотларга маҳкум этилганларини чуқур ҳис этишлари зарур. Бу ерда юрак жўшқинлиги, қалб қўри, билак кучи, теран ақл-идрок, ирода зарур. Кексаларнинг хатосини қазову қадар ниҳоясига етказди. Ёшларнинг хатосини вақт тузатади. Вақт эса зиқ. Агар биз вақтни тежамасак, вақт бизни тежаб юборади.

Сиз, меҳрибон жигаргўшалар, ўзингизда эски тузумлардан мерос бўлиб қолган ажойиб неъматлар билан бирга, ахлоқий ва мафкуравий иллатлар таъқибда иш кўришингизга тўғри келади. Маъзур тутгайсиз, биз сизга фақат яхшилиқни раво кўрган эдик. Эсизки, ҳадеганда беихтиёр гумроҳлик қилиб, ҳар хил вақтинчалик ҳою ҳавасларга, амал-тақалларга, орден-медал сингари мутлақо кераксиз темир-терсақларга учиб, миллат сифатида ўлимга маҳкум этилганимизни ўз вақтида тушуниб етмадик. Бизни шафқатсизларча алдадилар. Алдадик ва алдайдик. Сиз бутунлай бошқа замонда яшайсиз.

Бундай имконият қирқ йилда, ёки юз йилда, ё бўлмаса минг йилда бир марта келади. Хайрият, ана шу мустақиллик даврони сизнинг чекингизга тушди ва унинг бутун масъулияти, зил-замбил юки ҳам сизнинг гарданингизда. «Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди», дейдилар. Вужудингизда турк қони жўш уради, ўзбек деган пок номингиз бор. Қўҳна Мовароуннаҳр фарзандисиз. Мўмин-мусулмонсиз. Бошқа дин ва миллатларга мансуб бўлганлар ҳам бизга ватандош ва елкадош, ҳамдard ва ҳамроздирлар. Сиз валломат бобомиз соҳибқирон Амир Темур авлодларисиз. Бироқ буларнинг барчаси бугунги кун учун етарли эмас. Ажабки, биздан тарихан юз йиллар кейин ўз миллати ва давлатчилигини бунёд эта бошлаган ёш давлатлар ва халқлар ҳам ижтимоий ҳамда ақлий тараққиётда улкан ютуқларга эришдилар. Сабаби: қуллик, қарамлик би-

лан тараққиёт бир-бирига зид келади. Бас, юз берган қолоқликка, турғунликка, бадбинлик ва жаҳолатга барҳам бериб, ўзлигингизни таниш, қуллик қарамлигидан—эркинлик ва демократик ҳурриятга эришиш, жаҳон орифлари иттифоқига дадил ва тағинам чуқурроқ кириб боришга эришмоғингиз даркор. Ҳозир бунинг учун барча иқтисодий, илмий-техникавий, ҳуқуқий шарт-шароитлар ҳозирланмоқда. Иқтисодиётни бутун чоралар билан кўтариш. Табиатни бузғунчилик ва емирилишдан муҳофаза этиш. Ватаннинг дахлсизлиги ва ҳимояси, мамлакатнинг тарихан таркиб топган яхлитлиги ҳамда парчаланмаслигини таъминлаш. Замонавий фан, техника, миллий ва умумжаҳон маданиятини юксалтириш, уларни ортиқча даҳмазалардан тозалаш... Булар барчасини билиб ва қўшиб олиб боришга тўғри келади.

Сиз, кичик донишманд, фарзанди аржумандлар, муҳоқама ва мушоҳада қилишни, ўзингизга дардли-изтиробли саволлар беришни, бу саволларга оқилона жавоблар топиш илмини ўрганинг. Ким эдим, ким бўлдим? Қаёқдан келаётибману, қаёққа кетаётибман? Жамиятда менинг ўрним борми, агар бўлса — қандай? Мен ҳали бу ёруғ дунё юзини кўрмаганимда ҳам у бор эди. Ўз тараққиёт ва таназзуллари билан, ўз қисмати ва ташвишлари чанғалида. Мана, мен таваллуд топдим: дунёни кўз очиб кўрдим. Нима ўзгарди? Хай, мен ҳам, инчунин, бу дунёни бебақодан ўтиб кетаман... Дунё эса дунёлигича тураверади. Тоабад. Рўзи маҳшаргача. Бу дунёни норасода инсон зоти қанчалик қудратли! Барқни (электрни) кашф этдилар. Поезд, пароход, учақ, космик кемалар ясадилар. Улкан кўприклар қурдилар. Сув остида шаҳарлар қад кўтарди. Компьютер, телефон, телеграф, факс. Мана энди — интернет! Қоинотнинг ичинига тобора чуқур кириб бораёптилар... Айни вақтда мен нақадар ожизман. Вақти келганда, чумоличалик қурбим йўқ. Бас, ўз ризқи насибамни териб еб, борига шукр, йўғига қаноат қилиб, тинчгина гимирлаб юраверайин. Дўппимни яримта қилиб, Жон фидо этиб ишлаганларни ҳам кўраёпмиз. Боши ғурбатдан чиқмайди. Ҳеч ким уларга ҳайкал ўрнатмайди.

Оҳ, мўминтойлар-а! Бир йўриқда тўғридай. Бу ҳам ўзига хос бир фалсафа. Аммо ожизона, иблисона фалсафа. Ўзгача ўйлаши керак одам боласи. Менинг бошқа биров эмас, айнан мен бўлиб туғилишим тасодикийми? Боринги, туғилмаганимда мен нотавадан ким

хафа бўларди? Худо мени ўз бандаси сифатида шунчаки эрмак учун, дунё кўргазмасига бир «экспонат» қилиб муваққат яратдими ёхуд бу мафтункор ёруғ жаҳонни мен учун барпо этдими? Агар мен бу қадар ношуду норасо, ожиз бир хилқат бўлсам, бу оламга келишим — нечун? Бундан мақсад не ва бунинг кимга қандай қизиғи бор? Нега қулоғимга азон ва такбир айтиб, карнай-сурнай билан қаршиладилар? Нега от қўйдилар? Оллоҳнинг муборак сифатларини менга раво кўрдилар? Суйдилар, ўқитдилар, ҳидоят йўлига бошқардилар, одоб-ахлоққа ноил этдилар? Мен кашшоф бўлишим керакми ёки истеъмолчи? Мендан Парвардигар ва сарвари олам, ватаним, халқим, ота-онам нимани кутади? Нималарга даъват этилганман? Мен ўзимнинг борлигимдан бохабарманми ёки йўқ?

Ҳозирги куннинг долзарб вазифаси нима? Қилиш мумкин бўлган ишни қилиш. Йўқ, қилиш мумкин бўлган ишни эмас, қилмасликнинг иложи қолмаган ишни қилишдир.

Ватандошларнинг ички бирдамлиги ва бардамлигини сақлаш. Миллатчилик ва маҳаллийчиликнинг ҳар қандай кўринишларини рад-бадал этиш. Минбаъд унутмаслик керакки, миллий мумтозликка даъвогарлик фақат аёлкорус шовинизмигагина хос эмас. Юқорида айтганимдай, майда миллатларда ҳам «улуғлик»ка даъвогарлик майдалари учрайди. Лайчада ҳам «филлик касали» бўлади. Бу ижтимоий қутуриш, парокандалик, чирини, инкироз аломатидир. Маҳаллийчилик дегани шу. Қачонки миллат ўз ичида майда «миллатчалар»га бўлиниб кетса, халқнинг бирлиги, салоҳияти ва қудратига путур етказмай қолмайди. Амир Темур давлатининг кучи, унинг енгилмаслик сири шунда эдики, соҳибқирон ўзинга меъёрсиз асъасаю замзама, шаръий бўлмаган насл-насаб, шукуҳ ва сифатларни қабул этмади. Ўз қўли остидаги ҳукмдорларни ҳар қанча сийласа-да, ноўрин зулм, ҳукмфармоликка йўл қўймади. Ношаръий ишларни қаттиқ қоралади. Лашкар, ҳокимият, эл-улуснинг бирлигига эришди. «Куч-адолатда» (аксинча эмас!) деб шоён қилган қудратли фотиҳи замон жаҳонгирлик ташвишлари билан куррайи заминнинг қайси нуқтасида: Арабу Ажам, Қофқоз ёки Форс, Турк ёки Хитой сафариди бўлмасин, ўз она юрти, халқи, пойтахтидан батамом кўнгли тўқ эди. Чунки ўз мамлакатининг қўл ос-

тидаги кўпмиллатли халқларнинг бирлиги, тотувлиги ва хайрихоҳлигига эришганди.

Замонамизнинг ўзига хос талаб, хусусият ва шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда, бозор иқтисодиёти сари оғишмай ҳаракат қилароқ, рўй бериши мумкин бўлган энг катта хавф: бойларнинг меъёрсиз бойиши, ўртаҳол табақанинг камбағаллашуви, камбағалларнинг қашшоқлашишига йўл қўймаслик, бундай ўта нохуш аҳволнинг олдини олишдир.

Маънавиятни тинимсиз юксалтириб бориш. Биз хуш-нохуш ижтимоий жараёнларнинг барча боёқчларидан ўтиб келган халқмиз. Фуқаро мустабид тузумнинг бе-мустасно барча «неъматларидан» баҳраманд бўлган: уруш, очарчилик, қатағон, сургун, шахсга, тўраларга, партияга, «улуғ оғага» сизғиниш, миллий таҳқирланиш-ни бошидан кечирди. Узоқ тарихий такомилот ва тадрижиёт давомида зулм қолмади-ки, у кўрмаган. Ниҳоят, мана еттинчи йил кетаяпти, аждодлар орзу қилган мустақил ҳаёт мақомига эришиб, рўшнолик кўра бошлаганига. Агар кимда-ким мустақилликка эришдик, буёғига ёр еб, яланғоч ётадиган замон келди, деб ўйласа (шундай кайфиятлар ҳам йўқ эмас). қаттиқ янглишди. Сўхтаси совуқ, «ҳомийликка» даъвогар барчага маълум бир давлатда йиллар давомида «тинчликни истасанг, урушга тайёрлан» деган антиқа даъво ҳукм сурди. Аммо тарих уларнинг тинчлик ҳақида тантанавор баёнотлар бергани, тинмай жавраганига қарамай, амалда бирёқлама ва рўй-рост нуқул уруш оловини ёқиб келганини, ҳозир ҳам худди шундай қилаётганини кўрсатди. Яхши қўшничилик муносабатлари деганда ўзидан заиф давлатларни ютиб юбориш учун қон-қардош халқлар орасида ҳар кун, ҳар соат фитна ва адоват туғдираётганини фақат кўзи ожиз, қар, овсар, ўта калтабин одамларгина кўрмаслиги, тушунмаслиги мумкин. Уларнинг синалган усули: бўлиб ташлаю, айшингни сур. Инсофсизда уят, уятсизда инсоф бўлмайди. Сурбет кишида шарм, иймонсизда ҳаё йўқ. Бундай одамлардан марҳамат кутманг. Улар бизнинг ўлкамиз, бойликларимизни ўзларининг «луқман ҳалоли» деб билади.

Нақл борким, тулкидан сўрашибди:

- Ўз ақли расолигингга далилинг борми?
- Бор! — дебди туллак.
- Қандай далил?

— Мана,— дебди тулки думини кўрсатиб. (Ас-Са-
олибий)

СССРнинг инқирозга юз тутиши, мустақил Ўзбекистон Республикасининг қарор топиши жуда катта тарихий воқеа. Агар шундай ҳодиса рўй бермаганда, ҳозирга келиб, ўлка, миллат, иқтисодиёт, сиёсат, маънавият миқёсларида ҳолимизга маймунлар йиғлаши аниқ эди. Эндиликда олдимизда турган вазифаларнинг долзарблиги ва салмоғини шундай тасаввур қилса бўладики, бизнинг она-диёримиз собиқ мустабид (тоталитар) Советлар мамлакати етмиш йил давомида қўлга киритган ижобий натижаларга ўн йилнинг нари-берисида эришмоғи лозим. Бунинг маъноси шуки, жўғрофий миқёс ўн баробар кичик бўлгани ҳолда, ўнгланиш ҳамда тараққиёт суръатини камида уч баробар оширишга тўғри келади. Қандай қилиб?

Авалло, олдинги лоқайдлик, турғунлик кайфиятларидан батамом қутулиш керак. Мунофиқлик, субутсизлик, алдоқчиликка барҳам бериш даркор. Минг афсуски, бу ғайрияхлоқий иллатлар қон-қонимизга сингиб кетган. Алдаганда кимни алдаймиз?

Дилбузар (телевизор) ҳақида икки оғиз сўз. Қарор топган воқелигимиз Ғарбу Шарқ минтақалари кесишган майдонда жойлашган. Қадимда одамлар бир қишлоқ, овул, қасаба миқёсида ўзаро муносабатга киришган бўлса, эндиликда нақлиёт (транспорт), почта (чопархона) ва телеграф, факс, оммавий матбуот воситалари, овознигор (радио) ва ойнаи жаҳон (телевидение) тўғрисида бутун инсоният ўзаро жадал мулоқот олиб бормоқда. «Узоқ» ва «яқин» деган тушунчалар ўзининг асл масофавий маъносидан бениҳоя қисқариб кетди. Қитъалар, мамлакатлар, элатлар, миллатлар ғойибона, юзма-юз дийдор кўришмоқдалар. Буёғи денгиз ва океанларнинг туби қадар, нариёғи фазо кенгликларигача чуқурлашиб, кенгайиб бормоқда... Мўъжиза бўлса, шунчалик бўлади-да! Бундай ҳолни энг жасур хаёлот (фантазия) олами ҳам ўз тасаввурига сиғдира олмайди.

Бугунги фан ва техника тараққиёти асрида ҳазрати инсон сиймосини улкан, баҳайбат Бош, жимжилоқдай кўкрак қафаси (митти қалб) шаклида тасвирласа бўлар. Одамзод ўзи кашф этган нарсаларга маҳлиё ва асир. Эндиликда энг беҳудуд, ҳайратомуз тасаввурлар ҳам техника мўъжизалари қаршисида кичрайиб, жўнлашиб, ғариблашиб бораётгандай.

Лекин... Вожаб. «Этигинг тор бўлса, дунёнинг кенглигидан на фойда» деган нақл ҳамон ўз кучида. Одамлар, ҳар бир шахс бундай техникавий ихтиролар оқибатида ўзига ўзи бир баҳя бўлса ҳам яқинлашдимиз? Жипслашдимиз? Қалбига қулоқ солаётибдимиз? Бир-бирини кўпроқ тушунадиган бўлдими? Билъакс, узоқлашмаяптими, ўзидан ўзи мосуво бўлмамаяптими, иш қилиб? Телевидение — «узоқдан кўриш» дегани. Шу сўзнинг том илмий-техникавий маъносида. Ижтимоий маънода-чи? Биз телевизиявий каромат туфайли ўз уйимизда туриб бутун дунёни кўрамиз, ўз хонадонимиздан — жаҳонга саёҳатга чиқамиз. Бироқ жаҳон саҳнида ўзимизни кўра олаяпмизми? Ўзимизни йўқотиб қўймаяпмизми?...

Қизиқ. Ҳар қандай оламшумул улуғ кашфиётнинг ақл бовар қилмайдиган даҳшатли томони, хунук оқибатлари ҳам бўлар экан. Баъзан бир хилги сурункали бемаъни намоишларни кўриб, одамзот бу илмий мўъжизага ақлан сазовор бўлган эса-да, қалбан тайёр эмас экан, деган ўйга бораман. Бу кўрсатувлар туфайли ҳар биримизнинг хонадонимизда ҳар куни кўзни ўйнатадиган, дилларни яйратадиган, қулфи дилимизни очадиган, ҳазин ва қувноқ кўрсатувлар билан бирга, дийдамизни қотирадиган, таъб-дилни ғаш қиладиган катта-кичик кўнгилсизликлар юз бериб ётади. Уруш, қотиллик, талончилик, фаҳш, гиёҳвандлик, алдов, фириб, майпарастлик, қимор, кашандаликлар минг хил товланишларда кўз ўнгимиздан ғимирлаб ўтиб туради. Энг наҳс ишлар, эҳтимол, қаттиқ танқид тифи остида намоиш қилингани тақдирда ҳам (аслида, аллақачонлардан оқиб келаётган, муайян ёмон ниятларга йўналтирилган машъум ниятлар ҳукмрон!), бу жуда ёмон таъсир қилади. Айниқса, ҳали суяги қотмаган ёш-ялангларга. Шу тариқа ўта бадбин иллатлар ҳаётдан-саҳнага, саҳнадан-ҳаётга кўчиб юргани-юрган. «Тўхта!» дейдиган куч йўқ. Турган гап, онгли кишилар учун телевизия томошаларининг бу сингари жирканч иллатлари балким, биз ўйлаганчалик, хавфли эмасдир. Бироқ, ғирт яланғоч, беҳаё намоишлардан фақат профессорлар «баҳраманд» бўлмайдик-ку. Ҳамма кўради. Инсоннинг табиати шундайки, у яхшилик, эзгуликдан кўра ёмон нарсаларга кўпроқ интилади. Баайни кўзга кўринмас зарра-микроблар биринчи галда нимжон кишиларни сурункали ва ҳалокатли оғир дардларга мубтало этгани сингари, хунук

ахлоқий иллатлар намоёиш алаалоқибат унинг тарбия-сини издан чиқазиши турган гап. Вақти-соати етганда «ваҳ!!!» деймизу, кеч бўлади.

Ойнаи жаҳоннинг ўзига хос кучли жозиб сеҳри бор. Эртаю кеч ёшларимиз, касалнинг юзига термулгандай, телевизорга михланиб ўтирганини кўрганигда, ўзингни ихтиёрий суратда жиноятга қўл ураётгандай, ўзинг ҳам кўра-била шу жиноятга шерик бўлаётганигдай туюлади. Мисқоллаб, заррама-зарра йиққан тоат-ибодатларинг, ахлоқий ўғитларинг, нондай азиз миллий турмуш тарзинг шундоқ кўз ўнгингда ботмонлаб елга учиб бораётганини кўриб туриш атрофдан қараган кишига қанчалар нохуш ва аянчли. Бунинг устига, аламки, ёшларимиз бу тарзда гулдай умрини хазон қилаётган экан, ҳовли саҳнида ёки эшик олдида нақ бир таноб ер бўмбўш, тақир яйдоқ бўлиб ётади. Унга ишлов берадиган, кўчат ўтқазадиган, экин-тикин қиладиган бир мард ўғлон йўқ. Қозон-товоққа, рўзгорга қарашиб юборадиган солиҳа қизлар, уддабурон солор келинлар ҳам тандир ва ўчоқ бошида, сигир соғишда кўринмай қолади. Ҳаҳ, отгинанг ўчисин сен лаънати дилбузарнинг, деб юборди ҳар қандай мўмин киши ҳам. Улар телевизорда эртаю кеч «банд». Шунчалар даққоқ, танбал, ишёқмас экансан, жарроҳ бўлма, олим бўлма, муҳандис бўлма... Ҳеч бўлмаса Худо берган манови ерингга ишлов бер, мол-ҳолга қара, томингни таъмирла, томорқангни чоп. Йўқ. Қўлни қабартиришни истамайди. Ахир, қара, фуқаро бир парча ер орқасида тирикчилик қилаётибди. Фаровон ҳаёт қураяпти. Ҳовли-ҳарам, сигир-бузоқ дегандай... Телевизор қутиси ичидан туриб, амр-фармон бериш билан хўжаликни бошқариш, рўзгор тебратиш, қозон қайнатишгача етиб бормади, чироғим. Хомтама бўлмай кўя қол. Қўлни қабартирсанггина фаровон яшайсан. «Олма пиш, оғзимга туш» деб ўтирган билан олма ўз-ўзидан пишмайди ва сенинг оғзингга келиб тушмайди ҳам. Даққоқ ёшларга қолса шундай бўлсаки, сеҳрли телевизион қутилалардан «очилдастурхон» ҳам юборишса... Осмондан чалпак ёғиб турса...

Иш қилиб, бундай ношукурликларнинг охири бахайр бўлсин.

Мулкка муносабатни тубдан ўзгартириш лозим. Социдан тирноғигача сиёсийлашган собиқ тузум мулк ва мулкдорлик, сармоя ва сармоядорлик, тадбиркорлик, ташаббусни барча чоралар билан бўғди. Буларга зўр

берилса, капиталистик майллар уйғонади, деб кўрқди. Миллионлаб кишиларни шундай «тарбиялашга» эришилдики, эмиш, капитализм бутун инсониятнинг ғаддор душмани ва у муқаррар емирилиши лозим. Ҳолбуки, бу билан мантиққа зўравонлик қилинди. Капитализм бу эркин сармойанинг равнақига, маъмур бозор иқтисодиётига, рақобатга ва тадбиркорликка вобаста. Агар қўйиб берилса, мулкка, моддий бойликка, олчоқлик, ҳирс, инсон ҳуқуқларининг поймол қилиниши ва ҳоказо нобоп, номатлуб ҳодисаларга олиб келади. Ундай десак, биз тирик гувоҳи бўлган, кўкларга кўтариб мақталган сохтакор социализмнинг, ҳатто «ривожланган» социализмнинг сийнасида ҳам, юқорида саналган иллатлардан ташқари, уларга қўшимча равишда; ўз маразли жароҳатлари мавжуд эканлиги ошкор бўлиб қолди. Бу муқаррар суратда ялпи шовинизм, улуғоғаччилик, мутелик, улуғдавлатчилик маразларининг чуқурлашиб кетишига олиб келаркан. Тўрачилик, хўжасизлик, ўзибўларчилик, шахс ва кичик сонли халқлар ҳуқуқларининг қўпол суратда поймол қилинишига сабаб бўлди. Ҳар қандай улуғвор гоё ҳам руҳоний камолот ҳосил қилмаган оломоннинг тарбияси бузуқ кимсаларнинг қўлига тушса, бу машъум фожеаларга олиб келиши аниқ.

Диққат қилсангиз, ардоқли ёшлар, биз энди бошқа йўналишда, ўз тараққиёт йўлимизни қидириш томон бораётибмиз. Ўз тарихий, миллий ҳаёт тарзимизга мос ва қойим йўлларни излаяпмиз. Айни вақтда бугунги илғор Ғарб технологияларидан фойдаланишга интилаётибмиз. Катта кемага катта сафар муносиб, дейдилар. Илло, катта сафарни ихтиёр этган сиз ёшлар бу сафарнинг ўзига яраша хавф-хатарлари, йўл азоблари, сув ости харсанг тошлари, гирдоблари, ҳалокат хавфлари, тўфонлар, борса келмас ороллари, об-ҳаво инжиқликлари, ёқилғи муаммолари ҳамда кеманинг ўзида содир бўлиши мумкин бўлган табиий, ижтимоий ва тасодифий фалокатларни олдиндан ҳисобга олмай, пухта ўрганмай иш кўрсангиз, оқибати нима билан тугашини ўзингиз биласиз. Бунинг устига, фақат сиз фарзандлар эмас, биз ота — боболарингизни ҳам нари борганда, аксарият, гўлаҳлик қилиш, сув ташиш, ўтин ёриш, ямоқчилик, дастёрлик, югурдаклик сингари майда-чуйда юмушлар билан алаҳситиб келишган.

Эътибор қилаётгандирсиз, мулкка муносабат туб-

дан ўзгармоқда. Илгари барча фалокатлар манбаи — хусусий мулк деб таърифланган бўлса, эндиликда жамиятнинг ялпи тараққиёти омилига айланиб бормоқда. Энди сиз мулкка нафрат ўрнига иштиёқ, мулкдорликка ҳавас пайдо қилишингиз даркор. Мол-мулксиз, йўқсил кимса жамиятнинг иқтисодий ва маънавий қиёфасини белгилай олмайди. Мулксиз шахс заиф, қашшоқ ва ожиз одам. У на ўзига, на жамиятга ёрдам қўлини чўзаолди. Утмишда етти пушт ота-боболарининг насл-насабсиз, камбағал, қашшоқ, аравакаш, ҳаммол, етим-есир, чўри, ожизу хор ва нотавон ўтганлиги билан нодонларча «мақтаниш», ўзининг ялангоёқлиги туфайли катта давлат мансаби ва лавозимларидан умидвор бўлиш замони ўтиб кетди. Тадбиркор, мулкдор, бадавлат, забардаст инсонлар бўлишга интилинг. Фақат мулк тўплаш эмас, балки уни тасарруф қилиш, қисқаси, пулни санаш, бойликни тежаш, ҳар қандай исрофгарчиликлардан тийилиш йўллари қидиринг. Чиқитсиз ишлаб чиқариш илмини ва тадбир-тадорикларини эгалланг. Рақобатсиз ўсиш, юксалиш, тараққиёт йўқ. Бироқ! Рақобат ўзгаларни бир умрлик бахтсизликка олиб келмаслиги лозим. Рақиб — душман дегани эмас. Фойда ёки шахсий манфаат кетидан қувиб, рақобатга берилиб кетиб, ўзингизга ўхшаган бошқа ҳамкасб ва ҳампираларингизнинг синиши, хонавайрон бўлиши ва ҳалокатга йўлиқшидан ҳазар қилинг. Маърифатли бой-бадавлат кивилар, заводчилар, корхона эгалари, қўли гул ҳунарманд бўлишга интилинг. Давлатманд бўлман деб, молдунё ҳирсига гирифтор бўлманг. Атроф-муҳитни булғаш гуноҳи-азим эканлиги фаромуш бўлмасин. Чунки ўз корхонангиз, молхонангиз, омборхонангиз сингари, ўша атроф-муҳит: сув, осмон, ер, ўрмон, чакалакзор, балиқлар ва қушлар — барчаси сизники. Табиатни ифлослантириш билан фақат одамларнинг эмас, Худонинг қаҳрига учраш хавфидан ўзингизни сақланг. Бошқаларни ҳам шунга даъват этинг. Табиатни унинг табиий гўзаллигию тароватидан маҳрум этманг. Бир мусулмон фарзанди сифатида ва қолаверса, диний мансублигингиздан ҳам қатъи назар, — ахир, инсон боласисиз-ку! — ҳалол билан ҳаромни фарқланг. Тўпори, қашшоқ, мирзақуруқ кишилар бўлиб қолишдан ҳазир бўлинг.

«Меҳнатдан келса бойлик, турмуш бўлар чиройлик». Бойлик орттиришнинг асосий шарти шу. Қанчалар яхши айтилган. Бу олтин сўзларни одамлар энг гавжум

жойларга, катта дўкон савдо расталари, бозорларнинг кўзга ташланиб турадиган пештоқларига Катта ҳарфлар билан ёзиб қўймоқ даркор. Токим бу навбатдаги шиор эмас, ҳар бир инсоннинг дил лавҳига битилган нақшга айлансин.

Бойишнинг юзлаб усул ва тадбирлари бор. Бунинг учун фақат эсли-хушли, ўткир ақл эгаси бўлишнинг ўзи кифоя эмас. Ҳаммага ҳам бой-бадавлат, бадастир, ғаний бўлиш насиб этавермайди. Бой бўламан деган кишига бойишнинг ҳамма усул ва воситалари қўл келади. Шуниси борки, мана бу насиҳат доимо ёдингизда бўлсин: бой бўлай деб иззат-ҳурматингиздан айрилиб қолманг. Ғирромлик, фириб, алдов йўли билан орттирилган бойлик кишига охир-оқибатда бахтсизлик ва пушаймонлик келтиради. Юқорида айтганимдай, давлат сўзи икки бўғиндан таркиб топган: дов-қуйилиб, шашт билан оқиб келмоқ; лат — шикаст емоқ, синмоқ. Давлат кишига оқиб келадию, хонавайрон қилиб кетади. Ҳаром йўл билан мол-давлат орттириш нима? Масалан: қабрга олиб кетилаётган ҳар бир тобут ичидаги майитнинг эғнидан бир қаричдан кафан йиртиб олиб матоҳ тўплаш, қимор-бозлик ёки танфурушлик, каззоблик орқасида бировларнинг ор-номусини топташ, бозорда майда чайқовчилик, ўғирланган молларни сотиш билан бармоқни бармоққа тегизмай сал вақтда катта маблағ тўплаш мумкин. Тарозидан уриб қолиш, сутга сув қўшиш, керосин ва бензинни кўпиртириш, ўтмас молни алдаб сотиш, пора олиш, сотилаётган молга бирига ўн ёки юз баробар ошириб нарх тайинлаб пуллаш ва бўлак йўллар билан тез орада чўнтакни ақчага тўлдириб юборса бўлади. Аслида, бундай минг хил фирибгарлигу қаллоблик йўли билан тўпланган пул — бойлик эмас, балки жиноятдир. Яширин, қабиҳ жиноят. Бу рўйрост талончилик деган сўз.

Мана сиз, бўтам, кўриб турибсиз. Сўл ёндаги қўшнингиз бор-йўғи катта дўкон қоровули. Маҳаллада ҳеч кимни назар-писанд қилмайди. Бойлигидан ёрилай дейди. Уч қаватли иморат солиб, уйига... лифт ўрнатган. Етти даҳани чақириб дабдабали тўй беради. Қандини урсин. Худо берган, деймиз. Йўқ. Худо бермаган. Иблиси лаъин берган. Қинғир виждон, рўйрост ўғирлик билан топган. Буни бутун маҳалла-қўй билади. Тегншли одамларнинг эса кўзи боғланган, оғзи мойланган.

Ўң тарафдаги қўшнингиз қўли гул, инсоф-диёнатли

кекса муаллим. Маҳаллада ҳаммаининг боласини ўқитган. Унинг не ҳасратда бир ойда топган моянасини бояги қоровул дўстимиз бир соатда топади!..

Инсон қорамол эмаски, фақат қорин ташвиши билан яшаса. Агар шундай бўлганида, бош, қорин, кекирдак, кўкрак қафаси ва таносил аъзоларининг ўрнини алмаштириб қўйилган бўлармиди...

Сиз бояги ҳамсояларнинг аҳволини кўриб турибсиз. Бас, ўзингизни лицей, институт, дорилфунун, ҳунар мактаби, консерваторияга эмас, сарбозорга урасиз. Бозорда носфурушлик, фаррошлик, чек сотиш, киракашлик, ҳаммоллик ёки бошқа истаган юмуш ҳам сиз учун фахрли кўринади. Чунки мана шу «касб» эгаларининг ҳар бири истаган муҳандис, дўхтир, рассом, шоир, фан ёки санъат арбоби, ҳатто яшириб нима қилдик, давлат вазирига давлат томонидан белгиланган маошдан камида ўн баробар кўп даромад қилади. Зеро, давлат кишиси «вақтбай», бозорчи ёки саводсиз «тижоратчи» эса жарақ-жарақ «ишбай» пул топади. Шундай бўлгач, дорилфунун ёки академия соҳиблари — Олимлар эмас, балки Соттибойлар кўзингизга «энг ақлли зот» бўлиб кўринади.

Йўқ, мени тўғри тушунинг, болажонлар. Демокчи-манки, сиз ҳали ёшсиз. Ғўрсиз. Суягингиз қотмаган. Ҳаёт фақат бозордан иборат эмас. Катта, зиддиятли, ачиқ ҳаётни ҳидлаб кўрмагансиз. Ҳаёт қозонида қайнамагансиз. «Бозор кўрган эчкидан кўрқ», деб бежиз айтмайдилар. Агар мечкай ва «бозор эчкиларига» айланиб қолсангиз, сўнгра сиздан виқорли Арслонлар, довюрак Қоплонлар, салобатли Шерзодлар ва шижоатли Бургут ёки Шунқорлар чиқмайди.

Бозор керак, албатта. Маъмурчилик — бозор билан. Дастурхон ҳусн-таровати — бозор билан. Тирикчилик, фаровонлик — бозор билан. Оҳ, бизнинг Шарқ бозорлари! Тошкент, Самарқанд, Хива, Фарғона, Урганч, Хатирчи, Шаҳрисабз бозорлари. Сарбозорлар. Миллий турмуш тарзимизнинг ҳусни-жамоли, кўрки. Бозорига, мазорига ва ҳожатига қараб халқнинг маданиятини англаш мумкин. Бу фақат ноз-неъматлар, ризқ-рўз, нону намак, ширавору, зиравору, резаворгина эмас. Отанг бозор, онанг бозор деб бекорга айтмайдилар. Мен улғувор мақсадлар олдида турганимизда ёш-ялангларнинг кундалиқ турмуш икир-чикирларига ўралашиб қолишини андиша қилаётиман. Демокчиман холоски: ҳар

нарсанинг бозори касод бўлса бўлар, илм-фан, хунар, маърифатнинг бозори касод бўлмас. Хушёр бўлингиз, болақайлар. Қўлингиздаги булбулни сассиқ попишакка алмаштириб қўйманг. Сизни бозор бус-бутун қаърига тортиб, қалбингиздаги «йилт» этган истеъдод, маърифат чечакларини сўндириб юбормасин. Майин майсаларни поймол этмасин. Мажақланган гунчаларнинг яна ниш отиб кўкариши қийин кечади. Сизнинг ёшингизда бозорга кириш осон, ундан бутун чиқиш, ваҳ-ваҳ, қийин. Ёшлигида сақич, носвой, супурги сотишга ўрганган одам, нечук омади чопиб, илм шоҳсупасига кўтарилганида, борингки, академик бўлганида ҳам «ёғлиқ» касбини қўмсаб, нуқул чайналадиган мижғов, юмшоқ супурги бўлиб юраверади...

Шубҳасиз, ҳар қандай ҳукм ўз ўрнида тансиқ ҳамда вожибдир. Намоз ҳам вақтида фарз, дейдилар... Пул билан илм ҳамма вақт ҳам бир-бирига қойим келавермайди.

Нақл борким, бир олчоқ киши ўз шеригини синамоқчи бўлибди. Унга иккита патнисни узатибди. Бирида — қип-қизил олтин. Иккинчисида — теран ақл. Олтин билан ақл.

— Марҳамат, истаганингни ол.

Бояги одам ҳеч бир иккиланмай ақлга қўл узатибди...

— Тўғри қилдинг. — дебди истеъзо билан шериги. — Билувдим. Кимга нима етишмаса, ўшани олади-да!

Ана холос! У нокас демоқчики, нақд олтинни қўйиб, ақлни ихтиёр этган кишида «бир нарса» етишмайди. У ҳам бўлса — ақл.

Шундаймикан? Олтин сарфлаб ақлни топиб бўлмайди. Аммо ақлни пешлаб олтин топиш мумкин. Бир кун келиб битмас-туганмас олтин ҳам тугайди. Ақл эса чинакам туганмас бойликдир. Уни қанча сарфлаганинг билан кўпайгандан кўпайиб, сайқалланиб борадики, камайиб қолмайди. Сийқаланмайди ҳам.

Муқаддас китобимиз Қуръони Карим ҳамда Ҳадиси шарифларимиз ўқишни, билимни, хунар эгаллашни, заҳмат чекишни, мутолаани қайта-қайта шарафлайди. Олимлар жаноби пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломнинг ворисларидир. Бешиқдан то қабрга-ча илм ўрганишга даъват этадилар. Бозор устимизни бут, қорнимизни тўқ қилса, илму ирфон, маданият ва санъат иймонимизнинг бут бўлишига, пок маънавий

ҳаётга, комил тарбияга мушарраф бўлишимизга кўшиш қилади. Оллоҳ таолонинг номи ва сифатлари сирларини теран англаб етиш, моддий дунёнинг жамии синоати ва мўъжизалари билан боғлиқ, бани инсон ва жамиятнинг ҳолатини англаш муаммолари, кулли табиий ва ижтимоий ҳодисаларни билиш илм-фан, техника тараққиётига вобастадир. Илм-ҳунардан баҳраманд бўлган киши камтар, камсуқум, тўқмижоз, барқамол инсондир. Уқимишли, билимдон, маданиятли одам билан жоҳил, саводсиз кимса ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бу ёруғ дунёнинг гўзаллиги, бойлиги, бетакрор савовати илм-ҳунар пешволарининг борлиги, салмоғи билан, адабиёт ва санъат аҳлининг лутфу карами билан белгиланади. Олим бўлсанг — олам сеники, дейди халқимиз. Олим киши ўз ижодхонасидан остона ҳатлаб чиқмай туриб ҳам дунё аҳволини билиши, уни «забт» этиши мумкин. Элма-эл, юртма-юрт кезиши ҳам шарт эмас. Эҳтимол, бизнинг ғаний ва боёнларимизни дунё танимас, аммо нуфузли илм соҳибларининг кашфиётлари, ихтиролари, ёзган асарлари, ёзувчи, бастакор, мунаввир, меъморларимиз яратган жонли санъат обидалари, чапдаст спортчиларимизнинг зафарлари қитъалар, минтақалар, мамлакатлар оша инсонларнинг онгига ва дилига етиб боради...

Қадрли фарзандлар. Сизнинг сафларингизда қанчадан-қанча улкан олимларимиз: Ҳабиб Абдулло, Обид Содиқ, Саъдихон Сирожддин, Раҳматуллин, Муҳаммаджон Урозбоев, Иброҳим Мўмин, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Саййид Ризо Ализода, Санжар Сиддиқ, Аҳмаджон Ёқубий, Ҳамид Сулаймон, Ҳадича Сулаймонова, Зулфия Умидова, атоқли давлат ва жамоат арбоблари Файзулло Хўжа, Акмал Икром, Назир Тўракул, Шароф Рашид, Сулаймон Азим ҳамда Абдулло Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Ойбек, Рафур Гулом каби адиблар, Урол Тансиқбоев, Чингиз Аҳмаров сингари рассомлар, Юнус Ражабий, Мулла Тўйчи Тошмуҳаммад, Домлаҳалим Ибодов, Мухтор Ашрафий, Етим Бобожон, Наби Ғани, Аброр Ҳидоят, Олим Хўжа, Шукур Бурҳон, Тамарахоним, Лутфихоним Саримсоқова, Мукаррама Турғунбоева сингари бастакор, кино ва театр усталари, актёрлар бор. Бўлмаслиги мумкин эмас. Буларнинг кўпчилиги ўзи илм ва санъати билан дунёни титратган инсонлар. Мен сизнинг қиёфангизда, рухсорингизда, чақнаган ва мулоийм боқишларингизда,

хатти-ҳаракат ва равиш-рафторингизда яна минглаб билагон муҳандислар, табиблар, зироатчилар, актёр, мусаввир, давлат ва жамоат арбоби, дипломат, сардор, генерал, гроссмейстер ва космонавтларни кўриб турибман. Сиз ўзингизни ўзингиз кўра олмайсиз. Аммо биз, мураббийларга кафтда тургандай аён ва муайянсиз. Ўзингизда ўзингизни маҳв этманг. Очиғи, мен сизни бозорга солмоқчи, бозор ихтиёрига топшириб қўймоқчи эмасман. Савдо-тижорат аҳлининг қилни қирқ ёрган одамлари бор. Сиз ўзингизни югурдак дастёрларга хос майда-чуйда юмушлар билан банд қилиб қўйманг. Жамиятнинг мухлислари, кўрар кўзлари, нури чашмони, белининг қуввати, шон-шавкати қалдирғочлари сиз бўласиз. Нархингизни арзон сўрамангиз, шунқорлар. Юзтубан кетманг. Бир умрга армон қилиб юрманг. Тезик, Пиён бозорларига эмас, илим-ирфон қошоналарига юзланинг. Республикамизнинг олий мактаблари, жаҳон илмгоҳлари, Кембридж, Оксфорд, Сорбон, Токио, Вена, Ал-Азҳар, Истанбул, Берлин университетлари, моллия-иқтисод, банк, технология институтлари, техника дорилфунунлари, бадий академиялар сизни кутмоқда. Қийинчиликлардан кўрқманг. Айнан шундай моддий вазминчилик кезларида улуг инсонлар етишиб чиқадилар ва ўз халқларининг букик қаддини ростлайдилар. Қаёқдасиз, ҳей, кичик донишмандлар, ёш олимлар, кўзимиз қароғлари!... Садо берингиз. Асло иштибоҳга ўрин йўқ. Сизни ўқитишга, дунё саҳнига олиб чиқишга она-Ватанингиз, Ўзбекистон Президенти, Республика ҳукуматининг қурби ва маблағи, рағбати ва шижоати этади.

...Эътибор қилган бўлсангиз керак. Ҳовлингиз йўлаги, дарвозахона шифтида қалдирғочлар ин қурган. Ошхонангизга шундай рўпара жойда, кўзга ташланиб турадиган нуқтада. Бу йил улар тўртта жўжа очишди. Қушлар ўз жўжаларига чунонам меҳрибонки, ҳавасинг келади кишининг. Ибрат олишга, фикрлашга, ҳар қанча завқланишга арзигулик. Ўз полапонларининг атрофида гиргиттон. Болаларидан дақиқа сайин ҳабар олади, ташлаб кетмайди, боқади. тарбиялайди, ташқи ғанимлари — шум қушлардан ҳимоя қилади. Мабодо уясига мушук, олақарга таҳдид солгудай бўлса, уларни кўрди дегунча қаттиқ чирқирай бошлайди: одамларни, уй бекасини огоҳ этади. Содиқ дўстлари, яъни одамларни «дод солиб» ёрдамга чақиради. Шу заҳотиёқ онан-

гиз, ўзингиз, ака-укаларингиз дарҳол ташқарига отилиб чиқадилар, шовқин-сурон чиқазиб, чапак чалиб қўрқитиб, ўша ялмоғиз, қаттол ғанимларни ҳайдаб юборишади... Шу зайл, куз келиши билан қадрдон қалдирғочлар ўз оиласи: бояги тўрт боласи билан бут ҳолда узоқ иссиқ ўлкаларга учиб кетадилар. Келаси йил баҳор фаслида яна ўша ҳол: қадрдон қушлар ўз хонадонига—учиб келишади. Ҳовлингиз навога, файз-баракага, қувончга тўлади. Фақат ўзларига бошпана изламайди, балки насл ташвиши уларни одамлар билан дўстлашишга, иноқ бўлишга ундайди. Паррандаю даррандалар ўз зоти-зурёдининг тақдири ташвишида одамлардан нажот кутадилар, уларни ҳомий, вафодор, оқибатли дўст деб биладилар.

Ҳамма одамлар ҳам, қанийди, қалдирғочлар сингари бир-бирига ва бошқаларга ибрат бўла олсайдилар. Уша ожиз, митти донишманд қушларчалик оқибат ва ишонч кўрсата билсайдилар. Ўз насл-насаби, фарзандлари, ота-оналарини ёвуз кучлардан, таҳқир ва тўхматлардан ҳимоя қилиб, кўксиларини қалқон-қилсайдилар. Оилаларнинг бузилиши, никоҳсиз туғилаётган болалар, ташландиқ, қаровсиз гўдаклар, бошпанасиз қолиб, кўча санғиётганлар, гиёҳвандлар, етимхоналар сони бу қадар ортиб кетмаган бўларди.

Бир яхши шоиримиз бежиз айтмаган

Капалаклар одамлардан меҳрибон.

Қалдирғочлардан ибрат олсанг-чи, эй одамзот!

Ривоят борким, бир тантиқ қизалоқ ўз севгани ошиқ йигитга, туҳфа тариқасида, волидасининг кўксини чок қилиб, юрагини келтириб беришни талаб қилади. Йигит бундай ғайриинсоний ишдан бош тортади. Аммо талаб қатъий эканини эшитгач, дардини ичига ютади, кундан-кунга ранги сарғайиб, чўкиб кета бошлайди... Буни эшитган муштипар она ўз қўли билан кўксини қоқ ёриб, юрагини якка-ёлғиз ўғлининг кафтига тутади! Мотамсаро фарзанд онанинг юрагини тоғ ёнбағридан авайлаб-асраб кўтариб борар экан, йўлда бир тошга беҳосдан қоқилиб йиқилади. Шунда яйдоқ тош устига отилиб кетган она юрагидан титроқ, мунгли садо чиқади:

— Болагинам, онанг ўргилсин. Емон йиқилмадингми? Лат емадингми? Тиззанг шилинмадимми, иш қилиб?...

Оҳ, онайизор-а. Чексиз мушфиқ ва муштипар зот. Бунчалар болажон бўлмасангиз. Фарзанд деганда жо-

нингиз ҳам кўзингизга кўринмайди-я. Ҳадиси шарифларда «жаннат оналарнинг оёғи остидадир», деб бежиз айтилмаган. Оҳ, жаннатмакон оталар, қадди дол оналар. Биз ношуд фарзандларингиз умр бўйи тинимсиз бож тўлаганимизда ҳам, Сизнинг мижжа қоқмай бешиқ тебратиб, бир кечалик бедорлигингиз ҳақини адо этолмаймиз.

Ривоят ва ҳаёт. Ривоят ҳаётни тўлдиради. Ҳаёт ривоятни тасдиқлайди.

Сурмайи Сулаймон

Нуроний оталар,
Қадди дол,
Букри оналар,
Ғанимат, дуоғўй
Дурдоналар.
Қаердасиз,
Берингиз нидо!..
Жонингиз қилиб фидо
Утиб кетдингизми
Е
Бормисиз омон?
Ҳижрон азоби экан
Улимдан ёмон.
Узим ҳам бугун
Бўларим бўлиб,
Яшин урган кекса чинордай,
Балким паймонам тўлиб,
Ногирону нигорон,
Топмасман изларингиз,
Мулойим сўзларингиз,
Нурафшон кўзларингиз,
Олай дардингиз,
Тополсайдим
Бир чимдим
Гардингиз,
Тавоф қилардим суртиб
Кўзларимга тўтиё,
Сурмайи Сулаймон.
Эй мушфиқ оталар,
Гиргиттон
Фаришта
Оналар,
Менинг шууримда:

Ешларнинг кифтидан кўра,
Сизнинг кафтингизда
Туради дунё.
Не бўлди? Не сир?
Бўлдими биздан
Ҳафсалангиз пир?
Сиз чоғроқ бир
Нарвон
Орасида

илиниб
турган

Пилла —

поя...

Боқмасдан қиё ортга
Бир лаҳза,
Бир он,
Қояма —

қоя

Биздан тобора
Узоқлашиб бораётган
Қарвон,

Буталарин чўлда қо

Елғиз,

Хомуш,

Фаромуш

Кетаётган

Сорбон...

Оҳ.

Кекса чинорлар,

Кекса чинорлар,

Оғаётган

кошинкор

минорлар...

Ажал шарбатин татиб
Изтиробдан ёнаётган оналар,
Кўзасин
Хом лойдан
Ясаган
Кулоллар,
Билолмам бир мубҳам сирни:
Бизни ва келажакни,
Етим, есирни
Кимга қолдириб

Кетмакдасиз

донишманд

чоллар?..

«Бобурнома»да шундай бир воқеа эсга олинади. Кобулда жуда кучли зилзила юз беради. Уша онда бир хонадоннинг болахонасида гурунг бўлаётган экан. Даҳшатли зилзила ваҳимасидан одамлар ўзини телбаларча ерга ташлаб қочадилар. Мирзо Бобурнинг далолат беришларича, улфатлардан бир ҳофиз ўзини ҳалокатдан қутқазиб ўрнига, дуторига ёпишган!..

1972 йил 30 апрел куни Тошкентда катта автомобил фалокати рўй беради. Мени (Ғ. С.) чалажон, беҳуш ҳолатда топадилар. Бир зум ўзимга келганимда, илк бор, эсанкираб, одамлардан портфелимни эҳтиёт сақлашларини сўраб, илтижо қилганман. Портфел ичида шогирдим Раъно Файзуллаеванинг диссертацияси борлигини айтганман.

Бу икки ҳодиса инсон учун фавқулудда таҳликали дақиқаларда, сўнгги дамда у ўзи учун энг қимматли қандай нарсаларни асрашга ҳаракат қилишига ёрқин далил бўла олади. Биринчи ҳолда— бу дутор, иккинчи ҳолда— шогирднинг диссертацион тадқиқоти. Бошқа бир фожеада эса...

Ҳумоюн мирзо оғир бетоб. Рамақи жон бўлиб қолади. Уламолар падари бузургвор Заҳририддин Муҳаммад Бобурга юзланиб дейдиларким, тахт вориси амирзода Ҳумоюнга дунёнинг энг қимматбаҳо бойлиги, масалан, Қоҳинур гавҳари тасаддуқ қилинса, ул зот шифо топадилар. Ваҳоланки, мазкур гавҳарни подшоҳ ҳазратлари ўз сеvimли фарзанди Ҳумоюнга муқаддам совға қилган эди. Ҳим! Не чора топилгай? Соҳиби салтанат Бобур ғозий жавоб қиладиларким, агар чандеки Қоҳинур Сиз уламою умароларнинг наздингизда бунчалик қимматбаҳо ашё экан, у манинг бир тукимга арзимас, ман шул азиз жонимни ўғлимга тасаддуқ қилурман. Аъёнлар бундай беназир қарорга чора тополмайдилар. Ҳазрати Бобур Оллоҳ таолога муножот айтадилар ва шаҳзоданинг гирдо-гирдини уч марта айланиб, жонларини бахшида этадилар. Иссиқ жонларини-я! Шул аснода ул зоти пок оғир бетоб бўлиб йиқилдилар. Ҳумоюн мирзо нақд ўлим чангалидан қутулиб, кўз очади ва оёққа туради. Бобур Арслон вафот топадилар.

Эвоҳ!

Утган йилнинг бошида оғир йўл фалокати натижасида шогирдим, оқила инсон, икки фарзанднинг онаси, Тошкент консерваторияси тиллар кафедрасининг мудираси, фан номзоди, доцент Кароматхон Кароматова ҳалокатга учради. Уйдан ўз оёғида чиқиб кетиб, тобутда келтирилди. У жуда оғир жароҳатланган, ичи эзилиб кетган эди. Уч топқир юраги уришдан тўхтади. Ҳушига келолмади. Фақат бир марта ғира-шира ўзига келиб, дўхтирлардан уни ҳаётга қайтаришга... уринмасликларини илтижо қилди. Улим билан олишаётган матонатли аёл, бутун кучини йиғиб, бир зумга кўзини очган экан, ҳамма тушундики, унинг бу ғаддор, мўрт, атиги беш-ўн дақиқалик дунёга айтадиган энг сўнги, энг зарур, айтмаса мутлақо бўлмайдиган нечукдир ўта тансиқ сўзи бор. Балким садоқатли ёстиқдошига бир нима демоқчидир? Ёки илм, мол-мулк, мерос хусусидами, бир нима дер? Одамлар билан видолашар? Йўқ! У аранг овоз чиқазиб, қайсинглисига ўзининг сўнги тилагини изҳор этишга баҳарнав улгурган:

— Болаларимга қараб туринглар...

Водариг. Инсон учун энг азиз нарса унинг жони. Жонинг ҳадқумингга келиб турганда кўзингга ҳеч вақо кўринмайди. Ширин жон билан видолашиш ҳар қандай мардга ҳам қанчалар оғир ва изтиробли. Бундай вақтда киши интиҳойи зарур гапини айтишга интилади. Бу ҳам кимга насиб этади, кимга — йўқ. Жон таслим қилаётган матонатли қизимиз Кароматхон болаларини эслаган. Ўзининг эмас, бир ўғил, бир қизининг тақдирини ўйлаган.

Она, Муштипар! Онайи зор!!! У бўй етган болаларининг тўйини кўролмади. Қирқ тўрт ёшида бу ёруғ жаҳондан армон билан кўз юмди. Лекин у ўзининг бахтсизлигида чин маънода бахтли она бўлиб қолди. Дунёга ўзидан иккита ўқимишли, юксак маданиятли, одобли, хулқу ҳушли гулдай фарзандни қолдирди. Ўғли Америкада ўқиб қайтди. Ҳозир Шарқшунослик институтининг араб тили бўлимида сабоқ олмоқда. Қизи инглиз тили мутахассиси.

Оилалар, ота-оналар, фарзандлар, тақдирлар. Биров отасиз, биров онасиз. Кимдир бировни ҳар иккаласидан ҳам қисган. Одамлар борки, серфарзанд. Тирноққа зор юрганлар ҳам учрайди. Тирик етимлар қанча. Ҳаёт тўкис эмас. Ҳеч қачон тўкис бўлмаган. Биз бир-биримизга

тинмай бахт тилаймиз. Бахтни ҳар ким ўзича тушунади. Кимлардир қорни, уст-боши бут. Шуни бахт санайди. Кимлардир энг учуда яшайди. Шу билан тўқис. Кўнгли тинч. Йигитдирсиз, қиздирсиз, сизга жиндай омад ҳам керак. Сиз ўз ота-онангизнинг жигаргўшаларисиз. Бу кам. Сиз ўз халқингиз, ватанингиз, миллатингизнинг кўз қароғларисиз. Аммо унутманг: танбал, даққи, безори, шаробхўр, ғирром, фосиқ, гиёҳванд, фақш киши бўлсангиз, маънавий ногиронсиз. Сизга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ. Дилозордан Худо безор. Узи учун, қорни учун яшаб, нафс гадоси бўлиб юрганлар жамият учун «ортиқча одамлардир». Бундай нусхаларнинг бор-йўқлигидан ҳеч кимга ҳеч қандай фойда ёки зарар йўқ. Балким зарар бордир, аммо фойдаси йўқлиги аниқ. Комил инсон эса ҳамманинг жони.

Ҳали айтганимдай, замон замонга ўхшамайди. Худди одамларнинг ўзи сингари. Ҳозир бизга қандай инсонлар керак? Ёшлар ўзларини қандай йўналишларга қараб чоғлаганлари маслаҳат кўрилади? Зироат, деҳқончилик, пахтакорлик, ғаллакорлик, боғдорчилик, уруғчилик, сувчилик, тупроқшунослик ўзбек учун асл азалий ота касб. Инсон зотини, жамий жонзотларни ер боқар экан, таъбир жоиз бўлса, «ершунослик» касби ҳеч қачон ўлмайди. Ўзбек кишиси биринчи галда Бобо деҳқон тимсолида гавдаланади. Мамлакатнинг қон томири ҳисобланган савдо-тижорат, шунингдек, ҳунармандчилик, табобат ҳам азал-азалдан нуфузли соҳалардан саналган.

Азизлар! Ўзбеклар учун жуда сермашаққат муаммолар борки, турғунлик ва маънавий чириш даврининг худбинлиги, чеклашлари, тўсиқлари туфайли биз кексалар авлоди, эътироф этиш керакки, яқин ўтмишда бу масалани ҳал қила олмадик. Бизда замонавий ишчилар табааси узил-кесил қарор топмади. Одамларимиз тасавурида «ишчи» деганда муайян юмуш бажарувчи шахсни тушунилар эди. Масалан, юк ташувчи, ҳар хил қора хизматни бажарувчи мардикор маъносида. Ҳолбуки, ҳар қандай энг замонавий, мураккаб механизмларни, завод-фабрикалар, ҳўжалик, саноат ва ҳарбий иншоотларни ишга солувчи, тайёрасозлик, автомобилсозлик, фазогирлик дастгоҳларини юритувчи зийрак ва тийрак, ўқимишли, малакали кишилар ишчилар бўлади. Бундай доно кишиларсиз фан ва техника тараққиёти ҳақида гапириш бефойда. Ривожланган Ғарб давлатларида ишчилар жамиятнинг энг нуфузли, ҳурматга лойиқ, яхши

таъминланган мутахассислари ҳисобланади. Армияни сарбозсиз, қишлоқ хўжалигини деҳқонсиз, илм-фанни олимсиз, саноатни эса ишчисиз тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун агар биз мамлакатимизни дунёнинг ривожланган давлатлари қаторида кўришни истар эканмиз, аввало, ишчи деган номга муносиб сайқал беришимиз, унинг маъқеини кўтаришимиз, турмуши, маиший аҳволини тубдан яхшилашимиз даркор. Республикамизда ёшлар орасида малакали ишчилар сонини муттасил ўстириб бориш энг бирламчи вазифалардан ҳисобланади. Товонидан ўт чақнаган ёшларимиз тез орада бунга эришиб, етакчи замонавий, қудратли иншоотларда ишчи мақомида ўз ўринларини эгалламас эканлар, ўз иқтисодий ва техникавий маъқеларимизни бошқаларга бўшатиб беришга мажбур бўламиз. Дангал гап шу. Жон фарзандлар, тушунишингиз керакки, йил сайин ортиб борадиган саноат корхоналарининг тақдири сизнинг қўлингизда. Демак; саноатни миллий ва маҳаллий мутахассислар билан таъминлашдек ўта муҳим муаммони, ниҳоят, ҳал қилиш кўп жиҳатдан сизнинг иродангиз, хоҳиш-истагингиз ва онгингизга чамбарчас боғлиқ. «Ишчи» деганда пешонангиз тиришмасин, лабннгизни буриб, турингизни бузманг, ўз ризқ-рўзингиз, истиқболингиз ва салоҳиятингизни бошқаларга бериб қўйманг. Ўзингизни саноатга сафарбар этинг. Ишлаб чиқаришда Истиқлол тақдирини ўз қўлингизга олинг. Ўзбеклар машинасозлик, кончилик, йирик саноат ишлаб чиқаришининг оғир меҳнатига дош беролмайди, тайёр маҳсулотни олиб-сотарчиликдан, майда чайқовчиликдан бошқа юмушга ярамайди, улардан фақат молбоқар, «хлопкораб» (пахта қули), қора «холоп» (малай) чиқиши мумкин, деган чидаб бўлмас таънаю дашномлар тухмат эканини намоён этинг. Бундай маломатлардан халқингизни қутқаринг.

Фан чўққиларини эгалланг. Мамлакатимиз олтин, нефть, уран, кўмир, газ, мармар, вольфрам ва бошқа юзлаб қазилма бойликларига эга. Уларни кенг миқёсларда ишга солиш, бу бойликларга тўла эғалик қилиш учун ёқилғи, кон, кимё муҳандислари ихтисосликларига юзланинг. Математика, назарий механика, кең тармоқли техника ихтисосликлари, айниқса, ядро физикаси, қуёш физикаси, метеорология, сейсмология, биринчи навбатда кибернетика, фазогирлик, компьютершунослик фанларини кенг миқёсда чуқур эгалланг. Буларсиз биз

бошқа давлатларга қарам бўлиб қолаверамиз. Илғор Фарб технологиясига кенг йўл очиш, уни ўз лабораториямизда жорий этиш ва ривожлантириш, янги-янги илмий кашфиёт ва ихтиролар яратиш учун устувор (фундаментал) фанлар тараққиётига имтиёз беришимиз лозим. Тоқим илмий тараққиётда биз фаол «истеъмолчи» эмас, фаол бунёдкорлик мақомини қўлга киритайлик.

Энг йирик илмий-техникавий тафаккур маҳсулотини, энг янги технологияни, замонавий асбоб-ускуна ва жиҳозларни бизга на кечаги «улуғ оғалар», на сахий «Сэм амаки», ва на бошқа бирон давлат бермайди. Бизнинг сингари анойи эмас улар. Энг сахий ва хайрихоҳ хорижий давлатлар ҳам ўзларининг ўн йиллар муқаддам оёқдан қолган ашёлари ва фан-техника маҳсулотларини бизга сотади. Тилло баҳосида. Нақд ақчага. Шуниси борки, уларнинг кўпчилиғи, эски матоҳлари ҳам биз учун том маънода янгидир. Буёғи ўзимизда қолган. Агар қўлга киритилган ва сотиб олинаётган асбоб-ускуналарни билиб ишга солсак, техникавий «девларни» жиловлай билсак, янги ва энг янги илмий-техникавий тафаккур намуналарини бера олсак, марра бизники. XXI аср биз учун олға сакрашни таъминлаш мумкин. Ушанда товушдан тез учадиган тайёралар, янги космик учиш аппаратлари, радиотехника ашёлари ясаш, лаҳзанинг бир неча минглаб улушлари ичида кечадиган жараёнларни илғаш имкониятига эга бўламиз.

Мен сизга, азиз болажонлар, XXI аср бўсағасида насиҳат қилиб қўйиш зарурати туғилгани учун эмас, балки мамлакат тақдири учун ўта масъулиятли шу кунларда сукут сақлашнинг иложи қолмагани боис мурожаат этмоқдаман. Пок виждонли бирон киши бундай вақтла жим қололмайди. Зеро, ҳозир ўтган доврўғли ва фожеаларга тўлиб-тошган асрларнинг чўққиларидан кўра ўзининг оқ тулпоридида кун сайин, дақиқа сайин бостириб келаётган янги аср пойидан туриб тафаккур қилмоғимиз, унинг мисли кўрилмаган чўққиларига ўзимизни руҳан тайёрламоғимиз даркор. Қуёшга талпининг, тулпорлар! Илоё янги XXI аср бутун башарият, барча турк қавмлари, бизнинг ялангўш ўзбегимиз учун ҳам қутлуғ бўлғай.

УЧИНЧИ БУЛИМ

МАЪНАВИЯТ САБОҚЛАРИ

5-БОБ.

ҚАДРИЯТ

Бизга нима бўлаяпти?

Шу қадар кенг, кўламдор ва қамровдор тушунчаки бу маънавият деганимиз, мундарижаси ниҳоятда хилма-хил. Табиат ва инсон, жисму жон, тил, дин, миллий қадриятлар, умуминсоний маданият, руҳоният олами, хулқ-атвор, одоб-ахлоқ, иймон-этиқод бари унга вобаста: Ажаб замонлар келди. Ким ўйловдики, мустақиллик устувор бўладю, одамзод, жамият, тафаккур, иқтисодиёт, сиёсат, ахлоқ ва маслак бу қадар ўзгариб кетади деб. Яхши ёки ёмон маънодами? Инсон табиати қандай бўлса, шундай. Мутдақ яхши нарса йўқ. Ҳар қандай ёмон нарсанинг ҳар бир яхши томони бўлади. Аммо бир нарса аниқ. Юртимизда эрк ва озодлик қуёши балқиб, давлатимиз мустақил тараққиёт йўлига киргани, мана шунинг ўзи интиҳойи хайрли.

Халқимиз тадрижий юксалиш жараёнини бошидан кечирмоқда. Ўзи ва атрофини ўзгартирмоқда. Тонг қоласаң, киши. Биз кеча ўлимга маҳкум этган нарсаларни бугун абадий барқарор ҳодисалар жумласига киритаётимиз. Ёки аксинча. Абадият қонуни жумласига киритганимиз муносабатлар тасодифий ёки сохта бўлиб чиқмоқда. Қуни кеча дўст бўлган одамлар кўра-била душманининг ишини, ҳатто душман ҳам қилмайдиган ишларни зимдан уюштирамоқда. «Синфий» рақибларимиз эса дўстлик қўлини чўзмоқда. Баайни ижтимоий муҳит қутблари муттасил алмашилиб бораётгандай... Гоҳо муқаддам жиноят ҳисобланган нарса энди эзгуликка нисбат берилмоқда. Муқаррар деб тушуниб келганимиз эса муваққатга, эрк ва ҳақиқатлар жумласига қўшганимиз ҳодисалар зуғум ва ғайринисоний куйф, сафолат экани маълум бўлаётибди.

Бизга нима бўлаяпти ўзи?

Мухолиф ҳам ўзимизники

Хуррият, ҳурфикрлик деймиз. Плюрализм. Аммо буни ҳар ким ўзича талқин қилади. Баъзан қарабсизки, турли табақа ва табаа кишилари унга — ҳурриятга яккаҳокимлик қилмоқчи бўлади. Мантиққа зуғум эмасми: «мен» гапирсам — бу тўғе ҳурфикрлик. «Сен» гапирсанг — тоқат қилишолмайди. Унутамизки, ўйланган, ўлчанган, асосли ва инсофли, жўяли фикр эркинлиги бўлмас экан, бу маънавий инқирозга олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, бундай инқироздан эндигина чиқиб келмоқдамиз. Истиқлол шарофати билан фуқаро ўз фикр-мулоҳазаларини ошқора айтишга кўникиб бормоқда.

Қуйида шулар хусусида ўзим билган, бошимдан ўтказган, бир вақтлар жабрини ҳам тортган воқеалар хусусида гапирмоқчиман. Балким Сиз билан ҳамфикрдирмиз, китобхон биродарим. Ажабмас, мухолифдирмиз ҳам. Нима қипти? Ҳар икки ҳолда ҳам Сиз менга бирдай яқинсиз. Чунки мухолиф ҳам бегона эмас. Ўзимизники. Илло, бегона бўлганда ҳам ҳечқиси йўқ.

Тил дилга тилмоч

Истиқлол бизга ўзи билан бирга қонуний давлат тилини етаклаб келди. Узоқ йиллик маънавий мубҳамлик ва яграв, зуғумкор шовинистик лисоний сиёсатдан сўнг, мамлакатимиз ҳудудида яшаётган барча халқлар тилларининг ҳурмати ва тенг ҳуқуқлигини жойига қўйгани ҳолда, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. У ўз маъқеи, мақоми ва салоҳияти даражасида дадил ёки баҳарнав амал қила бошлади. Ҳар жойда — ҳар хил муносабат. Шу билан бирга, мазкур қонунни амалга оширишда унда-бунда айрим танқидлик ва ўзбошимчаликлар ҳам содир бўлиб турибди. Тарки одат — амри маҳол, дегандай. Ҳамон республика ишкарисида, ўз ички ишларимизда ҳам илгари «миллатлараро алоқа воситаси», «иккинчи она тили» деб эълон қилинган ўрис тилидан паноҳ топмоқчи бўлаётганлар, ундан кўнгил узолмаётганлар ўз орамизда ҳам топилиб туради. Узоқ давр мобайнида зулмат ичида яшаб келган киши бирданига ёруғликка чиққанида, қуёш тошқинидан кўзлари қамашиб қолгандай, ўз она тилига ўғай боладай муносабатда бўлиш нонкўрликдан бошқа нарсаси эмас.

Айрим бир хил тўрачилик маҳкамаларининг бошлиқлари — ўзимизнинг ўзбеклар, ҳатто кўпчилик олимларимиз ҳам ҳамон ўз она тилида дурустроқ фикрлай олмайди. Фикрлашга қурб итгаңлари ҳам эркин ёзма ва ҳатто оғзаки баён қила билмайди. Дудуқланади, мижғовланади, ўнғайсизланади ва гапини ёки ёзма баёнини «мошкичири» қилиб юборади. Худди бирон узоқ хорижий тилда сўзлашаётган одамнинг аҳволига тушади. Уларга қараб кулнинг қистайди, раҳминг ҳам келади кишининг.

Мақтаб кўрмаган таржимачилар

Гўё давлат тилига кўчган корхона ва муассасаларда ҳам барча иш қоғозлари, ҳужжатлар ўрис тилида ёзилади. Буни раҳбарларнинг ёрдамчилари, мулозим (референт)лари, маслаҳатчилари, муовинлари ва бошқа сўзамол дастёрлар битишиб беради. Сўнгра бу том-том ҳар хил таърифнома-тавсифномалар, низом ва низомномалар, қонунлар, фармойишлар, буйруқларни ўз қўл остида хизмат қилаётганларга топшириб, ўзбекчага таржима қилдиришади. Алқисса, шу кунларда мақтаб кўрмаган устаси фаранг ағдармачи-мутаржимларнинг бозори чаққон. Кошкиди бу сон-саноксиз ғализ таржималарни ўқиб ва уқиб бўлса. Натижада бусиз ҳам ўз қиёмида ишланмаган илмий мақтабнависликда тилимиз гоҳо баттар бузилиб кетмоқда. Умуман, матбуотнинг тили ва услуби, атамачилигимиз мақтанарли аҳволда эмас. Мана сизга — давлат тили. Аслида, содир бўлаётган бундай ҳаракатлар давлат тилига ғамхўрликдан кўра, унга ҳурматсизлик ифодаси, давлат миқёсида кўзбўямачилик намунаси бўлиб қолаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Фарзандни севиш уни талтайтириб, эркатой қилиб юбориш даражасида «папалаш»дан иборат эмас. У даставвал тарбияга муҳтож. «Бола азиз, одоби ундан азиз» дейдилар. Тил ҳам айнан шундай. Гарчи тил болага эмас, онага нисбат берилса-да! Тил одоби, нутқ маданияти шунини тақозо этади.

Ўйлаб кўрайлик. Агар бирон бошлиқ ёки раҳбар ўз она тилида одамдай сўзлаша олмаса, уни тушунмаса, ўрис тилида бошқаларга айттириб ёздирган нарсаларини ўзбекчага ўгиртириб ўтирса ёхуд маърузасини унинг учун ўзгалар ёзиб берса — бундай ишбошининг ўзбеклигидан не суд?..

Тилга эътибор — элга эътибор

Модоми, Модомики, Модомикй ўзбеклар давлат тили ҳақидаги қонун бошқа халқларни, биринчи галда диёримизда яшаётган ўрислар ва ўрисийзабон биродарларимизни туб аҳоли тилини ўрганишга даъват ва кўшиш этаётган экан, бунинг нимаси ёмон? Улар амин бўлишлари лозим: бу даъватнинг остида фақат не кбйнлик ва эзгулик ётади. Минг қайнатганинг билан қони қўшилмайдиган, нияти бузуқ одамларгина тил ўрганмайди. Тил ўрганиш яхшилик, ҳурмат ва қардошлик аломатидир. Тил ўрганишдан бош тортган киши, билингни, қўним билмас, такаббур, муваққат одам. Ўзи бу ердаю, хаёли тамом бошқа ёқда. Бундайларнинг ўзига ҳам, сўзига ҳам ишониб бўлмайди.

Тил учидан эмас, дил остидан келган муҳаббатгина муҳаббат.

Ибн Сино ва... Салдадзе

Бундан йигирма йиллар муқаддам Масковдан Салдадзе деган бир кинорежиссёр ва ёзувчи, романнавис аёл Тошкентга келган эди. Миллати гуржи. Бу жувон Абу Али ибн Сино ҳақида роман ёзаётган экан. Асарини тугатган, лекин қаерда чоп эттиришни билмай юрган. Мен у билан шоир Саъдулла Аҳмад орқали танишиб қолгандим. Роса дарвеш аёл. У Тошкентда бир қанча муддат яшаган ва ижод қилган. Маълум бўлишича, бизнинг буюк мутафаккир ва табиб ҳақида катта нарса ёзаётганини эшитган раҳматли Шароф Рашид Салдадзенинг Масковдаги уйига қўнғироқ қилиб, асарини Тошкентда нашр эттириб беришга ваъда қилган эканлар. Муҳокамадан сўнг, ишнинг айрим қисмлари қайта ишланиб, қўйингни, ўзимизда босилиб чиқди. У билан суҳбат чоғида жуда қизиқ гапларнинг шоҳиди бўлдик.

Тумор

Шахсга сиғиниш даврида отаси Гуржистондан Сибирга сургун қилинган. Вақти етиб, бандиликдан озод бўлгандан сўнг оиласи билан Масковда туриб қолишган.

Ибн Сино ҳақида йирик насрий асар ёзишга киришар экан, Эронга сафар қилиб, у ердан қандайдир йўллар

билан «Шайх ур-раис»нинг қабридан бир чимдим хок (тупроқ) олишга муяссар бўлади. Бу хокдан тумор ясаб (медальонга солиб), ихлос билан бўйнига осиб юрар эди. Садоқат ва ихлосни қаранг! Салдадзе бухоролик Ватандошимиз Ибн Сионинг таржимаи ҳолини мукамал ўрганган, унинг тўғрисида ёзилган жуда кўплаб хорижий (айниқса француз) манбаларини қўлга киритган ва улардан унумли фойдаланган. Улуғ мутафаккир, қомусий олим дафн этилган Эронга бориб, Исфаҳонда мазорини тавоф этган. Шу йўриқ ила ўзини асар ёзишга руҳан ва фикран тайёрлаган. Абу Алидан ўзга буюк зотни айтарли тан олмас, унинг даҳоси қаршисида доим боши ҳам, қўли кўксида эди. Салдадзе учун Ибн Сино беназир инсон, зоти пок, илоҳий хилқат бўлиб, унга чексиз сиғинар эди. Шу қадар сиғинганки, ўзини, ҳаётини, ҳаловатини, бутун бахтини буюк табибга бағишлаган. Шу қадар ихлос қўйганки, ўнгида ҳам, тушида ҳам Ибн Сино хотираси билан яшаган. Бундан тоқати тоқ бўлган эри, ниҳоят, рафиқасидан сўрашга мажбур бўлган:

— Менга қара, ҳей зот: иккимиздан биримизни танда — сенга мен, жуфти ҳалолнинг, ёстикдошинг керакми ёки Ибн Сино?!

Салдадзе ҳеч бир иккиланмай, жавоб қилган:

— Ибн Сино!!

Шу заҳотиёқ оиласи бузилиб кетган.

Ватан

Бундан таҳминан йигирма беш йиллар муқаддам мен Александровдан хат олган эдим. Ким экан бу Александров, дейсизми? Қаёқдан билай. Ҳайрон бўлганман: бу қандай Александров ва менда нечук иши бор экан?

«Азиз домлажон, — деб ёзган эди у, — мен ҳойнаҳой ёдингиздан кўтарилиб кетган ҳам бўлсам керак. Каминга ўша ўзингизнинг «ўрисвойингиз» фалончи Александров бўламан. Сиздан бениҳоя миннатдорман. Эсланг, Ғайбулла ака: етти-саккиз йиллар илгари мени қўлимдан ушлаб «Уқитувчи» нашриётига олиб боргансиз ва муҳаррирлик вазифасига ишга жойлаб қўйгансиз. Туппа-тузук ишлаб турган жойимда, шайтон йўлдан оздириб, Украинага кўчиб кетдик. Рафиқам украин қизи эди. Жин ургур, бирдан ватанини қўмсаб қолса бў-

ладими. Ҳе, ватанингдан ўргилай сени! Тўғри, у ёқлар кўп гўзал жойлар экан. Жаннат дейсиз. Иқлими, об-ҳавоси, одамлари... Ҳаммаси гўзал. Ораста. Бироқ, биласизми, домлажон, биз у юртларга сира-сира ўргана олмадик. Мен-ку мен, хотиним ўзи ҳам, гарчи ғирт хохол аёл бўлса-да, гараңсиб қолди. Уларнинг феъл-атворига ҳам, урф-одатларигаям, шу денг, қўшилиб кетолмади. Улар бизга, биз уларга ётлигимиз шундоқ билинди-қолди. Нима қилишимизни билмаймиз. Хуллас, ногаҳонда тушуниб етдикки, бизнинг киндик қони тўкилган асл Ватанимиз (ҳа, катта ҳарфлар билан ёзилган она-Ватанимиз!) Урисстон ёки Украина эмас, балки Ўзбекистон экан. Жонажон Ўзбекистон! Киройи бош-нуртимизда «фалон миллат» деб ёзилган билан, биз сочимиздан тирноғимизгача ўзбек бўлиб кетган эканмиз. Иван эмас, Эматвой. Ватан нима эканини англаб етиш учун лоақал бир муддат Ватандан ташқарида яшаб келиш керак экан. Э аттанг, беҳуда иссиқ жойимизни совутиб, сувга тушган мушукдай бўлиб она-маконга қайтдик. Гарчи она-Тошкентимизга жойлаша олмасак ҳам, Ангрен шаҳрида яшамоқдамиз. Шунисиғаям шуқр. «Эҳ, космополитлар, кучала еган жойингга бориб тириш», дейишса, нима деган одам бўлар эдик. Йўқ, ўзимизнинг ватандошлар бир бошқача-да! Аммо роса таъзиримизни едикки, аста қўяверинг...»

Искандар аш-Шарқавий

Мактуб шу қадар самимий, мутлақо бехато, тоза ватиниқ ўзбек тилида битилган эдики!.. Хотирамни сафарбар этиб, унинг хилват сўқмоқларида изланиб-изланиб, ахийри топдим: э-ҳа!.. Алек-с-а-а-н-дров! Мен унга, чиндан ҳам, ўшанда ҳазил аралаш «ўзимизнинг қўлбола ўрисвой экансиз. Аммо қаерингиз Сизнинг — ўрис?» дегандим қойил қолиб. Ва унга ўзимча лақаб бергандим: Искандар аш-Шарқавий. Роса кулишгандик.

Ақл бовар қилмайдиган, илло тушунса ҳам бўладиган бир ҳол: уруш йилларида болалар уйда тарбияланган. Соф ўзбек тилида сўзлашади. Афт-ангорига қараб, битта-яримтаси унга ўрисча гапириб қолса, бу негадир нафсониятига қаттиқ тегар ва ўша одамга ўзбек тилида бошлаб дашном берар эди.

— Эй ошна, мен билан ўзбекча гаплашавер, нима қиласан ўрисча, сўзлашиб, олифтагарчилик қилиб. Мен

сен билган ўша ўрисчани билмайман, тушундингми?— дерди зарда қилиб. Одамлар ҳайрон. Бу ёқда ўша кезлар бир хил ўзимизнинг ўзбеклар ҳам бошпуртига «ўрис» деб ёздираяпти-ю, манови «маллавой» зот бўлса...

Бундан ҳам ҳайратомуз тарафи: ғижжакда ўзбекча (шарқона) миллий куйларни — «Баён», «Муножот», «Самарқанд ушшоғи», «Абдурахмонбеги», «Гиря», «Кўча боғи иккинчи» дейсизми, чунонам нозик ижро этардики, сеҳрланиб қолардингиз. Бармоқлари остида ғижжак йиғлар эди!..

Мана Сизга гуржи ва ўрис ҳаётидан бир шингил. Узим шоҳиди бўлган тағин бир воқеани эслайин.

Наманган ҳангомалари

Уч йиллар илгари Наманган вилоятининг Уйчи туманида бўлганимда шогирдим профессор Неъматжон Отажон каминани бир хонадонга меҳмонга олиб борди. Истиқболимизга мезбонларнинг ўзлари чиқишди. Устига беқасам тўн, бошига чуст дўппи кийган, оёқларига ковуш илган бир келишган йигит қўл қовуштириб турибди. «Хўш келибсиз хонадонимизга!» деб, беғубор ўзбекиона такаллуф билан кутиб олди. Енида гул-гул очилган рафиқаси лутф кўрсатди. Соф ўзбекиона тавозе билан. Бошида зардуан дўппи. Қизиги: парки сочининг ўртасидан очилган. Эгнига атлас кўйлак билан гулдор пинта кийиб олган. Бирам гўзал, бирам ярашқали, файзли, ғижимми, тушимми? Нима бўлаётганини дурустроқ англамай қолдим. Уртада қандайдир сир бор эди.

Ҳайронман: ким экан бу келин-куёвлар, а? Иккаласи ҳам қип-қизил маллавойки, нари-бериси йўқ. Айниқса келинпошшанинг сочлари сариқ олтиндай ял-ял товланади. Уларнинг исмлари ҳам ғалатироқ: Дэвид ва Жулия. Бу ерлик ўзбеклар, қўни-қўшнилар наманганчасига. Дэвидни — «Дадахон», Жулияни — «Жамилахон» қилиб олишибди. Билсам: булар америкаликлар экан. Йигит дунёда машҳур «Боинг» тайёра корхонасида муҳандис бўлиб ишларкан. Бир йил илгари улар Наманган дорилфунунига инглиз тилидан дарс бериш ва ўзбек тилини ўрганиш учун келишган. Аъмолидан, гап-сўзларидан билиниб турибдики, кўп-да сиёсат билан ишлари йўқ. Холис ниятли оддий кишилар. Иш

одамлари. Бир йилдан сал ортиқроқ вақт ичида ўзбекчани (тагин Наманган шевасини!) туппа-тузук ўрганиб олишган. Гаплашган сайин гаплашгингиз келаверади.

— Э қойил, отангларга балли!— десам, Дэвид шу заҳотиёт жавоб қилди.

— Қуллуқ, тақсир...

Ичкари кирдик. Хонтахта устида анвойи америкача ширинликлар, миллий таомлар билан бирга, тандирда ёпилган сўлқиллаган нон, писта-бодом, мева-чева қўйилган. Ҳаял ўтмай девзира гурунчда хуштаъм палов тортилди дастурхонга.

Ширу шакар

Ҳар бир ҳаракат, иффат, нигоҳлардан фақат ўзбек тилини эмас, балки ўзбекни ичдан, ботинан, руҳан, фикран ва зикран билиб олишга интилиш кучли. Урф-одат, ҳазил-мутойиба, таомилларда ўзига хос ўзбекона-американча одоб, эркинлик ва ҳурфикрлилик қўшилиб, жуда ажиб бир манзара ҳосил қилган. Бу нашъу-намодан димоғим чоғ бўлиб, беихтиёр тилим калимага келди:

— Оббо, а бўлар экан-ку!.. — деб юборибман.

— Нима бўлар экан деяпсиз, домла почча?— деб сўраб қолса бўладими... ҳушёр Дэвид. Нима дейишимни билолмай, гўлдираб қўя қолдим:

— Ҳим... Шундай... Амиркон—ўзбаки «ширу шакарни» айтаяпман-да.

Хайрият, у ҳали «ширу шакар» нималигини билиб улгурмаган экан, хотини Жүлияга «маъноли» юзланиб деди:

— Устозинг кўнгириллари шакар истайди, хоним!..

Келинпошшо дарҳол ўрнидан турмоқчи бўлиб безовталана бошлади... Мен кулиб, «ширу шакар» нималигини тушунтира бошладим. Шунда келин-куёвлар бош ирғаб жилмайишди:

— Ҳа-а... Дарвоқе... Ширу шака-а-а-р! Яхши-яхши...

Сифат ва рамз

Бошқа тилни эгаллаш учун лисоний ва ғайри лисоний иқлим, грамматика ва сўз заҳираси керак. Энг муҳими — буниси бирламчи шарт — ўша ўрганилаётган тилга ва унинг эгаси бўлган халққа самимий муҳаббат ҳамда ихлос бўлиши даркор. Акс ҳолда ҳеч нарсага

эришиб бўлмайди. Нафрат билан тилни эгаллаш амри маҳол. Бошқача айтганда, «қизил» сўзи сифат эканлигини билишнинг ўзи кифоя эмас. Бундан ташқари, «қизил» бу рамз эканини унутмаслик зарур. «Қизил» деганда гул ва шафақ, қуёш ва чўғ-олов кўз олдимизга келади. Шу билан бирга, бу рамз бир неча авлод, миллион-миллион кишилар бошига битмас-туганмас офатлар келтирган фожеани англатишини ҳам унутиб бўлмас.

Шу аснода жуда асосли бир эътироз туғилиши мумкин. Ундай бўлса, ўзбек диёрида узоқ йиллардан буён истиқомат қилаётган, шу ерда туғилиб-ўсган, эҳтимол, шу тупроқда ватанини топган минг-минглаб ўрислар ва ўрисийзабон миллат кишилари нима сабабдан ўзбек тилини ўрганиб ололмади? Яна ҳам лол қоладиган гап: ҳатто ўзбек миллатига мансуб маҳаллий одамларнинг, айниқса шаҳарликларнинг «илғор» қисми нима сабабдан ўз она тилини дуруст билмайди? Барча шарт-шароитлар: лисоний ва ғайрилисоний иқлим муҳит бунда юз фоиз муҳайё эди-ку?

Йўқ. Улар худди шу табиий муҳитдан ажралиб қолган бир тўда зиёлилардир. Агар бундайларни зиёли деб бўлса.

Сиёсат ва тил

Бунга турғунлик, маънавий чириниш ва у ўтказган чиркин сиёсат айбдор. Маҳаллий миллат кишиларига ётлик назари билан қараш, уларни назар-писанд қилмаслик мазкур тилга бўлган муносабатдан яққол кўришиб қолади. Ерли халқнинг гўё асрий қолоқлиги, жоҳиллиги, тўпорилигини, саводсизлигини ҳар қадамда пеш қилавериш ва буни уларнинг ўзига «икрор» этиш билан тил ўрганиб бўладими? Бузуқ, буқир сиёсат билан халқларни чалғитиш, рўйроқ алдаш ҳеч гап эмас. Бас, табиий суратда шундай савол туғилади: ўзи қолоқ халқнинг тилини, тарихини, маданиятини ўрганиш, бунга вақт сарфлаш кимга керак? Бундан кўра, африқолик папуасларнинг ёки араб бадавийларининг тилини ўрганиш ҳам фойдалироқ. Ундан ҳам кўра, мен ўзбек тилини билайин деб мия қотиргандан кўра, инглиз, фаранг, олмон, испан тилларига зўр берганим минг марта афзал, деб ўйлайди чалғиган авлод.

Шукроналиклар айтамызким, мавлоно Истиқлол бошқа кўплаб жабҳаларда (иқтисодиёт, молия, ички ва ташқи сиёсат, савдо, табиий бойликларимизга ўзимиз эгаллик қилиш, нақлиёт...) бўлган каби, маънавият ва тилга муносабатда ҳам туб ўзгаришларни юзага келтирди. Юқорида тилга олинган «улуғрусийвий» манфур шовинистик сиёсатга барҳам берди. Бирёқлама, сохта «байналмилалчиликка» чек қўйди. Миллатлар ва тиллараро соғлом тараққиёт истиқболи очила бошлади.

Бироқ ўқув режаларида ҳамон баъзи бир жиддий мантиқсизликлар бартараф этилди, деб бўлмайди.

Неча йиллардан буён мен Тошкент дорилфунунида таржима назарияси ва амалиётидан дарс бериб келаман. Айни вақтда Урис филологияси факультетида қиёсий грамматикадан маъруза ўқийман. Аммо ҳар йили жуда антиқа бир муаммога дуч келасан, киши. Фаннинг номидан ҳам кўриниб турибдики, қиёсий грамматикани ўтиш учун тиллар ва грамматикаларни қиёслаш керак. Бироқ таҳсил олувчилар асосан бир тилли талабалар. Кўпчилиги фақат ўрис тилини билади. Ўзбек тилидан беҳабар. Шундайлари борки, ўзбекчада алифни калтак деёлмайди.

Бир куни талабалар билан очиқчасига гаплашиб олдик. Суҳбат мазмуни шундай бўлди.

Нафрат билан... севиб бўладими?

Илгарилари ўрис гуруҳларининг талабалари калондимоғлик билан «бизга ўзбек тилининг сира кераги йўқ!», «эсиз вақт, эсиз рағбат» деб рўйроқ норозилик билдиришарди. Ростини айтганда, ўз юртида «бегона» халқ ва «ёт» тилга айланиб бораётган, гўё катта байналмилал, халқлар дўстлиги ва тенглик шароитида яшаётган (бари— ёлғон!) ўзбеклар ва ўзбек тилини ўрганишга ҳеч қандай эҳтиёж ҳам қолмай бошлаганди....

Бир куни студентларга шундай қалғис бир савол билан мурожаат қилдим:

— Сизлар, мана ўзбекларнинг орасида яшайсизлар. Ёнверида, кўча-кўйда, маҳаллада, ишда, ўқишда улар билан учрашиб турасиз. Кейинги вақтларда ҳамма бир манзаранинг шоҳиди бўлаяпти. Қаллайи саҳардан масжиддан муаззин бақриб азон айтади. Атрофдаги хона-

донларда яшовчилар орасида биров касал ёки ногирон бўлиши мумкин. Эмизикли аёллар бордир. Яна кимдир тунги навбат (смена)дан қайтиб, энди кўзи илингандир. Шу пайт муаззин, ҳеч кимдан рухсат сўрамасдан, маъит мезанасидан туриб, овозини баралла қўйганича «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!..» деб қичқира бошлайди.

Нақл қиладиларким, бир куни муаззин баланд минорадан туриб, бақирганича азон айтаётган экан, кўчадан ўтиб бораётган қозоқ унга раҳми келибди-ю, шундай деб дашном берибди:

— Ҳой мулла! Эсинг жойидами? Тушишдан қўрқар экансан, шундоқ баланд минорага чиқиб нима қилардинг. Тушаётганда эмас, чиқаётганда ўйлаш керак эди, ҳей шешенгди сени!..

Хўш, шунга қандай қарайсизлар?

Аввало, «Оллоҳу акбар!»— «Оллоҳ улуғдир!» деган маънони англатишини ҳеч ким билмади. Ешгина, чувак, сариқ мағиз бир қиз мен берган саволга шундай жавоб қилди:

— Азон айтганда мени электр токи ургандай бўлади. Уйқунинг қаймоғи саҳар пайти келади. Мириқиб, пишиллаб, ноз уйқуда ётганинда ваҳший бир овоз қулоғингни нақ тешиб юборади. Уйқу ўлгур кўп инжиқ нарса. Бир қочгандан кейин надирки қайтиб келса... Ётган жойингда илондай тўлғонаверасан, тўлғонаверасан... Хуллас, уйқу жонивор ҳаром бўлади. Асабийлашасан ва кун бўйи таъбинг хира бўлиб юради. Қарахт бўлиб сеҳрланиб қоласан, одам. Шу намозини уйғинасида, бақириб-чақирмасдан ўқиб қўя қолса бўлмасмикан, жуда ўқий керак бўлса.

Илоҳий зако ва ҳайвоний рағбат

— Сизга минг раҳмат, бўтам. Мени жуда-жуда хурсанд қилдингиз,— дедим унга юзланиб. (Сабаби, айни нуқтага теккан эдим).— Мен тўғри сўзловчи кишини ғоят ҳурмат қиламан. Бир нарсани ўйлаб туриб, тамомила бошқа нарсани сўзлаган кишидан Худо асрасин. Энг ёмони мунофиқлик. Амалда ўзгача фикр, оғизда бутунлай ўзгача зикр. Сўз бошқаю, амал бошқа. Бутун жамиятни касод қилган—шу. Ҳар кўча, ҳар муюлишда «дўстлик», «дўстлик» дедик. Амалда нима бўлиб чиқди? Мана Сиз, ўзингиз тўғри деб билган гапни шартта айтдингиз-қўйдингиз. Сўзингизни пардоз-андозлаб ўтирма-

дингиз. Бўлар экан-ку. Очиқ гаплар очиқ айтилганига нима етсин.

Лекин, азизим!! Сиз унутдингизки, мусулмонлар орасида яшайсиз. Бинобарин, уларнинг тафаккури, тили, яшаш тарзи, урф-одатлари, тарихи, адабиёти ва санъатини ҳурмат қилиш туйғусини ўзингизда тарбиялашингиз керак. Шу жумладан, дини, диний маросимларини ҳам. Черков, синагоганинг, Сизнинг таъбирингиз билан айтганда, «ваҳший қийқириқларига», «жаранг-журинг» кўнғироқ садоларига бу ердаги маҳаллий кишилардан ҳеч ким эътироз билдираётгани йўқ. Тўғри, ҳозирга қадар бизда сиёсатдонлар, даҳрийлар, иймонсиз худосизлар умуман динга, айниқса, ислом дини ва унинг муқаддас китоби Қуръони Карим ҳамда Ҳадиси шариф, жаноби Муҳаммад пайғамбарга ваҳшиёна бир нафрат билан қараб келишди. Улар халқни динсизлик, зиндиқлик, худосизлик билан «тарбияламоқчи» бўлишди, гўё. Бироқ динсизлик — ҳеч қандай тарбия эмас, аксинча, халқни тўғри йўлдан оздириш эканини ё тушунишмади, ё ҳушёр, зукко одамлар буни тушунса ҳам айтишдан қўрқди. Инсон маймундан тарқалган деган даъвода илоҳий заво ва инсоний моҳиятдан кўра ҳайвоний рағбат устун туради.

Энди замонлар ўзгарди, чироғим. Кўзингизни очинг. У тераклар кесилиб кетди... Одамлар жуда катта қийинчиликлар билан бўлса-да, ўзлигига қайтмоқда. Тонг маҳалидаги ибодатга даъватни «ваҳший қийқириқ» деб айтдингиз. Ҳай-ҳай! Шундаймикан? Сиз атрофга, Сиз билан ёнма-ён турган бошқа инсонларга нафрат билан эмас, ҳурмат ва эҳтиром назари билан боқишни ўрганинг энди. Нафрат билан бировни ўлдириш мумкин. Аммо нафрат билан одамдай яшаб бўлмайди. Унут бўлмасин.

Салом, Қуёш!

Хўш, ўзбеклар нима учун каллаий саҳардан бошлаб — ким ибодатга, ким меҳнатга, ким ижодга киришади? Бунинг сабаби нима? Сабаби — тирикчилик ва эътиқод. Ўзбек оиласи, одатда, жўжабирдай жон. У ўзининг ўтовиди ит сақламайди. Оила бошлиғи эрталаб барвақт туриб, апил-тапил ювиниб, тамадди қилади-да, бола-чақасини боқиш учун «бисмилло» деб диний амали — ибодатини қилиб олади ёки ризқ-рўзини териш

учун ташқарига чиқиб кетади. Биров сигир соғади, биров ер чолиб дон-дун экади, кимдир мол-қолга қарайди. Ва ҳоказо.

Мана, Сиз бозордан ёки қўшнингизниқидан сут, қатиқ, қаймоқ, пишлоқ, гўшт ва бошқа маҳсулотлар оласиз. Бу масаллиқ, ноз-неъматлар қандай тайёрланишини тасаввур қила оласизми? Йўқ. Кўрмагансиз. Билмайсиз. Қўлингиздан ҳам келмайди. Ўзбек мардум ҳам чошгоҳ пайтигача маза қилиб пишиллаб ухлашни, асабини мустаҳкамлашни билади. Оҳ, у асабини даволашга қанчалар муҳтож эканини билсангиз эди! Билъакс, у барвақт туриб, тўшини тонг шабадасига урар экан, буни фақат мажбур бўлганидангина эмас, балки илоҳий ихлос, эътиқод, тарбия юзасидан қилади.

Мусулмонларнинг эътиқодига кўра, Худо бандаларига эрталаб барвақт, ҳали офтоб чиқмасдан ризқ-рўз улашади. Уни фаришталар тарқатади. Барвақт турган одам ўз насибасини териб олади.

Ўзингдан кўр

Меъеридан ортиқ ҳаром уйқуни афзал кўрганлар, тун билан маишат қилиб, ароқ ичиб, кайф-сафога берилганлар албатта барвақт туролмайди-да. Қоқ тунгача, буёғи тонг маҳалгача телевизорда баъзан ақлни ва ахлоқни суюқлаштириб юборувчи бемаъни фильмларни кўриб ўтирмай, барвақт ётиб, азонни эшитишингиз билан ўрнингиздан туриб, дилингизга пок-ниятни жо қилиб, руҳланиб, ўнг оёқ билан остонадан ҳатлаб ишга равона бўлсангиз маъқул эмасми? Менга бемалол ишонаверинг: хизматингиз ҳам баракали бўлади. Мен исломга ўтиб, намоз ўқиш, рўза тутишни маслаҳат бермоқчи эмасман. Сиз аҳли насронийсиз. Христианликнинг ҳам ўз муқаддас арқонлари бор, албатта. Қайси динда бўлиш ҳар кимнинг ўз шахсий иши. Муборак исломда зўрлаб динга киритиш ҳам, зўрлаб диндан чиқазиш ҳам йўқ. Гап шундаки, азон билан барвақт уйғонгач, агар хоҳласангиз, ўз унутган насроний диний ибодатингизга ҳам тутинишингиз мумкин-ку, ахир. Марҳамат.

Бошқалардан, теваарак-атрофдан, барча ғайринасроний ақида ва удумлардан етмиш йил мобайнида етарлича ва чандон керагидан ортиқ нафратланишга улгурдингиз. Бундан буёғига ҳалим, шафқатли, марҳаматли бўлиш илмини ўрганинг. Бу фақат атроф учунгина эмас,

Ўзингизнинг ўсиб-унишингиз учун ҳам керак. Илло, боя айтганимдай, нафрат нафратни чорлайди, муҳаббат — муҳаббатни. Бундай олижаноблик хислатларини муносиб бир тарзда мукофотлашни ўзбеклар яхши билади, унутмай. Зеро, бошқалардан меҳри муҳаббатни талаб қилиш мумкин шу вақтдаки, агар ўзингизда бошқаларга меҳр-муҳаббат бўлса, Узида йўқ нарсани бошқалардан талаб қилишга маънавий ҳаққи йўқ кишининг. Сен, шайтони лаъин йўлига кириб, ўзингни ўзгалардан устун ва ақллироқ деб билсанг, бу сенинг тубанлигинг ва нодонлигинг. Буни қанчалик тез тушуниб етсанг, ўзингга шунчалик яхши. Бошқаларга ҳам ёмон бўлмайди, албатта. Чунки чин инсоний иқлим юзага келади одамлар ўртасида. Муҳаббат бор жойда — шафқат, шафқат бор жойда — мурувват, мурувват бор жойда — оқибат ва мукофот бор.

ҚУШИҚ, БУ, ТАҚДИР

НАВО

Ҳар ким ўз қўшиғини айтади. Жонзот йўқки, куйламаган. Ҳар бир шахснинг, ҳар бир миллатнинг, инчунин, ҳар бир давр, ёш, ижтимоий табақа, ҳатто аёлу эркакларнинг ҳам ўз оҳанглари, наволари, куй, ашула, хиргойи ҳамда қўшиқлари бўлади. Навосиз одам дунёга бекор келибди. Айни мавриди: бир эслаб қўяйлик. Ўзбек халқининг ифтихори бўлмиш беназир инсон, буюк мутафаккир шоир Низомиддин мир Алишер Навоийнинг адабий таҳаллуслари негизида наво сўзи ётади. Ул зотнинг шоирона сифатлари оҳанг, овоз, садо, куй, мусиқа маъноларини ифодалайди.

Луғавий маънода қизиқ бир манзара кўзга ташланади. Бир жилддан иборат Навоий асарлари луғатида «наво»га дахлдор 7 та сўз берилган. Шоир асарларининг тўрт жилдлик изоҳли луғатида 9 та сўз акс этган. Энди қиёсланг: ҳозирги ўзбек тилининг изоҳли луғатида атиги 4 калима учрайди, холос. Тўғри, «наво»нинг қабатига «мелодия» «мелодик» деган икки ғарб атамаси ҳам суқулиб кирган. Бу қанақаси? Маълум бўладики, беш аср давомида ўзбек маънавияти наволар ҳисобида нақ икки баробар ғариблашибди-да? Навосизлик, бенаволик икки ҳисса ортган. Шундайми? Санъат

бениҳоя оммавийлашиб кетган бир мамлакатда миллий-муסיқавий навосозлик навосозликка юз тутибди. Балким бу турғунлик эмас, инқироздир? Мазкур рақамлар кишини жиддий ўйлашга мажбур қилади. Қизил мустабидлик, тоталитар тузум шароитида енгил-елпи куйлар, муסיқавий шовқин-сурон, ҳар хил миллий-қурама «мелодиялар» сони ошгани сайин ҳақиқий миллий наволар камёблашиб, сўна бошлаганидан хунук дарак эмасмикан, бу?

Ўзбек миллий муסיқа жавоҳироти, ноёб яккахон ижрочилик санъати равнақида Тамарахоним Петросянчалик хизмат қилган инсонлар камдан-кам топилади. Унинг номини эслаганда ҳамма вақт қўлимиз кўксимизда. Айни вақтда «муסיқа хўжалигимизда» ўзини синаб кўрган русийзабон арбоблар ҳам оз эмас. Бровцин, Глиэр, Козловский, бошқа бир Петросян, Успенский, Степанов... Бу жаноблар ўзларидан қандай жаҳоншумул наволар қолдиришдийкин? Билмадим.

Мавзу тақозоси билан, қуйида муסיқа тушунчасига қойим бир қанча руҳий ҳолатларни қайд этаман.

Биринчи ҳолат

МИЛЛИЙЛИК ВА СОХТА БАЙНАЛМИЛАЛЛИК

Собиқ СССРнинг парчаланиши оқибатида барча мамлакатларнинг эвасини қотирган ва тиккасини қуритган шонинизм билан уйдирма байналмилаллик нағмасозлиги барҳам топа бошлагандай бўлудди. Ҳаёт кўрсатдики, эски тузумнинг ўлиши уни қайта тиклашга бўлган чиранишлар билан бақамти давом этар экан... Хўкиз ўлса ҳам, кўзининг оласи қолмайди, дейишади. Чунончи, икки славян давлати — Русия билан Беларуссия ўзаро «интеграцияга» қовушиб, жудаям антиқа «Иттифоқ» тузишганидан сўнг, Лукашенко пойтахтида бирданига... «Совет Иттифоқи гимни» қағиллаб қолгани галат бўлди. Аҳ-ҳа! Мана сизга — Ит-тифоқ... Кепатангни қараю, қўшигингга суф.сенларнинг! Хомтама бўлмаларинг. Давринг ўтди, дийдиёларинг эскирди. Ҳар қанча «беҳ-беҳ-беҳ... ту-ту-ту» деб илтижо қилма, тузоғингга илинадиган анойи йўқ.

Билингки, ҳамма вақт хунук нағма-соз машъум қорасиёсий ниятларга бақамти. Собиқ рўдапо СССРнинг шарпа ва кўланкаси уфқда кўриниши биланоқ унинг

шалоғи чиққан «мадҳияси» пайдо бўлди. Бу асорат, тутқунлик садолари эндигина мустақил ҳаётга қадам қўйган кечаги мазлум халқларни яна чалғита олмайди, билъакс, сергаклантиради. Одамларни минг марта ҳуш-ёр бўлишга ундайди.

Иккинчи ҳолат

«... ҲАЙДАЛИШ КУЙИНИ ЧАЛИНГИЗ»

Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида Отабек ҳақсизлик, зулм, ифтироларга учраб, озгина кўнгил ёзиш учун бўзахонага кўнар экан, ҳофиз ундан қандай куй чалиб беришни сўрайди.

— Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз.

Машшоқ, ажабланиб, бундай куйни эшитмаганидан сўзлар экан, Отабек илтижо қилади:

— Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз.

Шундан сўнг машшоқ дуторда «Наво»ни чала бошлайди. Куй авж пардасига чиқа борган сайин бекнинг кўзларидан дув-дув ёш оқади... Фильмда атоқли ҳофиз Муроджо Аҳмадий Машрабнинг «Ўртар» ғазалига басталанган ашулани «Наво» куйига омухталаб айтarkan, ниҳоятда таъсирчан нидо ажиб ширадор овоз ижросида дилларни жунбушга келтиради.

Агар ошиқлигим айтсам, куйиб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар.
Бу Машраб дардини, жоноки ҳеч ким бошига солма,
Агар маҳшарда оҳ урсам, биҳишти жовидон ўртар.

Учинчи ҳолат

ДУТОРИМ

«Бобурномада» Кобул шаҳрида юз берган бир табиий фожеа эсга олинади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур иштирокида бир хонадонда улфатлар жам бўлишиб, базми жамшид ўтказишаётган пайтда ер қаттиқ силкинади. Базм аҳли болохонада суҳбат қуришаётган эди. Даҳшатли zilзиладан ваҳимага тушган одамлар телбаларча ўзларини ерга отиб, тумтарақай қоча бошлайди. Бир машшоқ эса шу пайтда, эътибор қилинг: жонини қутқариш ўрнига, беихтиёр дуторига ёпишади! Буни қа-

рангки, ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, навосоз (куйловчи) мусиқавий асбобини азиз жонидан ортиқ кўрган. Уни ҳалокат хавфидан сақлаган.

Бобур мирзо ўз касби ва ҳунарини севган бундай фидойи инсонларни беҳад қадрларди. Подшоҳ, жаҳонгир, моҳир саркарда, соҳиби салтанат, асл темурийзода Заҳириддин Бобурнинг ўзи ҳам нозиктаъб куйчи-шоир эди. Умуман, ўзбекнинг оддий сипоҳийсидан то шаҳаншоҳига қадар шоир ўтган.

Тўртинчи ҳолат

КУЙЛАШ УЧУН ЕЛҚИНЛИ ҚАЛБ КЕРАК

Потемкина деган таниқли олим фаройиб воқеани ҳикоя қилади. Балким буни «воқеа» деб ҳам бўлмас. Аммо ҳўб ўйлаб кўрадиган гап. Сув бўйида бир юнон (грек) ўтирибди экан. У қандайдир мунгли, ҳазин қўшиқни хиргойи қилар, ўз оҳангидан ўзи ёниб, бот-бот йиғлайди. Уткинчилар ҳайрон. Бу қандайин оташин бир наво эканки, мардумни сел қилиб йиғлатган? Қизиқсиниб, ундан сўрайдилар.

— Эй мусофир биродар, сен нечук нола-афгон қилаётибсанки, бу қадар ўйчан ва таъсирчан экан. Иложи бўлса, сўзларини бизга таржима қилиб бер. Биз ҳам сенинг дардинга шерик бўлайлик.

Самимий ҳамдардлик инсон зотига хос бебаҳо ҳислат. Ибодат билан тенг мукофот. Кўнгил мулки. Дил маҳрами. Юнон бундай илтифотдан ўта мамнун бўлиб, ўз қўшиғини бажонидил ўгиришга киришади.

Бир баланд қояда бир қуш қўниб турибди.

Қоя тепасида аллақанча вақт тин олди. Сўнгра...

Эвоҳ, қанот қоқди-да, учди-кетди. Узоқ-узоқларга парвоз қилди. Урмонлар оша кезди. Сўнгра кўздан ғойиб бўлди... Тамом.

— Шу ҳолосми?— сўрайдилар мусофирдан.

— Ҳолос!— деди юнон кўз ёшларини енги билан артар экан.

— Ана ҳолос!— ҳайрон бўлишди «ҳофизнинг» алфозига қараб.— Тушунарли, — дейишди унга шубҳа остида истеҳзо билан.

Чиндан ҳам, ҳамма нарса «тушунарли» ва ҳеч нарса тушунарли эмасди. Юноннинг дардини теран англаш учун юнон бўлиш, унинг аҳволини тушуниш, ёт элда ёл-

ғизлик, мусофирчилик аламини чекиш керак эди. Қўшиқда келтирилган қуруқ «сюжет»дан ҳам кўриниб турибдики, бу ерда қоя, қуш, тоғ-тошлар, шовуллаган ўрмон, осмон, парвоз муҳайё. Мазкур унсурлар шунчаки табиий ашё эмас, балки халқ ижодининг анъанавий тимсолларидир. Рамзий маънога эга. Муаммо шундаки, бояги мусофир банда юнонча қўшиқнинг сўзларини, умумий мазмунини ўгирди.

Ички таъсирчан жавҳар: миллий оҳанг, дил ярасини тирнагувчи мунг, ботиний дард-аламлар бари матндан хорижда, таржимадан ташқарида қолиб кетди. Зеро, оддий, бегона кўз ва сўз билан илғаб бўлмайдиган бундай мунгни, аксарият, бошқа тилда бериб ҳам бўлмайди. Бирон нарсани ўзга тилга ағдариш учун нафақат ўша хорижий тилнинг сўзларини, балки ўша халқнинг сукутини ҳам билиш лозим. Бундай вақтларда сўздан кўра сукут кўпроқ маънодан воқиф қилади.

Бешинчи ҳолат

ҚУШИҚ ВА... СИЁСАТ

Мусиқа, куй, ашула, ҳатто хиргойи ҳам инсоннинг руҳий кайфияти, кўнгил ғизоси, ички ботиний олами ифодасигина эмас, балким худди шу сабабларга кўра-дир, булар бари пиёз пўстидан ҳам нозиқ сиёсат. Мен деган бўлардимки: сен менга хиргойи қил, мен сенга кимлигингни айтаман. Чунки кимнинг кимлиги унинг хиргойисидан маълум.

Миллат, тил, тарих, тафаккур, хотира, мусиқа... Булар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Улуғдавлатчилик шовинизми, умуминсонийлик, байналмилал гоъвий ниқобларга бурканган ўзига хос коммунистик ирқий мафкура миллатларни ер юзидан супуриб ташламоқчи эди. Бунинг учун ўтмиши номаълум, шахси мубҳам, келажаги қоронғи бўлган «совет кишиси» отлиқ манқурт инсон рамзи («темир одам») барпо этила бошлади. Шу мақсадда тирик жон борки, вужудида миллийлик жавҳарини маҳв этишга киришилди. Шу зайл «бутун фронт бўйлаб» миллий қадриятларга қарши ҳужум бошланди. Шундай бўлдики, одамлар ўз миллий мансублигидан нафратланиб, ўз-ўзига бегоналашиб, «байналмилаллаша» бошлади. Юқорида эслатиб ўтилганидай, аста-секин ўзимизнинг аллақанча «илғор» ўзбек зиёлиларимиз

ҳам ҳаётда, онлада, қиёфада, дилда ва тилда, урф-одату таомилларда ҳам «ўрислашиш» жараёнини бошидан кечирди. Ва бу билан... фахрланди! Салла, дастор ўраш салкам жиноят, дўппи кийиш қолоқлик рамзига айланди. Ҳатто раҳбарий лавозимларга илиниш учун «русийзабон» аёлга уйланиш одат тусига кирди. Хуллас, русиёна ҳар бир ҳаракат — тараққиёт белгиси, ўзбекона ҳар бир удум ёки таомил — миллий чекланганлик, ўрта асрчилик, бой-феодаллик аломатига йўйилди. Бундай қинғир, яланғоч сиёсат мусиқа оламини ҳам четлаб ўтмади. Урушдан кейинги даврда, айниқса эллагинчи йиллардан сўнг барча хонишларга овруповий тус берилди бошлади. Шарқона майин куйлар ўрнини мутлақо ёт шовқин-суронлар босиб кетди. Миллий турмуш тарзимизга қип-яланғоч балету, «тилини» ҳеч ким тушунмайдиган, чала ўзбекона-русиёвий опералар, симфоник оркестр, хор, капеллалар, кантаталар зўр бериб сингирилди бошлади.

Камина қолақлик унвонини бошқалар қатори менинг ҳам шўр пешонамга туфлаб ёпиштиришларидан истиҳола қилаётганим йўқ. Ажабмас, ўз даврининг қинғир, ғайримиллий сиёсати туфайлидир, эҳтимол, янгиликни идрок этиш мушкулоти дир, яна ҳам тўғрироғи, ҳар иккала яграв майлнинг қўшилгани оқибатидир, саҳналардан ва радио карнайларидан ғирт ноўхшов, зерикарли, аллақандай тушуниксиз, тошбағир маза-матрасиз куйлар, ғалати хотинчалиш овозлар эшитилиб ётарди. Хириллаган, пишиллаган, чийиллаган, дўриллаган, увиллаган... Халқнинг қарғишига ва лаънатига қолган ўша даврнинг бечора хонандаю, созандаю, навозандаларининг номларини турлаш менга ҳозир маъқул кўринмайди. Улар ҳам нима қилсин. «Жонажон партиянинг», «Секанинг» санъат соҳасидаги сиёсати ўшандоқ бўлса. Баъзи мусиқашунос, композитор афандиларимиз ва ёш ижрочиларимиз маъзур тутишсину, улар алланечук ғарбона калондимоғлик касалига йўлиқишган. Ҳатто ҳозир ҳам унда-бунда ўша фаранги сиёсатнинг оқаваларига дуч келамиз. Чин мусиқий нашъу намо ва ҳузурбахш наволардан кўра ўлик, бетаъсир ғойабозлик устун келадиган ҳолларга қоқинганинда, эсанг қотади кишининг. Очигини айтганда, баъзи бир атоқли хонандаларимиз ҳам майин куй билан шаллақи қийқириқларни қориштириб юборишади. Ижро маданияти ниҳоятда паст. Ҳофизнинг одоби йўқ. Бир қарабсизки, улар-

нинг дилларни қитиқловчи ғоят нафис ашулалари жонсиз, жайдари, қуруқ «агитация ва пропагандага» айланади. Ҳолбуки, томошабин театрга «мулла бўлиш», сиёсий саводини чиқазиш, «гап ейиш» учун эмас, сенинг нозик-нафис хонишинг, назму наволаринг, Худо берган ширадор овозингдан мириқишга боради, эй ҳофиз инилар, ҳофиза хонимлар!

Олтинчи ҳолат

БЕШИҚДАН ТО... ҚАБРГАЧА

Абулмаъоний (маънолар отаси) Мирзо Абдулқодир Бедилда шундай рубоий бор. Мазмуни қуйидагича.

Уйлаб қарасам, мен вафот этибман, жасадимни тобутга солиб, қабристон томон олиб кетаяптилар. Одамларнинг елкалари узра тобут ичида тўлқинланиб бораётибману, хаёлимда онам бешигимни тебратаётибди... Мунгли алла айтиб ухлатаяпти...

Водариф. Одам боласини бешиқдан то қабристонгача мусиқа, наво, ҳар хил оҳанглар: она алласи, қасида ва марсиялар таъқиб этар экан. Бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Зотан инсон, таъбир жоиз бўлса, табиатан мусиқий мавжудотдир.

Ҳар бир даврнинг, жамият ҳаётининг турли фаслларида ўз хуш-нохуш садолари бўлади. Ўзининг ибтидоий-фөжеий бошланиш чегарасидан то ёвузлик салтанатига айланиб, сўнгра паққос ёрилиб кетгунига қадар ўтган вақт ичида «СССР» аталмиш собиқ қурама мамлакатга бўйсундирилган 130 миллат ва элатлар ҳар хил руҳий кечинмаларни бошдан кечирдилар. Шунга мувофиқ тарзда улар ҳар хил нидо қилдилар. Ўзларини тенг, ҳур, озод, бахтиёр тасаввур этиб, шунга яраша қасидалар, мадҳиялар тўқидилар. Чунонам солланиб куйлашдики... Токим ўзларининг асл тутқунлик қисматини англаб етгунга қадар ҳолдан тойиб бўлишди. Аксарият, ўзларининг эмас, бировларнинг — «улуғ оғанинг» қўшиғини ижро этди.

Баний инсоннинг қисмати шундайки, у ўзгарувчан хилқат. Бир қарабсизки, некбин, бир қарабсизки, бадбин. Бирда — бахтиёр, бирда — бадбахт. Бу орада пар-

возлар ва инқирозларни, шоҳу гадоликни ҳам оошидан ўтказади. Ҳар бир «фаслга» қараб унинг куй ва қўшиқлари ўзгариб боради...

Менинг кўз ўнгимда жамият бир неча марта янгиланди. Ва ҳар гал ўзини қайта қуришдан боши чиқмади. Кўҳна ва янги мадҳияларни айтиб чарчамади. Шахс қандай бўлса, жамият ҳам шундай. Соғлом ва ногирои гўдаклик, балоғат, кексалик паллалари билан яшайди ва оғрийди. Шунга кўра тагин унинг лапар, ялла, марсияларининг мазмуни ва оҳанги ўзгаради...

Еттинчи ҳолат

ҲАМЛЕТ ФАЛСАФАСИ

... Утган етмиш йил орасида худосизликни ўз маслағи деб, эълон қилган насроний-диний мутаассиблик ва қизил жоҳилият қутуриб, чегарадан чиқа бошлади. Аҳвол шунга бориб етдики, ёш авлод сўқир атеизм, маслаксизлик исканжасида қолгани ҳолда, оғир дардга чалинган қарияларимиз, баъзан ҳатто чинакам эътиқодли, софдил фирқа аъзолари ўзлари ҳам «уёғи» нима бўлишини ўйлаб, қаттиқ изтироб чекдилар. Беш кунлик бу фоний дунё ҳам ҳаш-паш дегунча гоҳ энгил ҳою-ҳавас, гоҳида тўполон билан дегандай, ҳут ҳавосидай ўтади-кетди. Абадий уйқуга боргандан сўнг ҳолимиз не кечади? деб ўйлаб қолишди. Шаҳзода Ҳамлетнинг ўша-ўша «нима қилмоқ керак?» деган ўтли саволи ўзининг бутун даҳшати ва мубҳамлиги билан кўндаланг бўлди.

Инсон учун фақат ҳаёт эмас, қазову қадар ҳам жуда долзарб муаммо. Умуман, одамзод руҳияти қизиқ. Ёш-яланглигида киши нима учундир кўпинча шаккок, даҳрийликка мойил бўлади. Улғая бошлагач, айниқса, бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда бўлиб, «буёғидан уёғи яқин қолган» чоғидан эътиборан тириклик ва охират ҳақида жиддий ўйлай бошлайди. Менимча, ҳар қандай тўпос даҳрий ҳам ажал билан юзма-юз келадиган чоғига қадар даҳрий. Ҳазрати Азройил билан учрашган дақиқасида бир зумда худосизлиги ёдидан чиқиб кетади...

Саккизинчи ҳолат

ОСИЙ БАНДА

Хуллас, ҳар қандай ўктам киши ҳам бундай пайтда— дўпписи тор келганда фавқулодда хомуш тортиб қолади. Улим ташвишлари билан ёнади. Унинг миясида тахминан мана бундай ўтли-изтиробли мулоҳазалар чарх ура бошлайди:

Уз ота-боболарим мазоридан мосуво бўлиб, даҳрий коммунистик ёки қурама «интернационал» қабристонга жобажо қилинар эканман, рўзи маҳшар нима бўлади? Бу кетишда ўзимизнинг мусулмончасига чиллаёсин ўқиб, калима ўгириб, бандаликни бажо келтиргандан сўнг эса, ювиб-тараб, кафанлаб, жаноза ўқиб, Қуръон тиловатлари билан пок-покиза кўмилиш ҳам насяга ўхшайди. Ё Оллоҳ! Наҳотки сўнгги йўлга равона бўлаётганимда, оёқ узатганимда ҳам инон-ихтиёрим ўзимда бўлмаса! Мурдамни христианчасига «фасон» қилиб кийинтириб, балким, ё алҳазар!.. чўқинтириб, ёғоч тобутга солишсаю, қопқоғини михлаган кўйи қаро гўрга тикишса. Нима деган одам бўламан. Буёқда Шостакович, Шопен, Бах, Бетховен «жаранглаб» турса. Охиратим куйиб кетади-ку. Сўнгра ёт-биродарларим хотирамни эслаган бўлишиб, дуойи фотиҳа ва Қуръон тиловатлари ўрнига, менинг «ризқим» маъносига, гўрим устига... ароқ сепиб юборишса... Қиёмат қойим маҳшар куни Худованди Карим ҳузурда оппоқ кафанда фариштамонанд кўринишда эмас, овруповий-русийёна қиёфада, ғилай бўлиб, ширакайф ҳолатда ҳозир у нозир бўлсам-а. Ераббий! Езигим не экан менинг? Бу кунимдан ўлганим яхши эмасми!..

Тўққизинчи ҳолат

АКАДЕМИК ҚОДИР ЗОКИРИЙНИНГ АРМОНИ ЕКИ МАСИҲИЙ НАФАС

«Ўлиш... Унутилиш. Тамом-вассалом», дейди шаҳзода Ҳамлет. Йўқ, тамом-вассалом эмас, деб ўзини Тангри таолонинг марҳаматидан умидвор қилади «шаҳзода бўлмаганлар». Бандаси, ўлмай туриб, ҳатто жони чиққандан кейин ҳам бардавом бўлишга, боқий дунё неъмат-

ларига ишонади. Парвардигорнинг қудратига нймон келтиради.

Сира-сира ёдимдан чиқмайди. Бир гал раҳматлик наботот (ботаника) олими, кекса академик Қодир Зокирий билан учрашганимда, бир зум ўйланиб, нигоҳини узоқ-узоқларга тиккан ва шундай деган эди:

— Мен дунёдан ўтганимда, жуда ҳам истардимки, тобутим устида Берта Давидова «Муножот»ни куйлаб турса...

Шундоқ инсоннинг энг сўнгги тилаги — мусиқа, мумтоз ашула экан. Бу тилак «Муножот»га шунчаки муҳаббат, чексиз ошуфталиккина эмас, балки мушфиқона илтижо, чуқур ихлос ва эътиқод ифодаси эди. (Арабча «муножот» сўзининг бирламчи, асосий маъноси: Худодан нажот, мадад тилаб қилинадиган тунги ёки яшин ибодат). Инчунин, олимни ром этган нарса — Шопен, Бетховен, Лист, Чайковский, Рихтер ёки бошқалар эмас, айнан ва хусусан: Муножот — Алишер Навоий, Юнус Ражабий ва Бертахоним Давидоваларнинг наво-си, ўликни тирилтурувчи, масиҳий нафаси эди. Дарвоқе, комил мусулмон, асл ўзбек, ўз миллатининг фидойиси бўлган бу донишманд инсон ўзининг жанозасига фалон музофотдан фалон имом ёки эшон ҳазратларини чақир-ишни эмас (бу ўз йўлига, албатта!), балки мумтоз мусиқа садолари остида, Алишер Навоий нафасидан баҳра олиб, бу мўрт дунё билан видолашишни орзу қилган эди. Унинг васияти ижобат бўлди, армони ушалди? Билмадим.

Унингчи ҳолат

МУЛЛА ТУЙЧИМИ ЕКИ ЧАЙКОВСКИЙ?

Бир халқнинг тилида айтиб бўладиган гапни ҳамма вақт ҳам ўзга бир халқнинг тилида айтиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам улар ораларида англашилмовчиликлар туғилиб туради. Қўшиқ ҳақида ҳам гап шу. Бир халқнинг навосини бўлак халқ сира тушунмайди. Улар бир-бирини сидқидилдан ҳурмат қилиши, эҳтимол, ҳатто қон-қардош бўлиши ҳам мумкин. Аммо муножотни тушунмайди. Қабул қила олмайди. Сабаби, мусиқа бу дард, армон, тарихан таркиб топган дил пардаларининг оҳанги, ўзига хос бир маромда тебранишидир. Бу дард фақат ўша дард-аламни, дил изтиробларини ўзида ташиётган кишиларгагина аён.

Исириқнинг дуди ўзбеклар учун алланечук ёқимли-шифобахш. Кишилар бундан ҳузур-ҳаловат қилади. Уларнинг димоғи, қабул қилиш аъзолари шунга «мослашган». Овруполик фуқаро исириқни мутлақо қабул қила олмайди. Унинг учун исириқ дуди аччиқ тутундан бошқа нарса эмас.

Бошқа бир мисол. Ҳамма учун нон бу нон. Озиқ, емиш. Бироқ Шарқ кишиси учун бу нафақат хўрақ, балки кўзга суртиб тавоф қилинадиган софлик, ҳалоллик, муқаддаслик рамзи. Тимсол. Унинг наздида нон ҳам нон, нон ушоқ ҳам нон. Дунёдаги жамии неъматлар шу нонда мужассамланган.

Нақл қиладиларким, нон увоғи тўкилган жойдан уни излаб топишолмагач, оёқ остида қолиб топталмасин деб ўша ернинг атрофини қалин девор билан ўраб қўйишган. Бора-бора ўша жой саждагоҳга айланган. Бизда нондан ташқари, туз, сув, қоғоз (калом) ҳам софлик рамзидир. Овруполик одамга буни «тушунтириш» амри маҳол.

Қўшиқ жўғрофий чегара билмайди. Биз учун тожик, озарий ёки туркларнинг куй, тароналари ҳам дилбар, ёқимли. Аксинча, баъзан шундай бўладики, ҳатто бир халқнинг орасида қўшиғи бир-бирига ёқмайдиган кимсалар учрайди. Бирровлар Шарқ мумтоз куйларини, мақом ижроларини жон қулоқлари билан тинглайдилар. Бошқалари Оврупо мусиқасига мойил. Баъзилар ҳинд ёки араб, италян ёхуд испан тароналарини ёқтиради. Кўпчилик миллий ашулаларга хумор. Симфоник куйлар оламида яшайдиганлар ҳам йўқ эмас. Майин миллий-лирик хонишларга ошуфта шинавандалар учрайди. Айтайлик, Лутфихоним Саримсоқова, Мукаррама Азизова, Фароғат Раҳматова, Комилжон Отаниёзов, Ҳабиба Охунова, Барно Исҳоқова, Комилжон Баратов, Рустам қори, Шерали Жўраев, Матлуба Ҳасанова, Юлдуз Усмоноваларнинг қўнғироқ овозларига маҳлиё шинавандалар сон-саноқсиз. Начора. Бу ерда қонуният йўқ. Ҳар кимнинг майли.

Ун биринчи ҳолат

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲОФИЗ МУЛОЗИМИ

Ҳозир мусиқий бисотимизда узоқ вақт турли йўллар билан камситиб, таъқиб қилиб келинган миллий туй-

ғулар, муножот, куй ва тароналарга, мумтоз қушқичликка, мақомларга ихлос ва муҳаббатни тарбиялашга алоҳида қунт қилиш лозим. Шундай қилина бошлади ҳам. Миллийлик инсоннинг ниҳоятда нозик туйғуси. Бузилган иқтисод тикланар. Вайроналар ўрнида янги саройлар, кўшк-айвонлар, обидалар қад кутаради. Муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳлар, топталган масжиду медресалар, хонақоҳ ва расадхоналарнинг қадди-басти ростланади. Бунинг иложи бор. Аммо ёқилган китоб, йўқолган калом, дилнавоз тарона, илоҳий наволар, топталган мурғак ғунчаю, майсаларнинг ўрнини тўлдириш жуда оғир. Буларнинг ўрнини нима билан ва қандай қилиб тўлдирасиз? Ягона умид ва илинж шундаки, миллат барҳаёт экан, унинг хотираси тиниқ бўлади. Барча миллий қадриятлар, эзгуликларни у яратган, Оллоҳ таолонинг марҳамати билан уларни дилининг тўрида сақлайди. Ҳаёт алғов-далғовларида беиз йўқолиб кетганларини янгидан ижод қилади, тиклайди.

Гоҳо ўйга толаман. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ал-мақдур фи ахбори Таймур («Темур тарихида тақдир ажойиботлари)» асарида шаҳодат беришича, соҳибқирон ўз юришларида, ҳатто жангу жадал маҳалларида ҳам ёнида ҳофиз билан бирга бўлган.

Темур қандай куй ва мақомларни ёқтирган? Оғир, ҳалокатли дамларда, кайфичоғлик онларида, ғалаба нашидасини сурган чоғларида нечук тароналар, муножотлар, хиргойилар унга ҳамроҳ бўлган? Мовароуннаҳр ва муаззам Ҳиндистон мамоликида 330 йиллик жаҳоншумул салтанат ўрнатган алп инсон — Арслон ва бениҳоя нозиктаъб шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурни қандай наволар ва рақслар асир этган? Ундан кейинги авлод — бобурзода шоҳлар даврида-чи? Мусиқа усталари, кўли гул бастакорлар, созандаю, навозандаларга ҳомийлик қилган Алишер Навоий ҳамда Самарқанд султони Мирзо Улуғбек, жасур темурийзода ва шоир Хусайн Бойқаро замонларида қандай мусиқа асарлари жаранглаган? Турган гап, бу залворли, майин, дилкушо садолар салтанатини ер ўз комига тортмаган. Улар мутлақо беиз йўқолиб кетмаган. Бурунги масиҳо ҳофизларимизнинг қулфи дилида, қалбида, лафзида, тарихий хотирасида уларнинг ворисий акс садоси эшитилиб туради... Орадан беш-олти асрлар ўтиб кетди. Мумтоз, раббоний, довудий, мусиқий тароналар, таъсирчан куйлар, наволарнинг кўпи унутилиб ҳам битган, албат-

та. Йўқ, унутилмаган! Улар шоҳона саройларда, ситораи моҳи хоссаларда, базмгоҳларда, маҳобатли биноларнинг деворларида, худди оҳанрабо тасмаларидай нақшланиб қолган. Меннинг ҳудудсиз тахайюлот оламин бунга шаксиз ишонишга ундайди. Инсон даҳоси ҳамма нарсага қодир. Миллион-миллион чақирим наридаги кинот ва фазолар оламидан гоят сирли овозлар бизгача етиб келаётган, биз уларни тинглаб турган эканмиз, наҳотки ўзимизнинг заминий оҳанраболар, ота-боболаримизнинг муборак, сеҳрли овозлари бугунги маънавий оламинизга келиб етмаса! Ишонайлик, сергак бўлайлик, изланайлик. Башарият оламини бошқариб турган сир-синоатли, шифобахш овозлар, дилрабо куйлар, майин мусиқа садолари ҳаво силсабил тўлқинлари оша бизгача етиб келади... Иншооллоҳ.

Ун иккинчи ҳолат

ТУШУНАРЛИ. ДЕМАК ТУШУНАРЛИ ЭМАС.

Ўзга тилда айтилган қўшиқ бўлак миллат кишига ҳамма вақт ҳам тушунарли бўлавермаслигини айтдим. Умуман, мусиқа ва ашулага нисбатан «тушунарли», «тушуниксиз» сўзларини қўллаш шартлидир. Чунки ҳар қандай тушунарли нарса ҳам маълуб нарса бўлолмайди. Мусиқа онг-шуур озиғи эмас, кўнгил мулки, дил ғизосидир. Шу боис уни бош билан эмас, қалб билан қабул қилинади. Олайлик, бояги юноннинг таржимада тушунарли бўлмаган қўшиғи асл грекчасида, гарчи унинг сўзлари бизга ғирт тушунарли бўлмаса-да, кўпроқ таъсирчан бўлиши мумкин эди. Зеро, таъкидлайман: биз тушунарли деб ҳисоблаган нарса... тушунарли эмас. Ёки аксинча. Одамлар гоҳо ўзлари учун тушуниксиз, сирли бўлган нарсага кўпроқ талпиндилар, маҳлиё бўладилар. Аксарият, ёшлар хорижий, айниқса, ғарб ашулаларига шайдо. Биз кексалар бунга жиғибийронмиз. Аслида эса, юқорида айтган мулоҳазамга кўра шундай бўлади. Сўз ва онг йўли бекик, дил қопқаси (эшиклари) эса ланг очик. Шубҳасиз, мусиқа тарбияси керак. Қўшиқни тушуниб, англаб, билиб тинглаш вожиб. Лекин ўша гап. Ақлли сўзлардан ташкил топган ҳар қандай матн ҳам ашула бўлолмайди. Ҳайратга муносибким, кўпинча шундай бўладик, одатий мантиқий нарса ашула ва қўшиқ иқлимида қабул қилинмайди.

Ҳазм бўлмайди. Аксинча, мантиқсиз нарсадан қалбларни ларзага солувчи ашула чиқади.

Баҳор яна қайтармикан,
сен қайтмасанг,
Қушлар қўшиқ айтармикан,
сен айтмасанг.

Бирон ҳафтафаҳм одамнинг қулоғига етса, шоир ва куйчига жиддий эътироз билдиради. Баҳорнинг қайтиши «сен»нинг қайтишингга, қушларнинг қўшиқ айтиши «сен»нинг айтишингга ёки айтмаслигингга боғлиқ эканми? Бунинг устига, қушларнинг «қўшиқ айтиши» сира ақлга сирмайди. Қушлар сайрайди, ўртоқ шоир. Бориб турган мантиқсиз гап. Шеър эмас бу. Шоирман деб ақл бовар қилмайдиган ҳар қандай бўлмағур сўзларни ёза-верар экан-да... Шуниси борки, шеърни яхшигина тушунадиган бошқа одам ҳам юқоридаги мисраларга ортиқча эътибор қилмаслиги мумкин. Демоқчиманки, фақат хаста юрагида ҳижрон отлиқ тоғдай дард-армони, юки, кундалик «оддий» инсоний тилда ифодалаб бўлмайдиган ғам-андухи, вулқоний алам ва ҳасратлари қатланиб ётган мажруҳ дилгина буни қабул қила олади. Ҳар қандай яхши шеър ҳам бу шеър. У сеҳрли оҳанглар оғушига тушганида дил маҳрамига айланади. Таъсир кучи ун, юз баробар ортиб кетади. Шеър ўзининг шеърлигидан маҳрум бўлиб, қўшиқ мулки бўлиб қолади. Турган гап, ҳар қандай куй, ашула шеър негизида юзага келади. Ашуланинг вужуди шеър, қаноти куй. Таъсирчан куй ва қўшиқ басталаш учун шунга мос, маҳсул «қўшиқбон» шеър керак. Ҳар қандай «ақлли», сермазмун, фалсафий, ўткир шеърни ҳам ашула қилиб, куйга тушириб бўлмайди. Куйга солинмаган шеър фақат шеър. Куйли шеър бу дилбар ашула, дилнинг тўрига бориб қўнадиган қўшиқ бўлади.

Ун учинчи ҳолат

МЕҲРИГИЕ ВА ҒАРБОНА САССИҚ ПУПАНАҚЛАР

Қўшиқ, бу, миллатнинг қаноти. Ўзига хос маънавий-руҳий шаҳодатномаси. Миллатдан холи қўшиқ йўқ. Қўшиқсиз миллат ҳам йўқ. Миллат учун бу конституция,

байроқ, тамга, туғро, мадҳия (гимн) билан бирдай аҳамиятга эга. Инчунин, «гимн» — мадҳия деганимиз ўзи қўшиқ эмасми? Миллатнинг қўшиғи!

Ўзбек зиёлилари сафида, миллатимизнинг маънавий-руҳий тарбияси, камолоти ва равнақида энг фаол хизмат кўрсатиб келганлар, булар: бастакорлар, созанда-лар, хонандалар, раққосалар, машҳур яккагон ҳофизлардир. Мусиқа арбоблари ўзларининг ўта сезувчан, мўъжизакор, сеҳрли бармоқларини миллатнинг шоҳ томирида ушлаб турмоқлари даркор. Акс ҳолда, майда эҳтиросларга берилиш оқибатида, мусиқа қалб меҳригиса, инсоний-миллий изҳор, ўзни таниш, тарбия воситасидан шарм-ҳаёсиз тан ва овоз жазавасига, «Сарахбори оромжон»дан — сарафқанда (тубан) отарчиликка, чайқов ва сохтакорлик томон юзтубан кетади.

Инсоннинг бир умрга ўзи билан бирга олиб ўтадиган умрбоқий куй ва қўшиқлари унга ҳамроҳ, мададкор, ҳамдард. Даврий, мавсумий, ўткинчи хонишлар бўлади. Мусиқа оламида ҳамма эски нарса ҳамма вақт ҳам эски эмас. Ҳамма янги нарса ҳамма вақт ҳам янги эмас. Абадий навқирон эски ашулалар бор. Ўлик ёки чала, бемаврид туғилган янги ашулалар бор. Хаста, нимжон, дилшикаста.

...Куй ёки қўшиқ ҳақида роман ёзиш мумкин. Мен ўз кузатишларимда мусиқа санъатига бир муҳиб сифатида холис нигоҳ ташламоқчи бўлдим. Асосан миллий куйларимиз хусусида фикр юритдим. Қолганлари — «миллий бўлмаганлари»-чи? Опера, балет, симфония, кантата, рок, романс, ҳар бир қоришиқ-дурагай бенаво «наволар»... Тўғриси, буларга менинг тишим ўтмайди. Билагонлик қилиб, ишни бузиб қўйишим мумкин. Бироқ бу менинг Фарб мусиқасини ёқтирмаслигимни англатмайди. Ё бўлмаса бу мавзуда фикр ва мулоҳазаларим йўқлигидан ҳам дарак бермайди. Республикамиз бутун дунё билан маданий муомала қопқаларини ланг очаяпти, ўзини бутун жаҳонга тақдим этаяпти. Биз фақат ўзимизнинг моддий бойликларимиз — олтин, пахта, нефт, газ, мрамор, пилла, вольфрам ва ҳоказолар эмас, аъло даражадаги маънавий «бозор»ларини муқим эгаллашимиз лозим. Хорижлик адабиёт, санъат, мейморчилик, касб-ҳунар шинавандаларининг қалбидан ўрин олишимиз зарур. Ўзимиз ҳам оламга янаям кенгроқ қарашимиз, бошқаларнинг ҳам «наволарини» тушунишга ҳаракат қилишимиз керак. Биламан: опера, ба-

лет, симфония жуда мураккаб санъат. Бу соҳаларда ҳам бизнинг овоз усталаримиз таҳсинга лойиқ анча асарлар ёзишди ва саҳналаштиришга муваффақ бўлишди. Афсус, бир ишқал жойи шундаки, иш биз истагандай юришиб кетмаяпти гоҳо. Сабаби, бу жабҳада Ғарб нағма-усуллари устазодаларимизнинг қалбларини булутдай қоплаб ётибди. Операнависларимиз, балёт усталари, симфонияшунослар миллийлик томон астойдил қиё боқишмаяпти. Улар миллий мусиқа хазинасига рўйроҳ нописандлик қилишмоқда. Бу жиддий иллат катта мусиқа усталарининг бузуқ, димоғдор, фаранги шева-лариданоқ яққол сезилиб туради. Ўзбекона мақом, ўзбек тили, талаффуз ва тан ҳаракатлари аксарият ноўхшов. Кулгили. Бачкана. Кўп асарлардан ва саҳна томошаларидан ўзбекнинг ҳиди келмайди. Композитор жаноблар тушуниб олишмаяптики, Ғарбни Ғарб билан, ғарбона талқин ва ижро билан қойил қилиш қийин. Наҳот шундаки, агар биз чинакам Шарқу Ғарб маҳобатли ва дилпазир юксак санъат асарларини яратсак ҳамда саҳнага олиб чиқа олсак. Акс ҳолда, бус-бутун давлат сармоясида яшаётган кўп сонли ғайримиллий санъаткорларимиз одамларимизнинг муҳаббатига ва ихлосига сазовор бўлишлари эҳтимолдан узоқ.

Ун тўртинчи ҳолат

МУСИҚА ОЛОЛМАГАН ҚУРҒОН ЙУҚ

Миллат кишиларини, ватандошларни, қариндош ва маслакдош инсонларни муштарак, жозиб бир куч атрофида бирлаштирадиган, жипслаштирадиган куч бу мусиқа, куй, ашула, лапар ва рақс бўлади. Одамлар узоқ йиллик муҳожирликдан сўнг ўз Ватани билан илк бор дийдор кўришаётганларида, севишаётганларида, узоқ сафарга чиқаётганларида, висол ва ҳижрон онларида куйлайдилар. Бошларига бахт қуши кўнганида, аччиқ тақдир ҳукми кучга кирганида куйлайдилар. Таваллуд ва айрилиқ онларида куйлайдилар. Тўй-томошаларда рақсга тушадилар, ёр-ёр айтадилар, аза кунлари зикр тушадилар, муножот қиладилар. Дилгир пайтларида сокин хиргойига изн берадилар — ўзларини овутадилар ва «совутадилар». Бунда инсонларнинг тош қотган дийдаси юмшайди, симобдай эрийди, томирларида қони жушади, аъзойи бадани сел бўлади... Одамзод боласи бор-

ки, курашиб куйлайди, куйлаб курашади. Калом, нутқ билан англашиб бўлмайдиган фикрни дардли наво, муножот, нидо, хониш ва турли оҳанглар билан ифодалаш мумкин.

Дунёда қўрғон йўқки, майин мусиқа садолари олол-маса.

...Овознигор ёки телевизор қулоғини бурайсиз. Кутилмаганда «Ушшоқ», «Чўли Ироқ», «Баёт», «Самарқанд ушшоғи», «Ушшоғи Содирхон», «Насруллоҳи», «Абдурахмонбеги», «Гиря», «Кўча боғи» оҳанглари таралади, ашулалар янграйди... Тасаввурингизда Маъруф-хўжа Баҳодир, Рўзимат Жуманийез, Фаттоҳхон Мамадали, Очилхон Отахон, Орифхон Хотам, Маҳбуба Ҳасанова, Жўрабек Наби ва бошқа ардоқли ҳофизларимизнинг қиёфалари гавдаланади. Нақадар бахтли, мунис висол онлари...

Ун бешинчи ҳолат

Э В Р И Л И Ш

Ҳофизларга, бастакорларга, ашулани қиёмига етказиб айтадиган оромижон овоз соҳибларига ҳавасим келади. Уларнинг ижросида ўз шеърини тинглашга мушарраф бўлган шоир ўзини танимай, сеҳрланиб қолади. Епирай, наҳотки шу мен бўлсам, деб ўйлайди беихтиёр. Адиб билан куйчи ўртасида ажиб бир руҳий кечинма юзага келади. Улар ўз-ўзини ва бир-бирини рашк қилади!

Куйланган шеърга жон киради. У кўз ва онг қароргоҳидан парвоз қилиб, мусиқага, куйга эврилади. Сомовий-сеҳрли оҳанг шеърнинг лисоний зуваласига қўшиб йўғрилади. Минглаб, миллионлаб дилларга оби замзам сингари сингишиб боради. Қалбларни жунбушга келтиради. Сениқ кўнгилларга малҳам бўлади. Ожиз кўзларга ғойибона — ботиний нур ато этади. Қалб кўзларини очади. Умидсизланган ночор бечораларга, бенаволарга куч бағишлайди. Мадорсизланган юракларга шифо эндиради. Яна бир марта писанда қилайин: мусиқа, оҳанрабо куй ва дилрабо қўшиқнинг ўрнини бошқа ҳеч қандай мўъжиза билан қоплаб бўлмайди.

Мен фавқулудда бир таклифни илгари сурган бўлардим. Мусиқа инсон қалбининг табиий эҳтиёжи экан, биз ҳаётда бу мислсиз катта имкониятдан ўз ўрнида,

билиб, оқилона фойдаланаётимизми? Агар менда инонихтиёр бўлганида, шифохоналар қошида фақат танани эмас, беморнинг руҳий ҳолатини даволайдиган махсус бўлинмалар ташкил этардим. Вақт-вақти билан, уларнинг миждозига қараб, махсус шифобахш наволар, майин куйлар тинглашни, руҳий сокинлик пайдо қилишни маслаҳат берардим.

Тағин бир илинж она алласи хусусида.

Мутахассисларнинг шаҳодат беришларича, тошбағир, безори, дилозор кимсалар, одатда, гўдаклик чоғида бешикда алла эшитмаганлардан чиқар экан. Илмий тадқиқотларга кўра, инсон тарбиясининг кучли, энг таъсирчан руҳий-ҳиссий омиллари орасида мусиқа биринчи ўринда туради. Ҳатто! Бу қаторда муҳаббат тўққизинчи ўринни ишғол қилади.

Яширишнинг ҳожати йўқ. Кўп жойларда ёш оналар нари турсин, айниқса, зиёлилар орасида, анча «тажрибали», пири бадавлат бувижонлар ҳам аллани унутиб юборишган. Охири бахайр бўлсин, ишқилиб. Уйлайманки, ойнаи жаҳон орқали турли вилоятлар ўртасида алла танлови ўтказиб туриш мақсадга мувофиқ бўларди. Қанийди, энг яхши, ҳалим; масиҳий аллаларни қартага (овоз пластинкаларига) ҳамда оҳанрабо (магнитофон) тасмаларига кўчириб, маданий моллар савдосига чиқарилса.

Сўнгги илтижо. Атоқли ҳофизларимизга ғамхўрлик хусусида. Кекса, машхўр ҳонандаларимизнинг овозларини зудлик билан ёзиб олишимиз, шунга улгуришимиз керак. Бу ишни асло кечиктириб бўлмайди. Улар кута олмайди. Мулла Тўйчи ҳофиз, Домлаҳалим Ибодов, Жўраҳон Султон, Маъмуржон Узоқов, Юнус Ражабий, Комилжон Отаниёзов, ака-ука Шожалиловлар қани?.. Улар бисотидан ёзиб олган нарсаларимиз кўпми экан?

Оқсоқол ҳофизларимиз, булар бизнинг ҳақиқий бойлигимиз. Такрорланмас тарихий-миллий маънавий қиёфамиз. Барҳаёт бебаҳо обидаларимиз. Уларнинг овозларини, мумтоз, довудий ва майин, ширин нафасларини келажак авлодларга етказиш бизнинг бурчимиз. Мен Рўзимат, Жуманиёз, Баҳодир, Маъруфхўжа, Очилхон Отахон, Орифхон Ҳотам, Фаттоҳхон Мамадали ва бошқа шу сингари зотларни назарда тутаман. Таассуфлар бўлсинки, бу ғанимат устод ақобирларимиз сохта замонавий, бетасир, бефайз, уйдирма «наволар» панасида қолиб кетаяпти...

КУШОДА

(Бобга хотима ўрнида)

Ай, ўзбек диёри, она юртим, ота маконим. Аждодларимдан елкама-елка, қўлма-қўл не ҳасратда етиб келган Ватаним маним. Мен-ку қатордаги бир кўнгли ярим, дилшикаста, мискин ва ғариб дуоғўйингман. Телбанамо. Девонаваш. Гоҳ худ, гоҳ бехуд кезиб юрган... Қаерга борарини, нима қиларини билмаган. Қарори ўзида қолмаган. Нанки менда мусиқа, қўшиқ, дилкушо тароналар ҳақида қалам тебратишга хоҳиш, мажол ё бир журъат бўлса. Менга тагин ҳаваским, рўшноликка толиб бўлиб қолмишам, шундоғми? Э, булар барчаси тан-жон соғлиғи, бағри бутдик, вақтичоғлиқ паллаларида кўнгилга сиғадиган гаплар. Ғолибо, худди шу ваддан оқ қоғоз юзини нам қилиб тураман. Худоё Худо-вандо, оппоқ сийнангга ҳеч қачон ғанимларинг оёқ босмасин. Алпомишларинг завол топмасин. Барчинойларинг, Гуландомларинг азоб чекмасин. Гўдакларинг тиррик етим бўлиб қолмасин. Гарчи кўзда ёш билан қалам сурмоқдаман, бирон кишининг ашку надоматига тоқат қилмамишмен. Менинг айтсам тилим, айтмасам дилим куядиган, ботиний дард-ҳасратларим биргина ўзига ва биргина ўзимга аён. Ё Парвардигор! Бардошли иродамга хайрли кушойиш тилайман. Токи менинг кўчамда ҳам сайлгоҳ қурилсин. Қувноқ хандалар жарангласин. Ашўлахонликлар баравж бўлсин.

Омин, ё Раббил олабийн.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

БУ ТЕЛБА КҮНГИЛ

7-боб

Келинг, бир ўйлашайлик, азизлар

Абу Мансур ас-Саолибий. Китоб латоиф ал-маориф (Ажойиб маълумотлар ҳақида китоб.) Тошкент: «Фан», 1987.

Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995.

Неъмат Аминов. Қарғанинг иши. Тадқиқотчи-тар-
жимон Исматуллоҳ Абдуллаевга очиқ хат. «Халқ сўзи»
газетаси, 1996 йил 5 март.

Ғайбуллоҳ ас-Салом. Қандай адашмоқдалар-а!
«Ёзувчи» газетаси, 1997 йил, 29 январ.

Ғайбуллоҳ ас-Салом. «Мана Сизга олам-олам гул»
ёхуд бир можаро барҳам топди. «Адолат» газетаси,
1997 йил 7 июнь.

Гидир

Тўғри, очиқ хат илон пўст ташлайдиган қилиб ёзил-
ган. Нима қилайлик. Дўст ачитиб гапирар, душман —
кулдириб: «Латоиф»нинг ўзида нафақат замонасининг
мўътабар саналган кишилари, балки бутун бошлиқ эл-
элатларга қарата айтилган беадабона ҳақоратлар мав-
жуд. Қарийб ҳар бир саҳифасида ўта бадҳазм таъбиру
иборалар учрайди. Бунинг устига устак, асарни араб
тилидан ўзбекчалаштирган ҳурматли таржимонимизнинг
ҳам бир хил содда-муғамбирона «хурмача қилиқлари-
ни», ҳарчанд андиша билан айтгандаям, мақтовга сазо-
вор деб бўлмайди. Ақл тақозо этадики, бундай вақт-
ларда, жуда лозим топилса, очиқ хатга очиқчасига жа-
воб қилинади. Одоб юзасидан, албатта. Қарши тараф-
нинг даъволарини рад-бадал қилинадиган далиллар
бўлса. Бўлмаса, бош ёрилса дўппининг тагида деб қўя
қолинади. Аммо кўнгилда гидир қолмаслиги керак.

Йўқ. Бизнинг олимимиз ундай-бундай олимлардан
эмас. Атрофига аксарият ўзига бино қўйган, саркаш, оғ-
зи ботирларни тўплади. Дабдабали «илмий салб юри-
ши» бошлади. Республика Фанлар академиясининг Абу
Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти
ҳамда Наманган университетининг илмий кенгашларида
ўзига хос гаразли «муҳокамалар» ўтказди. Инчунин, гўё
матншуносликдан беҳабар «нобакор» шахсларга мушт-
лар ўқталишди. Кимларгадир, нима учундир фатвою ва-
колатлар ҳам берган бўлишди. (Уша йиғинларнинг рас-
мий ёзма баённома ва тафсилотлари шундан далолат
бериб турибди). Шундан сўнг ўзини мискин, жабрдий-
да, мусичаи беозор қилиб кўрсатган мутаржим домла
ўз уйдирма ишини Тошкент шаҳар Юнусобод туман
халқ судига оширишга журъат этади. «Халқ сўзи» таҳ-
ририяти билан ёзувчи Неъмат Аминнинг танобини тор-
тиб, жазолаш мақсадида.

Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Чидайсан, киши. Илло, ўртада ажабланидиган бир мубҳам гап бор. Наҳот, ўнлаб катта олиму уламо орасидан инсофдиёнатли бирон ҳушёр академик, ректор, фан арбоби юрак ютиб домлайи киромга уқтира олмабдики: «Ҳой қори ака. Бир тўхтанг. Айб бўлади-ей. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, ахир. Баъзи бир жузъий ноаниқликларни демаса, ўша фельетонда айтилган гаплар юз фоиз тўғри. Бу кетишда даъвогар бўлман деб, ўзингизни қора курсига ўтқазиб қўйишингиз нақд. Кўзингизни очинг. Қасд ўтида ёнманг. Бизни ҳам лой қиласиз-а», деса...

Нечанчи асрдан садо бераяписизлар, жаноб шарқшунос, муаррих ва осори атиқашунос устозлар? Бахайр? Хўкиз ўлсин — гўшт кўпайсин қабилда иш кўраяписизлар чоғи. Агар ўша мақолада келтирилган далиллар кўзингизнинг қуртини ўлдирмаган бўлса, буёғига нима дейсиз?..

Туз ҳурмати

Ун бобдан иборат китобнинг ҳар бир фаслидан, ҳақиқатан ҳам, камёб, ажойиб маълумотларни топиш мумкин. Булар табиат ва жамият, дин ва ҳоқиму ҳукамо ҳаётига алоқадор ривоят ҳамда воқеалардир. Мен китобни бирон хусумат йўриғидан ўқиганим йўқ. Билъакс, эвини қилолсам, муаллиф билан таржимоннинг палласига посанги қўйиш ниятим ҳам йўқ эмасди. Бунга иккита далилим бор. Домлаҳон Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг арабшунос олимлик иқтидори, ёши, ҳаж хизмати ва ўзга инсоний фазилатларини қадрлайман, Асл одам. Бу гапларни манзират важдан, «йўлига» айтаётганим йўқ. Яхшини яхши, ёмонни ёмон дейди-да. Исматуллоҳ Намангоний ҳазратнинг дастурхонларидан туз татиганман. Бир марта туз ичган жойга неча кун салом вожиблигини биласиз, азизлар. Айланайин ўзбегим-а! Ўз навбатида, миннат эмас, Ўзбек Қомусида ул зотнинг араб маданияти мавзуларида бир талай мароқли мақолалар (156) билан қатнашганларига кўшиш қилганман. Ва ниҳоят, Республика Ёзувчилар Уюшмаси Бадий таржима кенгашининг раиси сифатида, И. Абдуллаев жанобларининг маъкур ижодий жамоага аъзо бўлишларига мутасаддийлик қилганим ҳам рост. Ўзим ҳам ёшига бир жойга бораётган қариялигим боис, кексалик, руҳий изтироб, тупроқдан ташқарида юриш нима эка-

нини пича биламан. Фаромуш бўлмасинким, бу сингари отахонларга муомала-муносабатда ўзимизнинг муборак Шарқ одобига хос ҳалимлик, лутф, қарам, тавозе кўрсатиш фарз ва қарз. Чунончи, кексаликнинг қаттиқ нонини ейиш қанчалик осон бўлмаса, кекса олим бўлишнинг зил-замбил юкини кўтариш, ўз иззат-ҳурматини сақлаш, инсоний матлабига доғ туширмаслик, юзтубан кетмаслик, ЯХШИ ҚАРИШ ундан ҳам осон эмас.

Вақт ўтиши билан биров АҚЛЛИРОҚ бўлади, биров — каттароқ деганди раҳматли оқсоқол адибимиз — Асқад Мухтор.

«Китоб латоиф ал-маориф» («Ажойиб маълумотлар») асарини билиб ўқиган мутахассис учун унда аллақанча ҳикматли гаплар, қизиқарли хабарлар бор.

Гуноҳнинг биринчиси осмонда ва ерда Тангрига итоатсизлик қилинишидир. Аждодлар: «Ҳасаддан қочинг!» деганлар. Осмондагисига келсак, Иблиснинг Одам Атога ҳасади сабабли содир бўлган, чунки у (кибрлилик қилиб) Одамга сажда қилишдан бош тортди... Ривоят қилишларича, кимдир (шундай) деган: «Қиёс қилишдан сақланинглар». Ҳақиқатан, биринчи қиёс қилган Иблисдир. У шундай деган: «Мен Одамдан яхшиман, чунки мени ўтдан яратдинг, уни эса лойдан яратдинг» (9—10-бетлар).

«Қалам билан хат ёзган биринчи киши Идрис алай-ҳиссаломдир» (34).

«Абу Зуръа — тоатда шомлик, хат (ёзиш) да — ироқлик, фикҳда — ҳижозлик, котибликда — эронликдир» (37).

«Маккада шундай солиҳ кишилар борки, ҳурмат юзасидан ҳеч қачон Каъбага кирмаганлар» (77).

Ана мусулмончилик, ана ихлос, ана тақво!

Китоб охирида 3 босма табоқдан зиёд ҳажмда берилган изоҳлар аслият ва таржима матни ичига чуқурроқ кириб бориш учун калит вазифасини ўтайди. Умуман, «Латоиф» диншунослик ва фан тарихида ўзига хос манба, «кўнгилочар»га ўхшаш бир нарса. Ҳар соҳадан бир шингилдан маълумот жамланган. Бу маълумотларнинг кўпи рост, кўли ёлғон, ихтиро, топилдиқ, тахмин, уйдирма, миш-миш...

Даҳрийнома ёхуд «баччашунослик» муаммолари

Саккизинчи бобда «Пайғамбар, қурайшийлар ва подшоҳларга тааллуқли турли-туман маълумотлар» бе-

рилади (51—65). Бу ерда келтирилган гаплар шу қадар «ажойиб» куфрки, алҳазар, тилга олинса, наинки оғиз, кишининг икки дунёя куйиб кетиши ҳеч гапмас. Мардумнинг жисмоний нуқсонлари, айблари устидан кулиш ёки буни фош этиш дини исломда қатъиян ман этилади. Айниқса, вафот этганларни маломат қилиш гуноҳи азим ҳисобланади. Буни яхши билган ва таъкидлаган ас-Саолибий саккизинчи бобда, бошқа ўринларда ҳам шундай айбга қўл урадики, муаллифга бир нарса дейиш қийин. Таънадан парҳез қилишга тўғри келади. Чунки унинг ўзи ҳам марҳум. Барҳаёт замондошимиз бундай «савобдан» ўзларини баҳарнаб бенасиб этмаганлар. Уч-тўртта «ёғлиқ» мисол келтираман десам, ўзим бу куфр ишга дахлдор бўлиб қолишдан истиҳола қиламан. Худованди Қаримдан каминна бандасининг гуноҳидан ўтишни сўраб, пардалаб бўлса-да (айбдорларнинг номларини пинҳон тутиб), баъзиларини қайдлашга журъат этайин.

Баччавозликда улардан машҳурлари (9 кишининг номи зикр этилган).

Баччалиқ (иллати машойих)да, уларнинг энг машҳурлари (9 шайхнинг номи зикр этилган).

Одамлар ўз хотинига ётмай «У» билан машғул бўлгани учун (куйдирилди).

...Зино қилганлар: (9 киши...)

Уларнинг ёлғончилари: (5 киши...)

Уларнинг аҳмоқлари: (8 киши...)

Зинокор бошлиқ: (1 киши...)

Золим бошлиқ: (2 киши...)

Аҳмоқ бошлиқ: (1 киши...)

Фақир бошлиқ: (2 киши).

Сўнгра халифатдаги подшоҳларнинг нуқсонлари саналган: Фалончи — оёғи эгри; Фалончи — бир кўзли; Фалончи — чўлоқ; Фалончи — қизил кўз ва малла соч; Фалончининг қорни катта; Фалончи — ҳаддан зиёд семиз; Фалончи — ғилай; Фалончи — қизил юз ва кўк тусли... Яна кимнинг тишлари бири иккинчиси устига чиқиб кетганлиги; кимнинг боши кичик, жағи қийшиқлиги; ким кар, яна кимлардир — кўр, букри, шилпиқ, фалаж, барзанги, пучуқ, шол бўлганлиги номма-ном қайд этилган. Новчалар, паканалар, миттилар; она қорнида муддатидан зиёд юрганлар, она қорнида, ҳали туғилмай туриб подшоҳлик қилганлар; чала туғилганлар.

Бу сингари эзмаланиш, бижиллашнинг сон-саноғи йўқ.

(Дарвоқе! Бачча ва баччавозлик, зинкорлик сингари манфур иллатлар баёни 1987 йил нашрида учрамайди). Минг, бир ярим минг йиллар илгари яшаган «ажойиб» кал, кўр, қўтир, ўпоқ, сўпоқ, чўлоқ, маймоқ, пакана, найнов, хунаса, ҳезалак ҳукмдорларнинг бизга қандай қизиғи бор? Ҳозир бундайлар анқога шафеми? Балким бекорчилар ва бадахлоқ шахслар учун «тарихий воқеанома», йўл-йўриқ, қўлланма яратиш эҳтиёжи туғилгандир? Жамиятни «соғломлаштириш» ва «тарбиялаш» мақсадида. Тарихий «анъаналар», «ворисийлик» маъносида.

Туяни яширсанг, ўркачи кўринади

Шундай ногаҳоний савол туғилади: бу қадар фиқс, шак, қабоҳат кимга керак? «Қитоб латоиф ал-маориф»нинг кириш қисмида мутаржим бу жумбоққа шундай жавоб беради. Кўкракка туфлаб, иқтибос келтирай:

«Пайғамбар қабиласи бўлмиш муқаддас қурайшийлардан чиққан фоҳишабозлар, баччалар, баччабозлар, ёлгончилар, ахлоқлар ва ҳийлагарлар ҳақидаги маълумотлар ҳам ислом машҳур намоёндалари кирдикори ва фиқсу фасодларини ошкор қилади». А-ҳа. Мақсад исломнинг машҳур намоёндаларини фош этиш. Улар орқали исломга тош отиш. Уни бадном қилиш.

Сал юқорида бизнинг тадқиқотчи-мутаржим пайғамбар ва пайғамбарзодалар, саҳобалар, халифалар ҳақида Саолибий номидан янада чидаб бўлмайдиган таҳмин-мулоҳазаларни рўкач қилади. Эмишки, ... айниқса ғайриқонуний, яъни чўрилардан туғилган машҳур ислом намоёндалари ва халифалар ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир. Булар (уч буюк халифанинг набиралари) «Фалончи»лардир (уларнинг номларини аташдан парҳез қиламан — Ф. С.) Ҳатто пайғамбар «Фалончи» ҳам (наузанбиллоҳ! — Ф. С.) ғайриқонуний туғилган эмиш. Аббосий халифаларидан ас-Саффоҳ (749—754), ал-Маҳдий (775—785) ва Ал-Аминдан (809—813) бошқа ҳаммаси чўрилардан никоҳсиз (ваҳ-ваҳ! — Ф. С.) туғилган».

Иқтибосда давом этаман: «Исломда Муҳаммаддан кейин унинг халифаси (орқасида турувчи кишиси) ҳисобланган Умавий ва Аббосий халифалари ҳақидаги ёзилган асарларнинг кўпчилигида бу халифалар ҳаёти тасвирланар экан, улар муқаддас, ҳар томонлама пок, дин ва шариятни маҳкам ушлаган, пайғамбар ишларини давом эттирган идеал кишилар сифатида тасвирланади.

«Латоиф»да эса Саолибий Умавий ва Аббосий халифаларининг майший бузуқликлари, ёмон ва фосиқ ишлари ҳақида ёзар экан, улар ҳаётида баччабозликдай ёмон иллат кенг тарқалиб кетганини ҳикоя қилади ва бундай бузуқлик билан шуғулланган халифаларнинг номларини санаб ўтади. (64—65-бетлар). Саолибий Аббосийлар халифалиги ҳукм сурган, халифалар забардаст ҳоким сифатида зўр куч-қудрат ва нуфузга эга бўлган бир даврда яшаган бўлишига қарамай, улар ҳаётидаги бундай жирканч камчиликларни қўрқмай китобга кўчирган. Ваҳоланки, халифалар қилмишлари ҳақидаги бундай далилий маълумотлар ўша даврнинг бошқа муаллифлари асарларида кам учрайди. «Латоиф»даги ахлоқ тарзимизга ёт бўлган бундай маълумотларни таржима давомида тушириб қолдирдик» (9—10).

Луқма. Қавс ичида айтингки, олим афандим, бундай ғирт ахлоқсизликни қулай пайт келиши биланоқ қайта тиклаш учун. Кутасиз: ўша «қулай пайт» Сизга, саккиз йилдан кейин келади...

Бу қандай кўргиликким, ё Қаҳҳор!.. ўз шахсий бадбинлигимиз, ношудлигимиз, қўрқоқлигимиз ва ахлоқсизлигимиз учун нуқул «аънов-мановларни» шафе келтириб чарчамаймиз. Мунофиқлигимиз совундай кўпириб ётади бизнинг. Инчунин, мана бу куракда турмайдиган интиҳойи куфр сўзларни ёзишга ҳазрат Исматуллоҳни ким, қайси бир «вич» мажбур қилувди:

«Латоиф ал-маориф»нинг тўртинчи бобида... Муҳаммаднинг шахсий котиби Абдуллоҳ ибн Абу Сарҳ ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир. У Муҳаммадга тангри «туширган» ваҳийларни ёзган. Кейин «йўлдан тойиб, мушрикларга қўшилиб кетади». Бунга сабаб қилиб «Муҳаммад менинг хоҳлаган нарсамни ёздираверди» деган баҳонани айтади (40—41-бетлар). Бундан чиқдики, Абдуллоҳ ибн Собит «худо юборган ваҳийлар» орасига моҳир котиб сифатида ўзидан ҳам сўзлар қўшиб ёзиб юборган ва Муҳаммад бунга қаршилиқ кўрсатмаган. Шундан кейин унда пайғамбарга ишонч қолмай, унинг ҳузуридан кетиб мушрикларга қўшилиб кетган бўлиши керак» (7).

«Илгари филжумла ҳаёси бор эди...»

Профессор Исматуллоҳ оғанинг эътирозларини эшитиб турибман. Тилимдан илинтирмоқчи бўладилар. Во-

қеан, мен иқтибосларни 1987 йилги нашрдан келтирдим. 1997 йилда — ўн йил олдинги қизил жоҳилият даврининг мантиқи билан ҳукм қилиб бўладими? Йўқ. Ғолибо, келинг, мантиқни ҳам калака қилмайлик. Олим кеча — «ундоқ» деган эди. Бугун — «бундоқ» деяпти. Эртага — тагин «қандоқ» деркин?.. Менимча, минг йилдан нарида яшаган, субутсизликда айбланаётган энг ношуд халифа ёки котиб ҳам бу қадар турланмаган бўлса керак эди... Илло, «ахлоқ тарзимизга ёт бўлган» таҳқиру ҳақоратларни таржима давомида олдин, ҳар қалай, тушириб қолдиришга (қисқартиришга) журъат этган экан, олим-таржимонимизнинг бунга ҳадди сиққан. Қаранг-а, эндиликда зўр бериб ёпишиб олган темир «матншунослик қонуни» ўшанда ёдидан чиқиб қолган. Тонг қоласан киши: 87 йил нашрида бухороликлар шаънига айтилган яланғоч ҳақорат, ўта бадҳазм гаплар қисқаргани ҳолда, хоразмликларнинг «улуши» сақлаб қолинганди. Масаланинг яна ҳам «ажойиб» томони шундаки, орадан саккиз йил ўтиб, жаноб мутаржим, баҳарнав инсофга келиш ўрнига, баттар тўнини тескари кийиб олган. Вақт ва миллий салоҳият туйғусига хилоф равишда, ўзининг асл ҳолатига қайтган. 95 йил нашрида Бухоро таҳқири тикланган. Муаллим—матн—таржима талабига ва шартларига мос ҳаракат бу. Минг марта тўғри. Бироқ одамийлик, инсоншунослик қаёқда қолди? Модомики, таржимонимиз бу қадар тўпос ирёмчи, «фундаментал» бидъатчи ўлароқ, илло-билло аслият чиркинликларини бермасам чидаёлмайман, «бу менинг учун топилмас кашфийёт» деб оёқ тираган экан... Қаёққа ҳам борайлик. Масалани кўндаланг қўйишга тўғри келади: бизга шундай китоблар умуман керакмиди? Бу нашрларга кимлар буюртма берган ва қандай мақсадда? Бу қанақаси: ўн йил илгари ахлоқсиз бўлган нарса энди ахлоқ тақозосига айландими? Сизга нима бўлди, ҳожим?

Эслаш жоизким, мазкур таржимага ички тақриз ёзган икки таниқли шарқшунос мутахассис китобнинг боягидай бепарда ва бефаришта қисмларини олиб ташлаш зарурлигини оқилона ва ҳолисона маслаҳат беришган эди. Қаёқда. Бухоро—Хоразм «воқеасини» арабшунос мударрис «ОНГЛИ» суратда сақлаган ва тиклаган. Зарда қилиб (кимга?). Кўра-била (ваҳ!). Атайин (ҳай-ҳай...). Қасдан (оҳ ўзбегим-а). «Мана сенларга!» маъносидан (ё Рабб!) Шу тариқа нондай тансиқ Истиқлол маънавиятини одамларимиз онгига ва қалбига чуқур

сингдириш зарурати чирсиллаб турган ҳозирги ғанимат даврда асарнинг қора доғларини янаям «мукамал» ҳолга келтириш учун уни яна қайта нашр эттирган. Бундай юртбузуқилик, бадният на кечаги ўша шалоғи чиққан «йўқеилий» мафкурага, на шу кеча-кундузда олиб борилаётган изчил Мустақиллик мафкурамизга қўйим эмас, менимча. Сиз қайси соҳилни тарк этиб, қўл-бола кемангизни қайси соҳилга бошлаяпсиз, тақсир таржимон? Елканингизни қай томонлардан эсаётган дайди шамолларга ҳозирлаяпсиз? Кимларга хизмат қилмоқчисиз ўзи? Минг йиллик кўҳна бир қўлёмани чайнайвериб, чарчаб қолмадингизми, ишқилиб?

Олим бўл, инсоф билан бўл-да

Таржиманинг алфози, тафаккур тарзи, жумдалари ғалат. Воқеалар қандайдир қурама «арабий-ўзбеки» чучмал бир йўсинда баён қилинади.

Агар мен ейиладиган (овқат) бўлсам, сен яхши ейдиган бўл, бўлмаса, мени тушун, ҳеч қачон мен ёрилиб кетмайман (21). (Таржимани яхши тановул қилинг, зийрак ўқувчилар. Олим-мутаржимни тушунмай, Худо ўз паноҳида асрасин Сизни, тағин битта-яримта одам ёрилиб кетмагай).

Бағдод аҳлининг лақабларидан: ...турпнинг турпи, гўра олхўри, равоч (1987, 30). Сўнгги нашрда айнан шуларнинг ўзи: шолғом кунжараси, нокнинг пишмагани, шовил ёғи (34). Лақаб ҳам шунчалар ноўхшов, бемаъни бўладими?

Қурайшийлардан қалби (исломга) жалб этилганлар (34). Лаббай?

Итоат қилинган ахмоқ (56). Итоат қилса, ахмоқ бўлармиди?

Исломда ҳар бирининг умуртқа поғонасидан юзтадан бола туғилганлар тўрттадир (71). Ажаб: умуртқа поғонасидан ҳам бола туғиларканми? 1987 йил нашрида: пушти камаридан.

Қаср ҳам, Водий ҳам қандай гўзал, ҳеч муддат кутмай уни зиёрат қилиш шубҳасиздир (83). Тўмтоқлик ҳам эви билан-да.

Емғир ёққандан кейин ёқимли насим шамоли каби хушбўй чарчашдан ҳасрат қилади (83). Қандай хушбўй таржима!

...Самарқандда қоғоз санъати кўпайиб ва ишлаш ода-

ти зўрайиб кетади (99). Бародарони Самарқанд! Кўриб турибсизким, қоғоз тақчил. Қанийди «қоғоз санъатини кўпайтириб», «қоғоз ишлаш одатини зўрайтириб» юборсангиз».

Сўзларингдан (пайдо бўлган) бош оғриғи бизга мусибат келтираяпти, уларда тингловчи учун баён йўқ.

(Уларда) қарама-қаршилик, нодонлик ва ёлғон (бор).

Сен бизнинг жонимизга тегдинг, эй Мабрамон! (32).
Оҳ, эзма Мабрамон!

Тикувчи ва хоин

Учинчи бобда ўқиймиз:

Зилл аш-шайтон. Муҳаммад ибн Саъд ибн Абу Ваққос новчалиги, қоралиги ва йўғонлиги сабабли шундай лақабланган экан. Ибн ал-Ашъас билан бирга хуруж қилган, унга муаззинлик ва имомлик қилган эди. У асирга тушиб, ал-Ҳажжож олдига олиб келишганда, (ал-Ҳажжож) унга: «Эй Зилл аш-Шайтон, сен кибрликдаги одамларнинг энг ашаддийси экансан (тилингга новвот!— F. C.), шунинг учун ал-Хоин ибн ал-Хоиннинг, яъни Абдураҳмон ибн Муҳаммад ибн ал-Ашъаснинг муаззини бўлиб қолдинг. У асли яманлик, у ернинг халқи тикувчилардан ор қилишади» (27).

Ҳеч нарса тушунарли эмас. Абу Мансур ас-Саолибийнинг ўзлари ҳам, ҳаёт бўлганларида, бу «ажойиб» мубҳам гапга тушунмай, бармоқ тишлаган бўлардилар. Араб тилини билгану билмаган ҳар қандай ўзбек ҳам бош қашлайди. Чунончи, ал-Хоин ибн ал-Хоиннинг... тикувчиликка қандай алоқаси бор? Изоҳда ўқиймиз: «Ал-Ҳоик ибн ал-Ҳоик — тикувчи ўғли тикувчи демакдир» (115). Хоинми ёки Ҳоик? 87 йил нашрига қарайман. Маълум бўладики, бу ал-Хоин ибн ал-Хоин эмас, ал-Ҳоик ибн ал-Ҳоик экан. Ҳоик тикувчи!

Бундан чиқадики, саҳифа сайин учраб турадиган бундай чалкашликлар ва дудмалликларга ойдинлик киритиш учун китобхон тиш-тирноғигача арабча қомус ва луғатлар билан қуролланиши керак. Ана ундан кейин «Латоиф»нинг барча нашрларини қиёслашга ҳам тўғри келади. Ундан кўра, «бор-е» деб араб тилини ўрганиб, асл нусхасининг ўзини ўқигани яхши эмасми? Саолибийни ўқиш шунчалик шарт бўлса. Таржимоннинг миннатидан ҳам бир йўла қутулади-қўяди.

Чаённи қандай ўлдирадилар?

Китобда баҳсли ўринлар анча.

Миср эшаги ўзига хослиги билан ажралиб туради, унга ўхшашлари ҳеч бир диёрда етишиб чиқмаган (80).

Менимча, унчалик эмас. Инчунин, ўзига хосликда бизнинг диёримизнинг эшаклари ҳам Миср эшакларидан қолишмайди.

Яна:

Заҳарли илонлар фақат Мисрдагина бўлади. У одам боласини ҳалок этувчи даҳшатли махлуқдир (80).

О! Бизнинг ўлкамизда заҳарли илонлар ҳам «ажойиб махлуқликда» ва одам боласини ҳалок этишда Миср заҳарли илонларини бир чўқишда қочиради...

Яна ўқийман:

Аҳвознинг айбларидан (унинг) одам ўлдирувчи сариқ чаёнларидир... Айтишларича, ҳозирги вақтда у эътиборсиз ва фарқсиз бўлиб қолган. Аҳвоз аҳли (унга қарши) фойдали таёқ ўйлаб тонишган (86).

Епирай, бу қанақа сеҳрли «таёқ» экан. Тахайюлот оламига равона бўламиз. Сариқ чаёнлардан ўзларини муҳофаза қилиш учун ҳар бир аҳвозлик киши қўлида таёқ олиб юрар экан-да? У, даҳшат, 87-йил нашрини varaқлай бошлайман... Э, таёқ эмас, ТАРЕК экан (65). Тар-ёк! Бу афюн, заҳарга қарши дорини англатади.

Уқишда давом этаман...

Агар оламда заҳарли илон ва сариқ чаёндан ёмонроқ бошқа нарса бўлганда эди, Аҳвоз пойтахти уни тарбия қилишни ва кўпайтиришни камайтирган бўларди (87).

А?!

Ғазна таърифида:

Олтин унадиган илон, чаён ва азият берувчи ҳашаротлар туғилмайдиган бир заминни хаёлингга келтирмаганмисан? (96).

Бу нима дегани? Лисоний-жимжима олифтагарчиликни қўйиб, менга ўзимизнинг жайдари ўзбек тилида тушунтиринг, домла-почча, нима демоқчисиз ўзи? Ҳойнаҳой, ҳавотирим борки, Абу Мансурни ўзингиз ҳам дурустроқ уқмаган кўринасиз.

Елғон

Китобга ёзилган тавсифномада мана бу сўзлар ўқувчининг пешонасига «тақ» этиб урилади:

Бундан роса минг йил олдин яшаб ўтган буюк адиб, тарихчи ва талшунос олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Ажойиб маълумотлар» китоби унинг ижодидагина эмас, бутун Шарқ ва жаҳон адабиётида ҳам ўзига хос муҳим ўринни эгаллайди. Китобда келтирилган бир-биридан ғаройиб, ноёб маълумотлар шу қадар зукколик ва маҳорат билан тартибга солиб берилганки, тилга олинган барча буюк зотлар ўзларининг шахсий ютуқ ва камчиликлари билан намоён бўладилар. Оддий китобхон бадий асар сифатида ўқиб, олам-олам завқ олса, олимлар бундан беқиёс тарихий манба сифатида фойдаланишлари мумкин. Пайғамбарлардан тортиб замонасининг уламою фузалосига оид аниқ саналарнинг келтириб ўтилгани китоб қийматини яна ҳам оширган.

Асар қенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб нашр этилмоқда.

Бу гапларнинг камида тўртдан уч қисми ёлғон. Аноий харидорга мўлжалланган тузоқ.

Олим афандимизнинг маҳобатларига ишонсак шундай бўлиб чиқадики, худораҳмати Абу Мансур ва ҳ. к., ва ҳ. к. ас-Саолибий, Тангри таоло ўзи бандам деган бўлсин ул зотни, ажойиб инсон, ажойиб олим, ажойиб шоир эканлар. Ҳаммаёқ «ажойибот». Худо хайрини берсин. «Китоб латоиф ал-маориф» ҳам, боринги, ажойиб бадий асар ҳисобланмиш. Аҳлан ва саҳдан. Аммо камина нотавон бу ноҳир фазилатларнинг кўпини, — ҳаммасини бўлмаса ҳам! — мазкур асарнинг ўзбекча таржимасидан, нима учундир, топа олмадим. Маъзур тутгайлар. Ким билсин, «Латоиф», чиндан ҳам, латоифми ёки таржимон-олимимизнинг кўзларига анчайин, баъзан ҳатто рўдапо, наҳс босган фалокат нарсалар ҳам нуқул «буюк», «ажойиб-ғаройиб», «гўзал» кўринаверармикан? Иккаласидан бири, хуллас: ё бу чинакам мукаммал тарихий-бадий асару, таржимон буни кўрсатиб бера олмаган. Ожизлик қилиб қолган. Ё бўлмаса бироз таъриф-тавсифни ошириб юборяпти. Балким бирваракай ҳар иккаласи ҳам тўғридир. Ачинасан, кулгинг ҳам келади баъзан кишининг. Ўзбекча таржиманинг ночорлиги ва ғализлигидан оғиз очсанг... араб тилини билмаслигингни «шалоп» этиб юзингга чаплайдилар. Эй муҳтарам оғайнигинам. Ахир, Сиз шундоқ ажойиб бир асарни араб тилидан ўзбекчага... араблар учун таржима қилганингиз йўқ-ку. Бу қандай бедодлик ўзи! Тушунинг: мен уни айнан ўзбек тилида яйраб мутолаа қилишим керак. Қоқи-

ниб, суқиниб, сўқиниб эмас. Шу ҳам исбот талаб этадиган жумбоқми? Мабодо қўлингиздан келмаса, айб эмас, бу ишга уринманг, яхшиси. Шоир бўлмагани қўймайтими... Зеро, асл нусха араб тилида қандай ёзилгани билан менинг неча пуллик ишим бор, домлаи киром. Балким асл арабий манбада у инсон ақл-идрокини талқон қилиб юборадиган фавқуллода жозиб бир нарсадир. Анқонинг уруғи янглиғ тансиқ, ўткир, мумтоз. Илло, таржимада шу жавҳар, шу мўъжиза, шира, шу сеҳр ва таъсирни кўрмасам, туймасам, Сизга ишонмайман, очиги. Мендан оғринманг, устоз. Дуруст. Чертиб-чертиб айтган сўзларингизга толибман. Манбанинг анча-мунча эътиборга лойиқлигини уққандай бўлдим. Раҳмат. Матни Ҳолландияда чоп этилибди. Офарин. Лотин тилида тавсифланибди, луғат ҳам тартиб берилибдими-ей. Оҳ! Инглиз тилига ўгирилибди. Бай-бай. Хўш? Асар қандай сабабларга кўра насроний Фарбнинг диққатини тортгани шундоғам тушунарли эмасми? «Латоиф»нинг, умуман ҳар қандай китобнинг ҳам муқаддам бошқа тилларга, ҳатто энг шоҳона тиллардан саналмиш инглизчага ағдарилгани ҳам унинг муқаррар ўзбек тилига таржима қилиниши лозимлигини англамайди.

ФАН АРБОБЛАРИ, СИЗЛАР КИМ БИЛАН?

Таржимонимиз газетада босилган ўша... ҳаҳ, отинг ўчкур луқмада, миҳлаб исботланган ўз хатосидан истиффор қилиш, тузатиш ўрнига, шовқин солиб юрдилар. Бир ҳисобда тўғридай. Шахси бор одамнинг шахсини ҳақорат қиладилар-да. Қаранг-а. Изза бўлибдилар. Шахснинг попуғи пасаймасин, сазаси ўлмасин. Дийну диёнат, эл-юртлар, марҳумлар таҳқирланса майлими? Нималар бўлаяпти ўзи? Бундай иддаода мантиқ борми? Бор! дейдилар бизнинг қаҳрамонимиз. Далил, исбот сўралса, қаторлаштириб ташлайдилар: ул зоти пок — арабшунос, матншунос олим, фан доктори, профессор, хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний мукофоти совриндори, Фалон жойда етакчи-мутахассис, бошқа бир Фалон жойда кафедра мудир, ҳатто ёзувчи, таржимон эканлар ва ҳоказо. Бу писандалар китобхонга на учун керак?

«МЕНГА ҚАНЧА ЁМОН БУЛСА, МЕНГА ШУНЧА ЯХШИ»

Йўғ-ей. Мантиқсиз мантиқ эмасми бу? Йўқ, зийрак ўқувчим. Бизнинг қаҳрамонимиз сал бошқачароқ ўйлайди. Унинг шахси атрофида шов-шув, миш-миш қанча кўпайса, обрўси шунча кўтарилади, нархи ошади. Ҳеч гапдан хабари йўқ одамлар ҳам «У!..» дейди. Домлаxonнинг фикрича, унга қанча ёмон бўлса, унга шунча яхши. Неъмат Аминдай таниқли адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси билан беллашиб, майдондан беланги бўлиб чиқиб кетиш ҳам ифтихор.

Воқеалар силсиласини кузатайлик.

Ажойиб олим Исматуллоҳ Абдуллаев домла муаррих ас-Саолибийнинг ажойиб маълумотларини фоят ажойиб бир мақомда ўзбекчалаштирадилар. Қитоб 1987, 1995 йилларда ажойиб тарзда босилиб чиқади. Буёғи ҳам ажойиб: ўн йил олдин минг нусхада, кейингиси ўн минг дона чоп этилади. Қоғоз муаммоси чирсиллаб турган ҳозирги вақтда ўсишни қаранг. Мазкур нашрга ҳажв устаси Неъмат Амин ажойиб тақриз битади. Шу билан Ажойиботлар олами барҳам топа қолса майлиди. Асосий ажойиб-ғаройиб ишлар шундан кейин бошланади... Бизнинг мутаржим «Халқ сўзи»да «Латоиф»га босилган тақризни «ҳамиятимга тегди» деб қабул қилади. Шундай айблов билан маломатлар қўзғаб, бирин-кетин олимларни чалғита бошлайди. Шу зайл республика Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти ҳамда Наманган университетининг илмий кенгашларида ажойиб муҳокамалар ўтказишга эришади. Ҳамма ёқда дув-дув гап... Олимлар азм-қарор қилишади: «Халқ сўзи» истиффор айласин. Ёзувчи Неъмат Амин сазойи қилинсин.

Қандай ажойиб!

БАРАКАЛЛА, АЗИЗЛАР

Ўзини ўзи алдаб, бунга бошқаларни ҳам ишонтириб юрган бир мусулмонни баттар каловлатиш экан-да, а? Агар «Интиқом!» деб, муборак оғзингиздан гуллаб тарафкашлик қилиш ўрнига, — ахир, олим деган номингиз

бср-ку! — ўша ажойиб-гаройиб «Латоиф»ни бундай ва-
рақлаб, кўрганингизда-ку... «Балодан ҳазар» деб, ўзин-
гизни четга олган бўлардингиз. Уқиш керак. Моғор бос-
ган мияларимизни тозалайдиган, зеҳни пешлайдиган,
ҳақиқатнинг юзига тик боқадиган замон келди. Сизнинг
аҳволингизда, наманганлик қадрдон-қимматдон афан-
дилар, дорилфунундошларим, суд маҳкамаларининг
эмас, ўзингиз хизмат қилиб турган олиймақом илмий
мадраса даргоҳининг тупроғини ялайдилар. Ё манзи-
лингизни йўқотдингизми, болаларим? Нима бўлди сиз-
ларга? Сизни деб, бу ерда ҳамма нотинч. Фанлар акаде-
мияси ҳамда Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги-
нинг раҳбарияти юз берган ўта ноўхшов вазиятдан қат-
тиқ ташвишланиб, сизларни устма-уст бир неча марта
жиддий огоҳлантиришганидан шахсан хабардорман.
Нима гап? Нега вақтида ҳушёр тортмадингиз? Зўр риё-
зиюн, микробиолог, осори атиқашунос, ҳайвоншунос, би-
лағон олим, бирон фирқа фаоли бўлиш мумкин. Лекин
катта илмий жамоа, институт ёки лабораторияга раҳ-
бар бўлиш учун шунинг ўзигина кифоя қилмас экан-да.
Ҳар қанча «булоқ сувидай шаффоф» бўлганигда ҳам.
Шундай эмасми?

Зиёли халқи, ақсар, ўз табиатига кўра инжиқ, тегма-
нозик, иддаопараст келади. Фидойи зиёлилар миллат
таянчи, кўрар кўзи, қаноти, орзу-умидларининг мужас-
сами ва гултожи, толмас сарбондардир. Масиҳнафас бу
қавм тафаккур чечакларидир. Одамлар шу боис уларни
асраб-авайлайдилар, ҳурмат қиладилар. Уларга ишона-
дилар ва таянадилар.

Жаноби Расули Акрам Муҳаммад Мустафо саллал-
лоҳи алайҳи васалламдан вафотлари олдидан сўра-
шибди:

— Ё Муҳаммад, Сиз ўтиб кетганингиздан сўнг, биз
кимга ишонайлик ва эргашайлик?

Пайғамбаримиз жавоб қилибдилар:

— Олимларга

Не тил билан эътироф этайликким, ўз қобигига ўра-
либ олган, худбин, мутаассиб шахсиятпарастлар, шай-
тонга дарс берадиган мунофиқ, такаббур нусхалар, дунё-
нинг тақдири ва жилови менинг қўлимда, деб ўйловчи
жоҳиллар ҳам худди шу зиёлилардан чиқади. Бугунги
бизнинг тантиқ зиёли ҳаётда бирон нарсадан кўнгли
тўлмаса, депутатликка ўтмаса, мўлжалдаги мукофот тег

маса, ношудлиги ёки қотиб қолганлиги важидан лавозимидан четлашса, ҳайфсан олса, дакки еса ёки, қўйингки, фаранги хонимчаси билан аразлашиб қолсаям, ўзидан кўрмайди. Йўқ! Очиқчасига норозилик билдирмайди. Чечаги ичга уради. Зимдан секи-и-ин сувни лойқалата бошлайди. Фитна уюштиришга киришиб кетади...

Ешни ёш дейсан киши. Эвоҳ, баъзан биз сингари айрим туппа-тузук, ўқимишли, қўша-қўша унвондор мўйсафид мударрисў муллоларнинг аъмолимиз ҳам ҳеч бир рисолага сиғмайди. Гоҳо ўзимиз ҳам тузукроқ билмаймизки: бизга нима керак ўзи? Ақл минбаридан, ўз қибламизга, адл-инсоф меҳробига юзланиб эмас, балки ҳувиллаб ётган худбинлигимиз хилватгоҳларидан туриб ажойиб нутқлар ирод қиламиз. Уйлаймизки, мен — бу «Мен», қолганлар — шунчаки...

Бир маҳаллар Паҳлавон Маҳмудда (хоразмлик мутафаккир шоир) ўқиганим бор:

Сесад Кўҳи Қофро ба ҳован судан,
Нўҳ тоқи фалак ба хуни дил андудан,
Сад сол асири банди зиндон будан,
Беҳзон кидаме ҳамдами нодон будан.

Мазмуни:

Уч юзта Кўҳи Қоф тоғини келида туйиш,
Тўққиз осмонни юрак қони билан бўяш,
Юз йил зиндонда асир бўлиб ётиш
Бир лаҳза нодон билан ҳамсуҳбат бўлишдан
яхшироқ

Ё Одам сафиуллоҳ. Бунчалар буюк ва майда, улуғвор ва тубан бўлмасак биз, Сизнинг қавмингиз. Гоҳо ўз қудратимизда — ожиз, зукколигимизда — басир, марди майдонлигимизда — қўрқоқ, донишмандлигимизда — нотавон...

Ё ИДРИСИ

Шу дейман, агар ҳамма ҳажвнависларни қозихонага судраб, жазога мустаҳиқ қилинаверганида, ер юзида адибу удабо орасида бир нафар ҳам юрак ютиб ҳақ гапни айтадиган зот қолмаса керак эди. Турфа разил ва қабиҳ ишларнинг роса бозори қизирди. Нотавон кўнгилга қўтир жомашов. Истаган нокас кўнгилга келган

истаган ишини қилаверарди... Ҳеч ким «миқ» этмасди. Ҳолбуки, қонун бор жойда инсоф, ҳоким бор жойда ҳукм, инсоф бор жойда адолат, адолат бор жойда инсон бор. Олим бор ерда фозил, адиб ва санъаткор ҳам бўлиши вожиб. Бинобарин, Исмадуллоҳлар ҳозир бўлган заминда Неъматуллоҳлар ҳам бўлади. Чунки бўлмай иложи йўқ. Биз эса хоҳиш этамизки, бир талай кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қинғир ишларимизни, «хурмача қилиқларимизни» ҳеч ким кўрмай қўя қолса, билмаса, эшитмаса.

Менга қолса-ку... Эй олиму уламо, ҳокиму ҳукамо аҳли. Келинлар, бир боппайлик. Шундай қилайликки, жаҳон ёзувчилари бебошвоқ ҳазил-мутойибачилар, лақабчилар, масхарабозлар, аксиячилар, фельетоннавислар, масалчилар сизу биздан биронта ҳам нуқсон тополмай, ўзлари тақсир (қусурли) бўлишсин. Қон босими ошиб, баданларига қичима тошиб кетсин. Ўзлари шармандан шармисор, алмисоқдан қолган бозорлари касодга учраб, пушаймон бўлишсинки, ё Идрис алайҳиссалом, ўз қаламларини «шарт» синдириб ташласинлар. Минбаъд тавба қилиб, этакларимизни ўпишсин. Бизнинг олдимизда тиз чўкиб, мўте бўлиб юришсин. Қайтар дунё бу дунё деганингиз. Еруғ жаҳонда биз ҳам бундоқ яйраб, ул шум қитмирларнинг ҳолига ичак узилди бўлиб, бирам мазза қилиб кулайлик-ей! Тоабад академиклару мухбир аъзолар, профессор, фан арбоби, ректор, проректор ва ҳоказолардан зиғирдай қусур топишолмасин. Илоё етти иқлимдан иш қидириб тополмай, «во ҳасрато!» деб сарсон-саргардон юришсин. Ана ўшанда, ё Танграм, шояд типратиконлар юм-м-шоқ, қарғалар ёнғилхеш доғоғд шех ёғноғи емғўд 'иғдехеё 'юп-и-по айланиб қолармиди... Бўрилар жажжи қўзичоқларни елкаларида опичтириб юрармиди... Ужар эшаклар ҳам одам бўлармиди. Мен, не ажабким, бунга ишонаман. Бехудуд хаёлпараст бўлганим важидан. Сиз-чи, устоз?..

«ҚАЛБИМНИ КЕНГ ҚИЛГАЙСАН, ПАРВАРДИГОРИМ!»

Домлайи комрон ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллаев. Биламан: Сизга жуда оғир. Бутун қалбим билан сезиб турибман: Сизга ёрдам-бериш зарур. Аммо қандай қилиб? Ўзини дунёда энг ақлли, доноларнинг доноси, деб

Билган одамнинг жонига ҳеч ким ора киролмайди. Бундай зотлар ҳатто ўзига ўзи ҳожатбарор бўлишдан ҳам маҳрум. Бас, бағри-дили, қулфлоғлиқ кишиларга ёрдам қўлини чўзгандан кўра, қўлни ювиб қўлтиққа тикқан маъқулроқ, аслида. Айниқса, ўз хатти-ҳаракатларининг гўё мутлақ тўғрилигига ёлгон гувоҳлик бериб турган шахслар қуршовига тушиб алданиб юрган ожиз кишига бирон гапни маъқуллатиш амри маҳол. Чўрт кесарлигим учун узр. Маслаҳатим: қонингизни бузманг, бошқаларнинг ҳам асабини қақшатманг. Бу ишингиздан ҳеч нарса чиқмайди. Шу гапларга ақлим етгани ҳолда, бари бир, Сизга мурожаат этишга жазм этдим. Икки мулоҳазага кўра. Биринчи, Сиз мусулмон кишисиз. Бандалик кўп душвор иш эканини биласиз. Худонинг даргоҳи кенг. Ажабмас, Оллоҳнинг Сизга ҳам атаган марҳамати йўқ эмасдир. Узимни Сизга нисбатан укалик, шогирдлик мақомида кўришим, Сиз зоти шарифга самимий хайрихоҳлигим фавқуллодда ғойибона таъсир кўрсатса, не тонг! Тағин бир илинжим. Мен Сизни қанчалик ҳурматласам, Сиз ҳам мени шунчалик, балким бундан-да зиёдроқ иззат-ҳурмат қиласиз. Биламан. Шунга кўра... Сизни азобдан, шубҳадан, хижолатпазликдан халос этмоқчиман. Номус ўлимдан қаттиқ. Начора. Узингиз ҳам беҳабарсиз. Бас, Узингизни бартараф этиш чизигидан бошлаб мушкулларингиз осон бўла бошлайди... Ким мард? Узини ўзингиз мард. Бу ишдан менга бирон манфаат борми? Бор. Сиз яхши одамсиз. Сизга ўхшаган арабшунос мутахассислар сони республикада ўнгага етмайди. Ўзбек миллий маданияти негизида бутун араб маданияти, фани, адабиёти Сизга мунтазир-ку, агар билсангиз. Сиз менга том-том луғатлар, қомуслар, грамматикалар, чинакам салмоқдор китоблар, аъло таржималар, баёзлар, девонлар беринг. Саолибийни қўйинг энди, оға. У Сиздан роса тўйди.

Сиз мени рад этсангиз ҳам заррача ажабланмайман. «Э, дарвоқе!...», дейман-қўяман. Салбий натижа ҳам натижа. Аммо гапларимни жўяли топиб, қулоқ тутсангиз, ичингизни бетиним таталаб ётган изтироблардан халос эта олсам, о!.. Кесақдан ўт чақнаб кетгандай бўларди.

ЮКИНГИЗ МЕНИКИДАН ҲАМ ОФИРМИ, ҲОЖИМ?

Истиқлол деган билан Истиқлол бўлиб қолмайди. Бу фақат ҳув Фалончига, Вазирлар Маҳкамасига, Миллий

Мажлис жамоасигагина керак эмас. Барчамизга, одамларга, жумладан Хоразм, Бухоро, Наманган фуқарола-рига ҳам нондай азиз. Мана шу тарихий қудратли ҳа-ракат, темир оқимнинг энг олдинги сафларида Сизу биз — кекса зиёлилар кўкрак кериб бормоғимиз даркор. Биз бўлсак, буёқда...

... Мустақил ҳаётнинг ҳар бир йилида ўн йиллар, го-ҳо юз йилларнинг салмоғи ва забтини кўраётимиз. Ҳар кунимизнинг мазмуни ва мундарижасида ойлар, йиллар жилва кўрсатапти. Тўғри. Оғир. Жуда оғир. Бироқ — бўлаяпти-ку. Эсизки, маънавият оқсаяпти-да. Инсоний Маънавият йўқ жойда Инсоннинг ўзи йўқ. Демак, ҳеч нарса йўқ, деган гап. Инчунин, шу даврнинг ҳозиклари-ки Сиз билан мен бўлсак... Э дунё!..

Сиздан бир шингил гинам бор, биродар. Аслида, Сиз ўзингиз менга маънавий мадад беришга бурчдор бўл-сангиз керак эди. Мен буёқда, ўзингиз билган сабабга кўра, ёниб кул бўлиб ётсаму, «ҳой оғайни, бардам бўл, Яъқуб пайғамбарнинг сабр-бардошиңи берсин. Ойнинг ўн беши — қоронғи, ўн беши — ёруғ. Кўпам умидсизлан-ма. Ноумид шайтон. Ҳаммамиз сен билан биргамиз, иним» деб таскин бериш ўрнига... Нима гап ўзи? Ғад-дорлик — нечун? Агар биз аҳли дониш, фозилу-фузало, илм-маърифат кишилари ўзимиз Раҳмонга мункир бўлиб, ўз қибламизни йўқотсак, арвоҳларни чирқиратсак, иймонга элтувчи кўприкларни бузсак, бошқалардан не умид? Намунча ёқа чок, исъёнга ғарқсиз? Яна нима-оғирми юкизгиз?! Ҳаммани нукул қарғайман деб қўр-қитасиз.

Дуоибаддан гуширинг-е қўлингизни!.. Уят бўла-ди. Оллоҳнинг карамига, шафқатига, ажр-мукофотига, меҳр-саховатига юкининг ундан кўра. Инсонларга пеш-воз чиқинг. Қани. Қўлингизни бир дуойи хайрга очинг. Сизга ўхшаш эсли-ҳушли қариялар, мутаффакир зотлар хоксор, мунису мушфиқ, ҳалим, кечиримли ва кўтарим-ли келади. Хоксорлик илмини, мўъминлик эътиқодини, одамийлик, инсоф, кенг феъллик хислатларини хатм қилайлик. Фитнаангизлик ярашмайди.

СУЛАЙМОН ПАЙҒАМБАРДАН БИР ШИНГИЛ

Сиздай мўътабар зотлар, ҳали айтганимдай, кўчада думалаб ётмайди. Агар ўзлари юзтубан кетишмаса... Сизнинг Сиз бўлишингиз учун, ҳазратим, қуёш етмиш

Йил нур сочган, етмиш йил кун ботган. Етмиш йил ер ўз ўқи ва қуёш атрофида айланган. Етмиш йил кеча-кундуз, иссиқ-совуқ, баҳор—ёз—куз—қиш алмашган. Етмиш йил жоҳилият даври қутуриб ҳукм сурган. Миллион-миллион навқирон авлод дунёга келган, миллион-миллион азамат, оқил инсонларнинг ёстиғи қуриган. Сиз ўзингизни таҳқирланган ҳисоблайсиз. Бекор гап. «Ешимнинг ҳурмати борми?», деб сўрайсиз. Бор. «Тил билгичлик, тарихбаёнлик, илми адаб соҳиби бўлишнингчи?» Балли. «Илмнинг, олимнинг ҳурмати бўлиши керакми?» Бўлиши керак. «Мен ҳурматга лойиқ эмасманми?», дейсиз хўрланиб. Нега? Лойиқсиз. Бировлар бир марта бўлса, Сиз, ҳожим, етмиш карра ҳурматга лойиқсиз. Дуруст. Шуниси борки, бировнинг ҳурматига сазовор бўлиш учун инсон, аввало, ўзини ўзи ҳурмат қилсин. Ҳурматни сўраб олмайдилар, уни қозонадилар. Ҳар икки гапнинг бирида

Сулаймон алайҳиссалом деган эканлар:

— Донога танбеҳ берсанг, у яна ҳам донишмандроқ бўлади. Нодонга танбеҳ берсанг, баттар нодонлашади.

— Сиз, оға Исматуллоҳ Абдуллоҳ, донишманд киши-сиз. Ишонинг. Фақат илтимос: нархингизни арзон сўраманг.

ҚУРЪОНИ МАЖИД МУТОЛААСИДАН

Қандай адашмоқдалар-а! (Тавба сурасидан).

Ким яхшилик билан келса, бас, унинг ўша (яхшиликдан) яхшироқ мукофот бор (Намл сурасидан).

Эй мўминлар, шайтоннинг изидан эргашманглар (Нур сурасидан).

Оллоҳ итоатсиз қавми ҳидоят қилмас (Тавба сурасидан).

(Ҳар кимнинг) қилган (яхши) амали учундир ва (ёмон) амали ҳам ўзининг бўйнигадир.

Фитна (алдаш) ўлдиришдан-да каттароқ гуноҳдир.

У ҳаддан ошди (Тоҳа сурасидан).

Парвардигорим, қалбимни кенг қилгин (Қасоз сурасидан).

(Қалбан ғариб) кимсалар кибру ҳавода ва муҳолифликда собитдирлар.

Кўп ошна-оғайнилар бир-бирларига зулм қиладилар (Сод сурасидан).

Оллоҳ чиройли амал қилгувчи зотлар билан биргадир (Анкабут сурасидан).

ОЛТИНЧИ ТУЙҒУ

(якуний илмий қайдлар)

Тадқиқотчи-мутаржим, фан доктори, Беруний мукофоти совриндори, профессор, атоқли адибликка даъвогар Исматуллоҳ Абдуллоҳ ниҳоятда долзарб (актуал) масалани кўтарганлар. Зукколик ва нуктадонлик билан қалам тебратиб, ғоят қалтис фикрларни ўртага ташлашга муваффақ бўлганлар. Ул зоти пок қандайдир бир олтинчи туйғу билан илғаганларки, катта ёнғин чиқазиб юбориш учун баъзан «йилт» этган учқун кифоя. Ана ўша гулханда маза қилиб исниб олиш ҳам мумкин. Шуларнинг бари ишнинг бусбутун янгилигини ва амалий қимматини намойиш этади. Олинган натижалардан хорижий манбаларда бемалол фойдаланиш имкониятлари ҳам йўқ эмас. Тадқиқот—таржимани турлитуман жабҳаларда истифода этилади: омма орасида, мактаб-мадрасаларда, матбуот саҳифаларида, баъзи бир биқиқ муҳитларда ва ҳоказо. Менимча, «Латоиф»нинг иккинчи нашрини яна бир марта бирон хорижий ёки маҳаллий мукофотларга тақдим этса бўлади.

Мен норасмий, холис бир мутасаддий (оппонент) мақомида, тадқиқотнинг яна аллақанча илмий-амалий жиҳатларига жамоатчиликнинг эътиборини қаратмоқчиман.

1. Масала пиёз пўстидай нозик эканини ҳис этаяпсизларми, азиз биродарлар? Шимол тарафларда нималар бўлаяптию, биқинимизда: жанубий ҳудудларда аҳвол қилдай таранг ва хатарнок эканини ўқиб, эшитиб, кўриб турибсиз. Буни шарҳлашга эҳтиёж борми?

2. Сиз яйдоқ бошингизни темир-бетон деворга уриб, ёриб ўтаман деяпсиз. Бунга ҳам эътироз йўқ. Ерилиши ҳеч гапмас. Фақат кўрқаманки, азиз бошингизни ёриб қўймасангиз деб. Гап бор: тошни чумчуққа урса ҳам, чумчуқни тошга урса ҳам — чумчуқ нобуд бўлади, азизим.

3. Албатта, Сизга қийин, жаноб таржимон. Етмиш ёшингда киши бундай хунук лақабга сазовор бўлиш. Бироқ кимдан хафа бўлаётисиз? На илож! Қарғанинг ишини қилган одамга булбулнинг ишини қилибсиз, дейдиганлар.

4. Инглизларда шундай мақол бор: «Йиғласанг, бир ўзинг йиғила. Кулсанг, кул олам билан бирга кул». На-

мунча уввос тортиб йиғлайсиз, устоз? Кимларнидир ўзингизга ганим деб биласиз. Бу шубҳангиз ҳам тўғри. Аммо Сизнинг, чиндан ҳам, мен билган бир дона мурасасиз душманингиз бор. У ҳам бўлса — ўзингиз, ҳожим! Бу шундай шилқим рақибки, ундан қочиб кетолмайсиз. У абадий Сиз билан бирга. Балким дажжолга чап берса бўлар. Бироқ ўзини ўзи бартараф этолмайди одам.

ИККИ ОҒИЗ ТАНҚИДИЙ ИНДАЛЛО

Таржиманинг хусусияти шундайки, мутаржим муаллифга қанчалик қора қул бўлиб хизмат қилса, унга шунчалик хиёнат қилган бўлади. Отахон профессор Исматуллоҳ Абдуллоҳ ўзларини бадий таржима майдоида бамисоли улкан аллома деб биладилар. Ибтидоий даражада оддий бир ҳақиқатни эса тушуниб етмайдилар: энг ноаниқ таржима бу ҳижжавий (сўзма-сўз) таржимадир. Саолибий ким бўлибди, ҳижжавийчилик ҳар қандай Алп ёзувчи ва мутафаккирни ҳам букади. Сўзма-сўз таржима бадий таржима санъатининг «болалик касалидир». Қизамиқ ё чечак сингари. Ёмони, бу иллатдан ҳеч бир таржимон муҳофаза қилинмаган. Ҳар бир таржимачи ижоднинг ана шу бирламчи поғонасини оёқ-яланг босиб ўтишга мажбум этилган. Бас, ўзларини бадий таржима санъатининг Арши Аълосига етишдим деб ҳисоблаётган профессор Исматуллоҳ домла, аслида, шу кеча-кундузда унинг энг қуйи босқичларидан бирини эгаллаб турибдилар.

Бадий таржима даргоҳига бундай миннаткаш доктор, профессор, айниқса фан арбоблари керак эмас. Ҳар бир нарса ўз ўрнида тансиқ. Бу ерда икки тилни мукаммал биладиган, фаҳм-фаросатли, қайта яратиш санъатининг қора нонини ейишга қаноат қиладиган, фидойи, Оддий, заҳматкаш, ёш таржимонлар керак. Токи юзига ишининг кам-кўстлари айтилганида, кўчама-кўча йиғлаб, отағури-қозихона қилиб юрмайдиган камсуқум инсон бўлсин. Мабодо... Оллоҳ ўзи ногаҳоний фалокатлардан асрасин, у унвондор, мартабадор, лавозимдор, совриндор бўлса, маслаҳатим: буларнинг барини темир сандиққа солиб маҳкамлаб қулфласину, калитини сувга ташлаб юборсин... Ана ўшандан кейин бадий мукаммал таржимага қўл уриши мумкин. Чунки фақат хоксор ижодкоргина пойдор санъат асари ярата олади.

МУНДАРИЖА

Биринчи бўлим. Ҳаёт ва қомус сабоқлари	3
1-боб. Пойдевор	3
Ўталишга рухсат борми?	3
Нор туядай чўкиб ётган армон.	4
Чигалнинг учи топилди.	5
Гумон иймондан айиради.	7
Ҳар нарсанинг ўз қушандаси бўлади.	8
Эзгулик жазоси	10
Телба кўнгил	10
Тарихга жонли гувоҳ керак	13
Ғулув	15
От тепкисини от кўтаради	16
«Бас қил, Иброҳим!»	18
«Ҳаммамиз ҳам вақтинчамиз»	20
Елгон гапириб бўладими?	21
Улгурдими? Ҳа. Улгурдими? Йўқ.	21
Жасорат	24
Тажовуз	24
Тарихга хиёнат	25
Айтиш осон, бажариш душвор	26
Буромди суҳан	27
Хушнудликнинг авж пардаси	29
Яна бир армон	31
Ҳаёт нотекис	32
Икки зиддият, икки туйғу	34
Агар душман таслим бўлмаса, уни нима қиладилар?	35
«Биз» ва «улар»	36
Биз ҳам биз бўлмагунча, биз эмас эдик	37
Совға	39
Тошболта ошиқ	42
Берилмаган саволга жавоб	43
Рокировка, пинг-понг ёхуд чулили	45
Қанд касали нима?	47
Утган у кунлар довуғи	49
Тўғри гап туққанингга ёқмас	50
Ғишт қолипдан кўчган экан	51
Умид учқунлари	52
Биринчи таассурот алдамайди	53
Нидо	54
Сўнги учрашув	55
Эҳ, одамлар, одамлар...	57
Самарқандга сиғмаган бошим	57
Истиғфор	59
...Уша савол берилди	61
Чуваш дўстимнинг... «Ўзбекчилиги»	62
Сайд Шермуҳаммад	63
Жаноби дўст	65
Тошкент сарҳадида биринчи кун	65
Уша-ўша	66
Эй.	67
Авидо!	67
Дунё экан бир кўшиқ	67
2-боб. Дунё — менга, мен — дунёга	69
	71

Эзгу ишнинг қаноти бор	71
Хаёл супрасида йўғрилган журъат	74
Биз учун ҳамма нарса янги эди	78
Рақам ва мантиқ	79
Қомус ва қомусчилар	80
Вақт омвли	80
Марказий Осиёда биринчи	81
Қомус маданияти ва тамойиллари	84
Жаҳон қомусчилиги тажрибасидан	86
Фан — ижтимоюнчилик измида	90
Силсила ёки тарих — тарих учун эмас.	91
«Утмишни ўйласанг — келажак порлоқ...»	93
«Зижи Курагоний» тақдири	95
Майда қусурлар ва йирик нуқсонлар	197
Мисқоллаб тежаб, ботмонлаб совуриш	100
Мусаввир — тасвир — тасаввур	101
Ойдин йўл	103
Иккинчи бўлим.	104
3-боб. Биз уч киши эдик.	104
(«Менинг дорилфунунларим» туркумидан)	104
4-боб. Оталар ва болалар (ёшларга насихат)	125
Сурмайи Сулаймон	155
Учинчи бўлим. Маънавият сабоқлари	162
5-боб. Қадрият	162
Бизга нима бўлаяпти?	162
Муҳолиф ҳам ўзимизники	163
Тил дилга тилмоч	164
Мактаб кўрмаган таржимончилар	164
Тилга эътибор — элга эътибор	164
Ибн Сино ва ... Салдадзе	165
Тумор	165
Ватан	166
Искандар аш-Шарқавий	167
Наманган хангомалари	168
Ширу шакар	169
Сифат ва рамз	179
Сиеъат ва тил	170
Тил ва мантиқ	170
Нафрат билан... севиб бўладими?	172
Илоҳий зако ва ҳайвоний рағбат	172
Салом, Қуёш	173
Узингдан кўр	174
6-боб. Қўшиқ, бу тақдир	175
Наво	175
Биринчи ҳолат. Миллийлик ва сохта байналмилаллик	176
Иккинчи ҳолат. «...Ҳайдалиш куйини чалингиз»	177
Учинчи ҳолат. Дуторим	177
Тўртинчи ҳолат. Қуйлаш учун ёлқинли қалб керак.	178
Бешинчи ҳолат. Қўшиқ ва... сиеъат	179
Олтинчи ҳолат. Бешиқдан то... қабргача	181
Еттинчи ҳолат. Ҳамлет фалсафаси	182
Саккизинчи ҳолат. Осий банда	183
Тўққизинчи ҳолат. Академик Қодир Зокирийнинг армони ёки масиҳий нафас	183
Учинчи ҳолат. Мулла Тўйчими ёки Чайковский?	184

Ун биринчи ҳолат. Амир Темурнинг ҳофиз мулозими	186
Ун иккинчи ҳолат. Тушунарли. Демак, тушунарли эмас.	187
Ун учинчи ҳолат. Меҳриғиё ва ғарбона сассиқ пўпанаклар.	189
Ун тўртинчи ҳолат. Муסיқа ололмаган қўрғон йўқ.	191
Ун бешинчи ҳолат. Эврилиш:	191
Кушода (хотима ўрнида)	193
Тўртинчи бўлим. 7-боб. Бу телба кўнгил	194
Келинг, бир ўйлашайлик, азиэлар	194
Гидир	194
Туз ҳурмати	195
Даҳрийнома ёхуд «баччашунослик» муаммолари	197
Туяни яширсанг, ўркачи кўринади	198
«Илгари филжумла ҳаёси бор эди»	200
Олим бўл, инсоф билан бўл-да	201
Тикувчи ва хоин	202
Чаённи қандай ўлдирадилар?	203
Елғон	204
Фай арбоблари, сизлар ким билан?	206
«Менга қанча ёмон бўлса, менга шунча яхши»	206
Баракалла, азиэлар	207
Беш дақиқа тафаккурга изн	208
Е Идрис!	209
Ўзингиз нима дейсиз, мавлоно?	210
«Қалбимни кенг қилгайсан, Парвардигорим!»	212
Юкингиз меникидан ҳам оғирми, ҳожим?	213
Сулаймон пайғамбардан бир шингил	214
Қуръони мажид мутолаасидан	215
Олтинчи туйғу (якуний илмий қайдлар)	216
Икки оғиз танқидий индалло	217

ҒАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ

ҲАЛОЛЛИК БОЗОРДА СОТИЛМАЙДИ

Муҳаррир Шарофат Искандар
Мусаввир Ақром Баҳромов
Техник муҳаррир Марҳабо Саидова

Босмахонага 8.04.1998 йилда берилди. Босишга 23.11. 1998 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Босма табақ 6,75. Шартли босма табағи 11.34. Нашр табағи 13,6. Адади 3000 нусха. 4021-буртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти.
700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон, 1-берк кўча, 2-уй.